

# HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

1/2021

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

---

HISTORICAL  
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova  
Nakladatelství Karolinum



# Obsah

## ■ EDITORIAL

### Zrcadlo historické sociologie

Bohuslav Šalanda

5–8

## ■ STUDIE

### Different Measures of Social Class – Different Results of Class Voting?

#### The Colombian Case

Jan Pumr

9–23

### Koloniální rozvoj: počátky, příčiny, diskurz, prax, kontinuity a následky

Tomáš Profant

25–48

### Sociální vzestup podnikatelů v Rakouském císařství

Jan Županič

49–79

### Úspěšné prosazení empirického sociálního výzkumu v poválečném Norsku

Hynek Jeřábek

81–97

### Regionální identita a její význam pro zachování hmotného kulturního dědictví v pohraničním prostoru

Irena Cejmová – Andrea Šimáková

99–118

### Společenské faktory utvářející rámec pro uchopení role babičky.

#### Reflexe babiček z Pardubic a okolí

Tereza Čepilová

119–135

## ■ SKICI

### Kulturní a sociální dějiny pracovního prostředí do roku 1950

Bohuslav Šalanda

137–146

### Dimenze historické sociologie

Bohuslav Šalanda

147–154

## ■ RECENZE

Jiří Šubrt – Alemayehu Kumsa – Massimiliano Ruzzeddu: *Explaining Social Processes. Perspectives from Current Social Theory and Historical Sociology*

(Markéta Minářová)

155–156

Jan Štemberk – Ivan Jakubec – Bohuslav Šalanda: *Automobilismus a česká společnost*

(Jakub Drábek)

157–159

- Lenka J. Budilová – Thomas Hylland Eriksen – Gunnar Haaland –  
Miroslav Hroch – Marek Jakoubek. *Etnické skupiny, hranice a identity*  
(Katarína Maruškinová) 159–161
- Branka Grošelj: *Na dnu. Položaj beračev in brezdomcev od konca  
19. stoletja do leta 1940 (Na dně. Pozice žebráků a bezdomvců od konce 19. století  
do roku 1940)*  
(Jan Štemberk) 161–163

## Zrcadlo historické sociologie

Kdykoliv chceme někam vykročit, je třeba se nejprve jednou nohou pevně opřít o zem, druhou mírně nadzvednout a potom vyrazit. Do dálky i do výšky obvykle také nejlépe skáče ti, kdo mají výborný odraz. Tím spíše to platí o našich editorialech, které se v minulosti nejednou odrážely od určitých, na první pohled konvenčních pojmů, aby se ukázalo, že mezi jejich fasetami se najde mnohé téma jako stvořené pro historickou sociologii. Přirozenými zrcadly našich mentálních i emočních pochodů jsou mimo jiné knihy. Kultura knihomolů odedávna předpokládala, že zbožné přání mnoha z nás, totiž dostat se alespoň dočasně mimo dějiny (a to zvláště v případech, kdy je doba náhle zasažena neobvyklými přírodními úkazy a pohromami), naplňuje právě ústraní věnované četbě. Po jistý čas lze ale vydržet třeba jen ve vzpomínkách nebo se „zabavit“ vyprávěním příběhů.

Vybírám pro tuto chvíli ze své knihovny knihu německého romantického filozofa, estetiky a literárního vědce Karla Wilhelma Fridricha von Schlegela (1772–1829) *Geschichte der romantischen Literatur* [1965]. A hned se začínám do úvah o italské novelistice, včetně kapitoly o Giovanni Boccacciovi (1313–1375) a jeho *Dekameronu* (s. 205–221). Když Schlegel uvažuje o podstatě novely, vychází z jejího sociálního zázemí. Vznik tohoto žánru byl podle něho spjat s vývojem rafinovaného společenského života vzdělaných stavů, a proto si zvolí za hlavní námět anekdotu či drobný příběh (klep ze společnosti), jenž pro jednu nemá nic společného se vztahy národů a epoch, případně s pokrokem lidstva a jeho vzdělaností. Jde tedy o „příběh mimo dějiny“ – přímo v německém originále stojí: „Eine Geschichte also, die streng genommen, nicht zur Geschichte gehört.“

Aby se ovšem takto odlehčený nápad stal zajímavým, musí být obdařen půvabem ironie a duchaplností, anebo – což pokládá Schlegel za vyšší typ podání – musí nést pečeti vypravěčovy osobnosti. Musí zrcadlit jeho vkus a povahu, čímž teprve získávají i známé historicky nový význam. Schlegel tu v zásadě vyslovuje totéž co jiný idealistický romantik, totiž Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling (1775–1854), že moderní próza dosahuje obecné významnosti nikoliv svou látkou, nýbrž způsobem podání. Vyprávění má rovněž podle Schellinga prozrazovat autorovu osobní zaujatost, naléhavost námětu, ba zasaženost vypravěče příběhem. Genologicky řečeno, v novele vystupuje moment historičnosti značně oslabený a může odpadnout vůbec. Ostatně na „historii“ byly orientovány vždy spíše kroniky a žánry jim příbuzné.

Giovanni Boccaccio dokázal z hrubého tvaru novely vybudovat i díky promyšlené rétorice dokonalý literární útvar. Nezapomínejme však ani na folklorní základ lidové „humorky“. Ve folklorní tvorbě bývá podobně jako u Boccaccia silně akcentován lokální kolorit, jak ukazují již názvy takových děl či jejich částí. Základním rysem novely zůstává příběh, který mohl být ve své době zdánlivou novinkou, nebo dokonce senzační aférou. Novela by měla být ukončena neočekávanou pointou, celek dobrého novelistického textu se nadto vyznačuje soudržností, i když některé epizody mohou být libovolně vypouštěny.

Geneze knižní novely potvrzuje význam folklorních anekdot, v nichž se dosti často objevují dva protichůdné póly, především chytrost a hloupost – postavy chytráků (šibalů) stojí proti hlupákům. Setkáváme se taktéž s porušováním elementární logiky. Absurdní paradox společně se situací, kdy je něco učiněno hloupým, respektive je to zesměšněno (stejný smysl má „sebezesměšnění“), otevírá dokořán brány ke specifickým pravidlům anekdoty. Další pozoruhodný rys se na tomto poli skrývá v uplatnění principu ambivalence, totiž že něco je „tak i tak“, obě možnosti platí zároveň. Situace bývá často modelována za pomoci „ostrého“ slova (hlavně v anekdotě), nebo morálky a mravního naučení (v bajce a kazatelském exemplu).

V evropských literaturách najdeme sbírky novel provázaných do společného celku jednou hlavní novelou, která vytváří příslušné zarámování čili „rámcování“. Pokud jde o *Dekameron*, rámcová novela tu není navzájem spojena jednotou jednájících osob. Veškerá pozornost se zaměřuje na děj – jednájící osoba se stává pouze jakousi etiketou, s nadsázkou řečeno „hrací kartou“. Tak v *Dekameronu* si po deset dní vypravuje roztočivé příběhy sedm paní a tři jinoši, přičemž všichni tito vypravěči uprchli před morem (jde o morovou epidemii z roku 1348) z Florencie na venkov. Nebudeme tady konkrétně podávat obsahy jednotlivých příběhů, jichž je v tomto sborníku novel, jak známo, celkem stovka. Zdůrazněme jen určité formální a stylistické poznámky. Například se v tomto díle vyskytují parodie religiózních hagiografických motivů (viz I, 1; II, 2; III, 10). Týká se to především parodií na legendy o poustevnících, předmětem parodování jsou ale rovněž legendy o očištcích. Do hry tudíž začasté vstupují vykonavatelé náboženského kultu, jmenovitě duchovenstvo v podobě mnichů a kněží. Vidíme přitom jasné patrné úsilí syntetizovat vysoké a nízké žánry středověké literární hierarchie. Dále jsou v *Dekameronu* frekventovány úžeji zacílené motivy středověké nižší narativity, a to zejména erotické, z velké části spojené s elementy šibalství a klamu (viz II, 9; III, 1,2,4–7; VIII, 7,8; IX, 10), také jakoby šibalské (například I, 1; II, 5; VIII, 10), stejně tak se tu vyskytuje řada příběhů traktujících výsměch nad hloupostí.

Ideově a formálně leží *Dekameron* na rozhraní dvou kulturních a sociálních epoch. Novely obecně představují vedle mnoha jiných souvislostí i výraz myšlení nastupujícího měšťanstva. Výrazně se v Boccacciově kompozičním plánu uplatňuje symbolika čísla deset. Pokud jde o „ducha doby“, dominuje zde utilitarismus a velká část novel je vybudována na námětu erotickém – vlastním účelem toposu odloučení zde není meditace, nýbrž poskytnutí prostoru k radosti a zábavě. Vyjadřuje se tu již svěbytná renesanční morálka, včetně morálky konečného úspěchu, a to i za cenu lsti a klamu...

K žánru novely se v literárněhistorickém a literárněteoretickém kontextu výstižně vyjádřil ruský literární vědec, formalista Viktor Borisovič Šklovskij (1893–1984) ve svém souboru studií, *Teorii prózy*, poprvé vydaném roku 1925 (třetí české vydání pochází z roku 2003). Ani v tomto případě nemůžeme jít příliš do hloubky a šířky novelistické tvorby, její kompozice a stylu. Nicméně nelze vyloučit závislost *Dekameronu* na předchozích latinských předlohách (viz Apuleius; *Disciplina clericalis* Petra Alfonsiho; *Gesta Romanorum*; *Kronika sedmi mudrců*). Literárně Boccaccio ovlivnil Markétu Navarrskou (1492–1549), jejíž sbírka novel *Heptameron* má následující děj – pět mužů a stejný počet žen se vrací z pyrenejských lázní, zastaví je povodeň, a když je stržen most, uchýlí se do kláštera, kde si každý den vyprávějí příběhy. Během osmi dnů tak zazní 72 novel. Uvedená sbírka má samozřejmě francouzské reálie první poloviny 16. století. Nakonec ještě připomeňme

*Pentameron* Giambattisty Basileho (1575–1632). Původním datem posthumního publikování jeho sestrou Adrianou byl rok 1634.

Odráželi jsme se důkladně, ale raději již dosti úvah kolem Giovanniho Boccaccia a jeho nesmrtelného díla. Ze stránek *Dekameronu* se tak jako tak nedozvíme, co vlastně dělali účastníci jednoho morového útěku po návratu do Florencie. Lze jen předpokládat, že epidemie nebyla zdaleka u konce, že pouze skončila krátká chvíle jejich pobytu „mimo dějiny“. Zůstává otázkou, nakolik je stále ještě možné se Boccacciem rozptýlovat v této naší nečekané „koronavirové“ době. Nebojme se přitom s odkazem na Boccaccia ani jisté lehkosti nutně se skicováním spojované (současná covidová situace se zatím profiluje spíše katastroficky až apokalypticky, dnešek není renesance a my čelíme pandemii).

Doufám, že čtenářky a čtenáři mých vstupních zamyšlení si zvykli, že takřka každý editorial má vždycky více či méně zřetelný šev. Chvilí trvá, než přikročíme ke stručné charakteristice právě vydávaného čísla *Historické sociologie*. Podotýkám, že toto číslo našeho periodika je dosti obsáhlé. Prošlo tak jako každé důkladnou oponenturou posuzovatelů i redakčními úpravami.

Značnou trpělivost v tomto smyslu projevil rovněž renomovaný historik aristokracie Jan Županič, který tu pojednal o sociálním vzestupu podnikatelů v éře Rakouského císařství. Sledoval mimo jiné trendy, kdy významnou roli mezi podnikateli hrála aristokracie, přičemž postihl i „aristokratizaci“ bohatých podnikatelů.

Důležité místo v dějinách sociologie náleží Paulu Lazarsfeldovi, který měl v únoru 2021 výročí 120 let od narození. Propagátor jeho díla Hynek Jeřábek tentokrát v našem periodiku posuzoval aktéry, mechanismy a okolnosti směřující k ustavení modelu empirického výzkumu, jež zavedla kolumbijská sociologická škola v Norsku v letech 1947–1955. Jeřábkův článek zachycuje Lazarsfeldův první evropský sabatikal v Oslu, jenž výrazně přispěl k procesu žádané institucionalizace empirické sociologie v Norsku.

Slovenský badatel Tomáš Profant v případě koloniálního rozvoje se v rozsáhlé studii věnuje široké paletě příčin, diskurzu, kontinuity, jakož i následků. Postihuje mimo jiné debatu o tom, že kolonialismus neobsahoval jen násilí, ale měl i svou liberální stránku. Právě tato liberální forma koloniální vlády je srovnatelná s dnešním rozvojovým vládnutím, a tak je potřeba rozvoj chápat jako prvek kolonialismu. Do hry vstupuje i problematika kontinuity a diskontinuity koloniální a postkoloniální éry.

Dále Jana Pumra zajímá třídně založené volební chování zvláště v rozvíjejících se západních zemích; třídní struktura představuje základnu pro třídní volební výzkum. Pumrova studie se to pokouší uplatnit na kolumbijském stratifikačním modelu.

Dvojice autorek Irena Cejmová a Andrea Štolfová si předsevzala badat nad regionální identitou ve vztahu k zachování hmotného kulturního dědictví v pohraničním prostoru, konkrétně na Plzeňsku a v jižních Čechách. Přitom byly využity reprezentativní výsledky polostrukturovaných rozhovorů i vlastního pozorování.

Článek Terezy Čepilové zachycuje sociální faktory ovlivňující roli současných babiček z Pardubic a okolí. V potaz jsou brány rovněž nesnadno kvantifikovatelné, subjektivní, avšak pro ženy významné faktory utvářející jejich prarodičovskou funkci. Hlubkové rozhovory byly provedeny s babičkami dětí navštěvujících první třídy základní školy. V neposlední řadě působení a dopady zvolených faktorů na roli babičky jsou prezentovány na vykonávání dané role během posledních tří generací.

Již standardně v našem žurnálu obsazují specifické místo taktéž žánry projekt nebo skica. Tak skica autora tohoto editoriale tu zachycuje kulturní a sociální dějiny pracovního prostředí do roku 1950. Ukazuje se, že teorie pracovního prostředí, techniky a technologií byla vždy diferencována mezi různými vědami a disciplínami. Obecně řečeno, člověk bývá během svého vývoje vystaven tlaku prostředí nejen přírodního, nýbrž také toho „umělého“, pracovního, popřípadě „sídelního“ (tzv. bytová otázka). Dále na historickou situaci tehdy zapůsobila průmyslová výroba se svými továrními halami. V předložené skice se též pojednává o hygieně práce a chorobách z povolání. V úvahu se bere i tehdejší rozvoj technokratických tendencí. Povahu skici má rovněž příspěvek věnovaný dimenzím historické sociologie. Jde o krátký přehled problematiky, která má své místo nejen ve světovém měřítku, nýbrž i na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.

Co říci na závěr obvyklého editoriálního výstupu v tomto čísle. Každý čtoucí si může vyzkoušet větší nebo menší skicu k historicko-sociologické problematice a ukázat ji širšímu publiku v našem periodiku. Při různých příležitostech se zamýšlím: Chtělo by přijít s jednou průbojnou ideou, která by vytvořila proud blahodárného myšlení. Další možnosti by přinesl specifický rámec, do něhož by se vměstnaly myšlenky jiných. To je nejspíš velký sen, zůstaňme raději při zemi. Avšak jako vždy si přeje aktivní čtenářky a čtenáře našeho společného periodika *Historická sociologie*.

Bohuslav Šalanda

DOI: 10.14712/23363525.2021.1

---

## Literatura

- Auerbach, Erich [1968]. *Mimesis. Zobrazení skutečnosti v západoevropských literaturách*. Praha: Mladá fronta.
- Boccaccio, Giovanni [2013]. *Dekameron*. Praha: Odeon.
- Krejčí, Karel (ed.) [1974]. *Příspěvky k morfologii a sémantice literárněvědných termínů*. Praha: Ústav pro českou literaturu ČSAV.
- Rotunda, Dominic Peter [1942]. *Motif-Index of the Italian Novella in Prose*. Bloomington: Indiana University Press.
- Schlegel, August Wilhelm [1965]. *Geschichte der romantischen Literatur*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag.
- Šklovskij, Viktor Borisovič [1978]. *Próza. Úvahy a rozbor*. Praha: Odeon.
- Šklovskij, Viktor Borisovič [2003]. *Teorie prózy*. Praha: Akropolis.



---

# Different Measures of Social Class – Different Results of Class Voting? The Colombian Case

JAN PUMR\*

**Různé přístupy k měření sociálních tříd – odlišné výsledky třídně podmíněného volebního chování? Příklad Kolumbie**

---

**Abstract:** Class based electoral behaviour belongs to topics that have been subject of research for many decades; especially in developed Western countries. The class structure is a basis for class voting research. The EGP scheme is a most widespread model of social structure. This scheme is based on the employment structure; some authors prefer other models based for example. On the number of assets of each household or on the household income. This paper attempts to test different stratification models using the Colombia example to see whether class voting results will differ significantly or whether certain matches will be found.

**Keywords:** Colombia; class voting; social class; household wealth; household income; EGP

**DOI:** 10.14712/23363525.2021.2

## Introduction

In June 2018 the right wing won the presidential election in Colombia again. However what's more important is the fact that it was a much more right-wing candidate than Juan Manuel Santos. Iván Duque, whose prominent supporter is former Colombian president and current senator Álvaro Uribe, defeated the leftist and progressive candidate Gustavo Petro in the second round of elections. Two important topics became a symbol of these elections accompanied with fear. On the one hand, the issue of a peaceful agreement with the guerrilla group FARC-EP and the fear of Petro's voters, that in the case of Duque's victory, the peace treaty will be greatly revised resulting in the resumption of the civil war that has only recently ended after about 50 years. On the other hand, the theme of the economic system and development and the fear of Duque's voters, that in the case of Petro's victory, the new administration would introduce a socialist system, which would pave the way to a Venezuelan style major economic and humanitarian crisis. Moreover, this fear is exacerbated by the enormous number of Venezuelan refugees who chose to flee to neighbouring countries away from the crisis, but most often in Colombia.

What is the role of the class membership in this electoral result? The details are not yet available, but it is still possible to consider the past years experience. We can look back and examine whether there was any phenomenon in the past years that would explain the electoral behaviour of individual classes in Colombia. The first step in the investigation of class-based electoral behaviour is the choice of an appropriate stratification model. Anyway, which model of social class structure should we choose?

---

\* Mgr. Jan Pumr, Philosophical faculty of Hradec Králové University, Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové. E-mail: jan.pumr@me.com. Researcher ID: V-4126-2018.

The goal of this article is twofold. At first it will offer a comparison of existing and most frequently used social class models and compare and analyze the results of class-based electoral behaviour using these models. The second goal is to examine the transformation of electoral behaviour in individual stratification models between 2006/7 and 2012/13. Why these years? The mentioned periods are relatively important milestones in modern history of Colombia. In 2006 and 2007, President Álvaro Uribe launched his second term when dynamics of the armed conflict between government units and the FARC-EP changed significantly. Reinforced military forces gained considerable successes, with the help of *paramilitares* having forced many *guerrillas* out of many territories. It was also a period of significant support from civilian population for president Uribe and his militant strategy [LaRosa – Mejía 2017]. 2012 and 2013 were the years of the beginning of peace negotiations between the Santos administration and the FARC-EP, which finally led to the signing of the peace agreements in September 2016 in Cartagena.

At the same time, the article brings up a few questions. Are the results of each model significantly different, or are there some consistent features? And did the electoral behaviour change between 2006/7 and 2012/13 in each stratification model of the social classes? Is there any explanation for the voting behaviour of each social class?

One hypothesis says that if we compare different stratification models, the first one based on occupation levels and the second one based on socio-economical levels, we can find certain consistent features. It is obvious that the service class (EGP) will include a lot of the same individuals of the highest class of the socio-economic model based on the wealth index. And the class of poor self-employed will share the same objectives and goals as the lowest class with low wealth index. Similar findings can also lead to a belief in the data reliability of the *AmericasBarometer* database, which of course would be very positive. The *area/region* variables are also very important in the case of such a geographically diversified country as Colombia. Historically, there were many territories that the central government had no control over, due to very specific geographical conditions in Colombia, the presence of three mountain ranges, many small valleys or dense jungle [Safford – Palacios 2002]. Instead of the central government, in outlying regions local leaders have often wielded power and the traditional parties relied on them to secure the support in rural areas, which led to massive clientelism [Hartlyn – Dugas 1999] and influenced the voting behaviour.

In some works, the conceptualization of a class analysis is also present. Although this article will not have such an ambition, it will present in the first part current and most used models of social structure and a short review of recent literature. The second part will cover the data, stratification models and methods which will be used to calculate the class voting in this article, and finally the third part will offer the results and analyzes of class-based behaviour in Colombia using different stratification models in 2006/7 and 2012/13.

### **Actual approaches to measuring of social class**

Previous works are based mainly on the Marxist concept of class structure, where the people's relationship to the means of production is of primarily importance. In a post-industrial society with service sector development, this concept is untenable, and therefore later works are more and more often working with the neo-Weberian concept of class

analysis that represents the social structure as a group of individuals who hold a similar position on the labour market (therefore, it is not directly related to the means of production) and thus have similar life chances [Breen 2005].

Currently, we can meet some of the most common variants. In Western Europe, where class voting has a longer tradition, and where more relevant data from questionnaire surveys are available, the authors usually use a more structured approach to social class measurement [Mainwaring – Torcal – Somma 2015]. This approach examines, in particular, the employment position of an individual in the labour market. The main reason for using this concept is primarily the general awareness of the occupational profession as a clear sign of social status, in other words, it is an easy-to-understand indicator of the position of the individual within the social structure [Lambert – Bihagen 2012; Connolly – Gayle – Lambert 2016]. Also, this occupation-based measure is more stable and better reflects the inclusion of an individual in the social structure [Parkin 1971; Rose – Pevalin 2003; Goldthorpe – McKnight 2006].

One of the most widespread class schemes is the structure designed by Erikson, Goldthorpe and Portocarero (EGP). This scheme is the most influential model of social stratification in social sciences [Evans 1992]. However, in the questionnaire surveys in Latin American countries, such detailed information is not included, with a few exceptions, so it is not possible to monitor the development of class voting using the EGP scheme in individual years. Fortunately, this is not always the case, and with the example of Colombia we can also use this model of social structure. This scheme and its theoretical approach has become a basis for other similar schemes in social sciences, e.g. ESeC, NS-SEC [Connolly – Gayle – Lambert 2016: 4].

In 2015 Mainwaring et al. compiled a modified class scheme on the basis of the EGP scheme. To the current five categories (service class, petty bourgeoisie, routine non-manual, skilled and unskilled workers) they added the sixth, the poor self-employed. They argue that the EGP scheme was developed for Western post-industrial countries and that they do not fully reflect the specifics of other regions, in this case Latin America. The authors are right that the category of poor self-employed is crucial to understanding class structure in Latin America [Mainwaring – Torcal – Somma 2015].

Another way of measuring social class is the economic level of the individual. This approach has a tradition in the United States [Handlin 2013] and is most often measured either by household wealth or by household income. Some other authors [e.g. Savage et al. 2013; Lewis-Beck – Ratto 2013] also prefer research of the economic vote in Latin America. According to Filmer and Pritchett these components of household wealth represent the long-term economic status of households and that eliminating short-term economic outages, such as household income, because of high degrees of income churning [Jarvis – Jenkins 1997; Filmer – Pritchett 2001; Jenkins – Van Kerm 2009].

There are also attempts to combine these measurements in the form of a class structure based on a socio-economic level [Lupu 2010; Handlin 2013]. In his work Handlin has created composite scales and used several schemas based on basic socio-economic data – income, wealth, and education. According to Handlin these models “allow scholars to capture more fully the range of content associated with the social class concept, offering another perspective on economic well-being and market position as well as a more robust measure of social status” [Handlin 2013: 161].

In this paper, several models will be compared, at first the occupation-based level models and also models of the socio-economic level. We will see if we can find some common elements.

### **Data, models and methods**

The data was drawn from the Latin American Public Opinion Project (LAPOP), the *AmericasBarometer* database of 2006, 2007, 2012 and 2013. In these 4 years there were significantly fewer missing values in the occupation variable. The number of cases in each model varies depending on the missing values.

#### ***EGP Structure***

As mentioned above, EGP structure is most commonly used in class voting research. More often, collapsed versions with seven, five, or even three class categories appear in the works. In that case, however, a lot of information has already disappeared and such a version with only three categories cannot tell us much about the nature of class voting.

To compare different models of social structure, two versions were used in this article, one with 11 classes and one with 6 classes. At first, the individuals were divided into the following 11 categories: Professional, manager; Technician; Office worker; Merchant; Peasant or farmer; Farmhand; Artisan; Domestic service workers; other services; Skilled worker; and Unskilled worker.

The second version, according to Mainwaring et al. [2015] should reflect a more Latin American specification. It comes back from a classic EGP collapsed version with 5 classes and a poor self-employed class has been added. The categories are as follows: the service class (large owners, professionals, administrators, managers and high-level supervisors); the petty bourgeoisie (small owners, farmers and self-employed workers in primary production); the routine non-manual (workers in administration and commerce and sales personnel); skilled worker; unskilled worker and the poor self-employed [Mainwaring – Torcal – Somma 2015].

#### ***Household Wealth Index***

The household wealth index (HWI) is based on information of the number of household components owned. In the *AmericasBarometer* questionnaire survey in Colombia, the database includes the following information in all survey years: access or ownership of; TV, refrigerator, fixed telephone, motorcycle, mobile phone, vehicle, washing machine, microwave, drinking water, bathroom and computer. Missing values were replaced by zero (0). The number of vehicles (0, 1, 2, 3 and more) has been recoded to yes/owned (1) and no/not owned (0). Some years of questionnaire surveys include other goods: home internet, a flat-screen TV, or a sanitary system. However, for the comparison between individual years, it is necessary to unify data and to use only the components that are available in all the years of the questionnaire survey, i.e. excepting the a/m 11 items. The wealth index of each household was compiled according to the following formula [Córdova 2009]:

$$y_i = \alpha_1 \left( \frac{x_1 - \bar{x}_1}{s_1} \right) + \alpha_2 \left( \frac{x_2 - \bar{x}_2}{s_2} \right) + \dots + \alpha_k \left( \frac{x_k - \bar{x}_k}{s_k} \right)$$

where  $\bar{x}_k$  a  $s_k$  are the mean and standard deviation of asset  $x_k$ , and  $\alpha$  represents the weight for each variable  $x_k$  for the first principal component. This formula is based on Principal Component Analysis (PCA) method which was popularized by Filmer and Pritchett [2001].

As soon as each respondent was assigned a wealth index, they were all divided into four approximately equal quartiles. From the richest (1st quartile) to the poorest (4th quartile). The 1st quartile contains individuals whose index is within range between 10.71–7.41 (10.71–8.49). The 2nd quartile represents the range between 7.35–5.50 (8.47–6.99). The 3rd quartile contains respondents with HWI between 5.50–4.29 (6.93–5.08) and finally the lowest quartile contains HWI between 4.27–0 (5.08–0). The values for the period 2012/2013 are shown in the brackets. The mean of WHI has obviously risen between those two periods.

### **Household Income**

The respondents as mentioned above in the paragraph of Household Wealth Index, were divided into roughly similar quartiles by household income. The 1st quartile contains individuals whose household income per month is higher than 720,000 (1,100,000) COP. The 2nd quartile represents the range between 360,000–720,000 (630,000–1,100,000) COP. The 3rd quartile contains respondents with HWI between 181,000–360,000 (450,000–630,000) COP and finally the lowest quartile contains HWI which is lower than 181,000 (450,000) COP. The values for the period 2012/2013 are shown in the brackets. In the case of household income, the quartiles are really very important, because within this period a large increase in wages took place, so it is impossible to compare both periods without these adjustments.

### **Other variables (area/region, gender, education, age)**

The results of electoral behaviour will also be presented according to other selected variables. The variable *area* represents the dichotomy of the urban vs. rural, the variable *region* divides Colombia into six areas: the capital of Bogotá, the central region, the Pacific region, the Atlantic region, the Oriental region and the area of the national territories.

In addition to the *gender* variable, the *age* variable will be presented and its dividing line is set on 35 years, a value that roughly divides the population into two similar halves.

### **Methods**

To assess the statistical significance of the tendency of each social class to vote for presidential candidates and for the control of marginal distribution the adjusted standardized residue will be provided represented by the following formula:

$$ASR_{ij} = \frac{R_{ij}}{\sqrt{o_{ij} \times \left(1 - \frac{r_i}{N}\right) \times \left(1 - \frac{s_j}{N}\right)}}$$

where  $R_{ij}$  means residuum (i.e. the difference between measured and expected frequencies),  $o_{ij}$  is the corresponding expected frequency,  $r_i$  and  $s_j$  are the corresponding line and column marginal frequencies and  $N$  is the total number of analyzed cases.

The adjusted standardised residues (ASR) will enable a control of marginal distribution. The residues follow trends of the members of social classes to vote individual parties when marginal distribution influence is controlled. Thus, the statistical significance of the correlation between social class and option for one of the parties can be explained [Matějů – Řeháková 1997]. In other words, the adjusted residue indicates a significance of the difference between empirically measured frequency and an awaited (theoretic) frequency. The higher is the absolute value of the measured adjusted residue, the higher will be the statistical significance of the ascertained relation between social class and voting.<sup>1</sup>

### Class voting in Colombia

The first table provides an overview of class-based electoral behaviour using the classic EGP structure. In 2006/7, at the beginning of the second presidential term, Uribe enjoyed immense public support, who responded to Uribe's military successes in relation to the FARC-EP and also successful negotiating with the AUC. At this time, many controversies linked to these achievements, especially a number of cases and evidence of *limpieza social*, or evidence of the cooperation of many politicians with *paramilitares*, have not yet been revealed.

Still, we can find social classes that, despite Uribe's high popularity,<sup>2</sup> preferred a rather more liberal and progressive candidate such as Carlos Gaviria. And it is not without interest that they consisted rather of higher and middle social classes of professionals, managers, technicians and educated skilled workers where we can find significant residual values.

Six years later, during the beginning of peace negotiating with FARC-EP, we can find that the position of higher classes is almost the same. But what is now more important, is the change of position of farmers, peasants and farmhands. It's quite clear that this social class voted more commonly for Juan Manuel Santos and for his approach to peace negotiation. As regards this correlation, high adjusted residues were measured in this period. This is not that surprising because of fact that in May 2013 both sides FARC-EP and the government announced the first agreement during the process of peace negotiation. This agreement included land distribution of 3 million hectares to 250,000 campesinos and guarantees of health benefits, work, education etc. [Kline 2018]. Another fact remains that the campesinos were most affected by Colombian civil conflict. In the Colombian countryside, it is quite difficult to find a person who does not have a family member or a friend who has been directly affected by this war, who has lost friends or some family member, or has just been displaced from their home.

<sup>1</sup> Statistically significant deviations represent values of adjusted residues greater than 1.96 or less than -1.96.

<sup>2</sup> And his Partido de la "U", founded by Juan Manuel Santos in 2005 for support president Álvaro Uribe.

Table 1: Class voting using classic EGP schema (11 categories)

Presidential choice 2012/3	Social class (EGP)											N
	Professional, manager	Technician	Office worker	Merchant	Peasant or farmer	Farmhand	Artisan	Domestic service	Other services	Skilled worker	Unskilled worker	
Juan Manuel Santos	-4.1 <sup>ooo</sup>	-1.6	-0.1	-3.0 <sup>oo</sup>	4.0 <sup>***</sup>	2.5 <sup>*</sup>	0.0	2.0 <sup>*</sup>	-0.9	-0.5	1.2	728
Uribeistas	-0.5	-0.2	-0.1	1.0	0.3	-0.6	0.9	-1.5	0.0	0.0	0.4	284
Antanas Mockus	4.4 <sup>***</sup>	-0.3	-1.4	0.5	-2.1 <sup>o</sup>	0.6	-0.7	-0.1	0.2	-0.6	-1.1	70
Gustavo Petro	0.4	1.2	1.8	1.5	-0.3	-1.8	-0.6	-0.7	-1.6	0.6	-0.6	45
Germán Vargas Lleras	1.8	-1.1	-0.9	0.3	-1.1	-0.2	1.7	0.5	1.2	-0.7	-0.2	33
Noemí Sanín	-0.1	2.6 <sup>*</sup>	1.3	-0.8	-1.4	0.2	-0.3	0.7	1.9	-0.8	-0.7	12
Rafael Pardo	2.1 <sup>*</sup>	-0.6	-0.5	0.2	0.7	-0.9	-0.3	-0.7	-1.1	0.1	-0.7	11
Other candidate	2.0 <sup>*</sup>	1.9	0.3	1.8	-3.5 <sup>ooo</sup>	-1.8	-0.8	-0.9	1.2	1.1	-0.7	291
N	137	50	37	241	393	101	10	65	136	248	56	1,474

	Social class (EGP)											N
	Professional, manager	Technician	Office worker	Merchant	Peasant or farmer	Farmhand	Artisan	Domestic service	Other services	Skilled worker	Unskilled worker	
<b>Presidential choice 2006/7</b>												
Alvaro Uribe Vélez	-4.3 <sup>ooo</sup>	-2.2 <sup>o</sup>	-0.6	2.8 <sup>**</sup>	0.7	2.0	-1.2	3.1 <sup>**</sup>	-1.5	-3.1 <sup>oo</sup>	0.2	1,135
Carlos Gaviria Díaz	5.6 <sup>***</sup>	2.6 <sup>**</sup>	0.8	-2.1 <sup>o</sup>	-0.4	-1.8	0.4	-3.8 <sup>ooo</sup>	0.0	3.3 <sup>***</sup>	0.4	197
Horacio Serpa Uribe	-0.7	-0.2	0.1	-1.7	-0.5	-0.6	1.4	0.5	1.8	0.7	-0.5	122
Antanas Mockus	1.0	1.4	-0.4	0.1	-0.7	-0.6	-0.3	-1.5	2.1 <sup>*</sup>	-0.6	-0.6	6
<b>N</b>	<b>95</b>	<b>66</b>	<b>46</b>	<b>220</b>	<b>113</b>	<b>76</b>	<b>25</b>	<b>403</b>	<b>251</b>	<b>77</b>	<b>88</b>	<b>1,460</b>

Source: [AmericasBarometer 2006, 2007, 2012, 2013], author's Fig. and calculations



If we use a specific schema for Latin American countries, which is the Mainwaring’s model, we can find many similarities. Table 2 presents a model with 6 social classes. It can be seen, that the residual values for the service class and skilled workers show similarities with the classic EGP scheme which was mentioned above. Individuals within the service class tended to vote rather for the progressive candidates Carlos Gaviria (Alternative Democratic Pole) and Antanas Mockus (Green Alliance), or for Germán Vargas Lleras (Radical Change), who was offering a program focused on the liberal economy, which of course was attractive for wealthy voters from higher classes. We can see the same results with the classic scheme. A lot of peasants, farmers and farmhands belonging to the poor self-employed class, preferred Santos in 2012/3; this was higher than expected in the independent situation.

Table 2: Class voting using specific EGP schema for Latin American countries [Mainwaring – Torcal – Somma 2015]; 6 categories

Presidential choice 2006/7	Social class (EGP-M)						N
	Service class	Petty bourgeoisie	Routine Non-manual	Skilled worker	Unskilled worker	Poor self-employed	
Alvaro Uribe Vélez	-3.2 <sup>oo</sup>	1.7	-1.1	-2.1 <sup>o</sup>	1.7	1.3	747
Carlos Gaviria Díaz	4.1 <sup>***</sup>	-2.1 <sup>o</sup>	0.3	3.4 <sup>***</sup>	-1.1	-2.0 <sup>o</sup>	145
Horacio Serpa Uribe	-0.9	0.0	1.3	-1.0	-0.8	0.9	77
Antanas Mockus	2.1 <sup>*</sup>	0.4	0.1	-0.5	-1.1	-0.9	5
<b>N</b>	<b>106</b>	<b>314</b>	<b>174</b>	<b>47</b>	<b>201</b>	<b>132</b>	<b>974</b>

Presidential choice 2012/3	Social class (EGP-M)						N
	Service class	Petty bourgeoisie	Routine Non-manual	Skilled worker	Unskilled worker	Poor self-employed	
Juan Manuel Santos	-3.1 <sup>oo</sup>	-0.7	-2.6 <sup>oo</sup>	-1.5	1.8	4.1 <sup>***</sup>	457
Uribistas	-0.7	0.4	-0.4	0.6	-0.4	0.2	172
Antanas Mockus	3.6 <sup>***</sup>	0.6	0.5	0.7	-0.4	-3.4 <sup>ooo</sup>	50
Gustavo Petro	1.7	-1.8	1.3	1.1	0.9	-1.7	29
Germán Vargas Lleras	3.1 <sup>**</sup>	0.9	-1.4	-0.7	0.6	-1.9	18
Noemí Sanín	1.8	-0.4	0.5	-0.9	0.4	-0.8	6
Rafael Pardo	1.8	0.5	0.5	-0.9	-0.9	-0.8	6
Other candidate	-0.1	0.5	3.1 <sup>**</sup>	1.0	-2.1 <sup>o</sup>	-1.6	178
<b>N</b>	<b>99</b>	<b>223</b>	<b>92</b>	<b>100</b>	<b>109</b>	<b>293</b>	<b>916</b>

Source: [AmericasBarometer 2006, 2007, 2012, 2013], author’s Fig. and calculations

The topic of peace negotiating was much more important to the most vulnerable class. As mentioned above, many of campesinos belong to the poor self-employed and this class

during the war suffered more than others and this class more than any other was longing for peace. It means that class-concerned topics in this period were not so important. On that score left-wing candidates Mockus or Petro could not rely on classic voters.

As a summary of results of the models based on occupation level measures, a classic EGP scheme with 11 class categories has, as expected, provided more detailed information due to the fact that the number of independent variables was relatively high. Contrary to the narrow and specific Latin American scheme with 6 categories, we learned mainly about the tendency of campesinos to vote for Santos, a candidate who was the most suitable alternative for this social class. The reason was mentioned above, Santos was not a progressive salvation, but for such a vulnerable and haunted class as the *campesinos*, this peace-oriented president represented hope for them. Relatively surprising was the tendency of higher classes to vote rather for left-wing presidential candidates, in 2006/7 it was Carlos Gaviria and 6 years later “green” Antanas Mockus.

We can see that with the occupation level-based models the class voting is not quite clear in Colombia. Rather than class issues, the Colombians are interested in topics related to solving a long-standing conflict in their country.

Table 3: Class voting using socio-economic level of Household Income

Presidential choice 2006/7	Income quartile				N
	I	II	III	IV	
Alvaro Uribe Vélez	-4.8 <sup>ooo</sup>	-1.3	3.5 <sup>***</sup>	3.2 <sup>**</sup>	<b>1,048</b>
Carlos Gaviria Díaz	5.1 <sup>***</sup>	1.6	-3.9 <sup>ooo</sup>	-3.4 <sup>ooo</sup>	<b>202</b>
Horacio Serpa Uribe	0.1	0.0	0.2	-0.3	<b>113</b>
Antanas Mockus	2.8 <sup>**</sup>	-0.3	-1.7	-1.0	<b>10</b>
<b>N</b>	<b>410</b>	<b>339</b>	<b>307</b>	<b>317</b>	<b>1,373</b>

Presidential choice 2012/3	Income quartile				N
	I	II	III	IV	
Juan Manuel Santos	-4.6 <sup>ooo</sup>	-1.2	0.8	5.1 <sup>***</sup>	<b>687</b>
Uribistas	-0.2	0.9	1.9	-2.6 <sup>oo</sup>	<b>276</b>
Antanas Mockus	4.4 <sup>***</sup>	-0.4	-1.3	-2.8 <sup>oo</sup>	<b>67</b>
Gustavo Petro	0.9	2.0 <sup>*</sup>	-1.2	-1.8	<b>39</b>
Germán Vargas Lleras	2.3 <sup>*</sup>	0.0	-1.6	-0.9	<b>28</b>
Noemí Sanín	0.7	0.9	-1.8	0.2	<b>11</b>
Rafael Pardo	-0.7	-1.2	-0.4	2.3 <sup>*</sup>	<b>11</b>
Other candidate	2.3 <sup>*</sup>	0.1	-0.7	-1.8	<b>274</b>
<b>N</b>	<b>379</b>	<b>344</b>	<b>322</b>	<b>348</b>	<b>1,393</b>

Source: [AmericasBarometer 2006, 2007, 2012, 2013], author's Fig. and calculations

Now we can focus on results of models based on socio-economic measures. Table 3 represents the results of class voting based on the household income. As with previous models, this model also offers significant residual values in several cases. Uribe in 2006/7 had significant support of the lower classes. On the other hand, the number of votes of lower classes for Gaviria was much lower than expected in the independent situation. 6 years later, the residue measured by the lowest-income voters who signed up for Santos was very high. Again, this class includes especially the poor self-employed class of the Mainwaring EGP scheme, and we can find also classes of peasants and farmhands from the classic EGP scheme. Lowest classes again did not support the left-wing candidates. As mentioned above, they were more concerned with conflict resolution topics than class issues such as redistribution of wealth, social security, etc. On the other hand, higher levels were supported by more progressive candidates. A possible explanation could be that the vast majority of higher classes live in large cities, and they are not that interested in the armed conflict in the country; more likely they have interests in sustainable development or the solution of a catastrophic situation in urban transport (especially Bogotá and Cali).

Table 4: Class voting using socio-economic level of Household Wealth Index

Presidential choice 2006/7	Wealth Index quartile				N
	I	II	III	IV	
Alvaro Uribe Vélez	-3.7 <sup>ooo</sup>	-1.0	2.4*	2.4*	1,230
Carlos Gaviria Díaz	4.5 <sup>***</sup>	1.0	-2.0°	-3.5 <sup>ooo</sup>	231
Horacio Serpa Uribe	-1.1	0.4	-0.5	1.2	133
Antanas Mockus	3.7 <sup>***</sup>	-0.5	-2.0	-1.2	11
<b>N</b>	<b>401</b>	<b>401</b>	<b>413</b>	<b>390</b>	<b>1,605</b>

Presidential choice 2012/3	Wealth Index quartile				N
	I	II	III	IV	
Juan Manuel Santos	-3.7 <sup>ooo</sup>	-3.4 <sup>ooo</sup>	2.8**	4.0 <sup>***</sup>	779
Uribistas	-1.4	1.7	0.4	-0.7	305
Antanas Mockus	3.4 <sup>***</sup>	1.7	-2.5°	-2.5°	77
Gustavo Petro	1.7	-1.0	1.7	-2.1°	47
Germán Vargas Lleras	3.1**	0.9	-1.4	-2.4°	34
Noemí Sanín	0.3	0.6	-0.4	-0.4	12
Rafael Pardo	-0.3	0.8	-0.3	-0.3	11
Other candidate	2.3*	1.5	-2.7 <sup>oo</sup>	-1.1	304
<b>N</b>	<b>345</b>	<b>398</b>	<b>342</b>	<b>484</b>	<b>1,569</b>

Source: [AmericasBarometer 2006, 2007, 2012, 2013], author's Fig. and calculations

Table 4 offers nearly the same results and presents the class voting using a model based on the household wealth index. Again, the higher class preferred the more progressive candidates, while the lower classes voted rather for conservative ones. It is not a unique situation in Latin America, it happens when the campaign is more focused on civic issues rather than class issues [*Mainwaring – Torcal – Somma 2015: 78–79*].

The educated urban higher-middle class represents the voters of progressive left-wing candidates in Colombia. A good proof can be seen from the results of Table 5. Mainwaring et al. have made the same conclusion. What is interesting here, however, are gender results. There is a big difference between men and women. Actually, in the countries with the lower level of female professionals, women are more conservative than men and significantly rather voting for more right-wing candidates [*Morgan 2015*]. As for the variable of age, the fact that older voters are much more conservative than their younger counterparts is confirmed here.

Table 5: Class voting using other variables (area, gender, education and age)

Presidential choice 2006/7	Other variables			
	Area: Urban	Gender: Male	Education: 10 yrs +	Age: 35 yrs +
Alvaro Uribe Vélez	-2.5°	-4.3 <sup>ooo</sup>	-8.2 <sup>ooo</sup>	2.1*
Carlos Gaviria Díaz	2.4*	3.9 <sup>***</sup>	7.7 <sup>***</sup>	-3.0 <sup>oo</sup>
Horacio Serpa Uribe	0.2	1.0	1.8	1.3
Antanas Mockus	1.9	2.1*	3.3 <sup>***</sup>	-2.6 <sup>oo</sup>

Presidential choice 2012/3	Other variables			
	Area: Urban	Gender: Male	Education: 10 yrs +	Age: 35 yrs +
Juan Manuel Santos	-2.3°	-1.9	-7.2 <sup>ooo</sup>	4.9 <sup>***</sup>
Uribistas	-0.2	-0.7	-0.9	-0.1
Antanas Mockus	2.3*	1.6	4.5 <sup>***</sup>	-1.2
Gustavo Petro	1.3	2.1*	3.4 <sup>***</sup>	0.5
Germán Vargas Lleras	1.9	0.6	2.7 <sup>**</sup>	-0.1
Noemí Sanín	1.2	-2.4°	2.8 <sup>**</sup>	-0.8
Rafael Pardo	-1.8	-1.0	-1.7	-0.2
Other candidate	0.7	1.8	4.8 <sup>***</sup>	-5.3 <sup>ooo</sup>

Source: [*AmericasBarometer 2006, 2007, 2012, 2013*], author's Fig. and calculations

The last Table 6 shows regional voting results. Two important pieces of information can be found therein. Firstly, the Pacific region, with its cultural diversity differs much more from the others and chooses rather alternative candidates and is very anti-Uribista. The Pacific region – especially departments Cauca and Valle del Cauca – was also a territory

where guerrilla groups were mostly active for decades. In contrast, the Oriental region significantly prefers voting for Uribistas. The results of the vote in Bogotá are significant only in years 2006/7 and they are the evidence of previous results of class voting. Bogotá voted for progressive left-wing candidates.

Table 6: Regional voting using variable of region

Presidential choice 2006/7	Region						N
	Bogotá	Central	Oriental	Pacífica	Región Atlántica	Territorios Nacionales	
Alvaro Uribe Vélez	-3.9 <sup>ooo</sup>	2.6 <sup>**</sup>	3.5 <sup>***</sup>	-4.1 <sup>ooo</sup>	0.3	1.0	1,230
Carlos Gaviria Díaz	4.2 <sup>***</sup>	-0.8	-3.9 <sup>ooo</sup>	3.9 <sup>***</sup>	-2.2 <sup>o</sup>	-0.3	231
Horacio Serpa Uribe	-0.9	-2.5 <sup>o</sup>	-0.2	1.5	2.7 <sup>**</sup>	-1.0	133
Antanas Mockus	5.4 <sup>***</sup>	-1.9	-0.9	-0.5	-1.1	-0.6	11
N	237	394	325	233	369	47	1,605

Presidential choice 2012/3	Region						N
	Bogotá	Central	Oriental	Pacífica	Región Atlántica	Territorios Nacionales	
Juan Manuel Santos	-0.5	1.3	-1.0	1.3	-0.9	-0.3	779
Uribistas	-1.8	0.8	3.9 <sup>***</sup>	-4.2 <sup>ooo</sup>	0.8	0.6	305
Antanas Mockus	1.3	0.2	-0.7	0.8	-2 <sup>o</sup>	1.3	77
Gustavo Petro	0.8	-2.5 <sup>o</sup>	-1.1	-0.3	3.1 <sup>**</sup>	-0.3	47
Germán Vargas Lleras	1.5	0.8	-0.2	-1.0	-1.1	0.0	34
Noemí Sanín	1.5	-1.8	0.6	-0.2	0.2	-0.6	12
Rafael Pardo	1.7	-1.0	0.0	-0.8	0.4	-0.6	11
Other candidate	0.1	-1.1	-1.9	2.8 <sup>**</sup>	0.4	-0.6	304
N	264	330	293	290	348	44	1,569

Source: [AmericasBarometer 2006, 2007, 2012, 2013], author's Fig. and calculations

## Conclusion

The results of class-based behaviour in Colombia have brought interesting information. There are not many differences between the results of individual stratification models. The interesting thing is in fact, that we can find reverse class voting in Colombia. Each stratification model offered almost the same result. The higher-middle classes vote rather

for progressive centre left-wing candidates while the lower classes vote more for most conservative candidates. One of the explanations can be following: The better environment, sustainable development and solving of poor and crowded urban transport are more important topics for the educated voters in large cities. Thanks to the political decentralization [Eaton 2020] in recent years, the mayor's office in Bogotá has been regularly filled by candidates from more progressive parties (Antanas Mockus, Gustavo Petro, Claudia López etc.) and only confirms the conclusions of this article. Neoliberal parties failing to grasp the above issues and losing to the progressive parties, which often leads to a left turn in Latin American capitals [Angotti 2013].

On the contrary, the topic of armed conflict in the countryside is not so important for them compared to the vulnerable classes. For the rural lower classes, that were most affected by a civil war, the most important issue is a conflict resolution. And this could be a reason for the support for Uribe in 2006/7 and later for Santos in 2012/3. In the first case, Uribe was very popular and many of his controversies and scandals were not proven and also during his presidency the number of FARC-EP members significantly decreased. In the second case, mostly the campesinos were very tired of a never-ending conflict and Santos was a chance to finally reach a peace treaty. The most significant support for Santos came from the class of peasants and farmers. The class which suffered a lot during the last 50 years. For that reason, the class issue in the case of Colombia is important, but it is not so clear because of the topic of a civil war between government, guerrilla groups and *paramilitares*. This topic is for very good reasons for some classes more important than classic class issues, e.g. social redistribution of income and wealth, social security or issues of education. It will be interesting to observe the future in Colombia. When data from 2018 elections will be available, it would be clearer whether the results of the 2006/7 and 2012/3 class votes were just a question of actual issues in the society or whether they have deeper roots.

## Acknowledgements

This paper is a part of the specific research project of the Philosophical faculty of the Hradec Králové University “Different measures of social class – different results of class voting?”.

---

## Bibliography

- Angotti, Tom [2013]. Urban Latin America: Violence, Enclaves, and Struggles for Land. *Latin American Perspectives* 40 (2).
- Breen, Richard [2005]. Foundations of a Neo-Weberian Class Analysis. In: Wright, Elin O. (ed.). *Approaches Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University, pp. 31–50.
- Connelly, Roxanne – Gayle, Vernon – Lambert, Paul S. [2016]. A Review of occupation-based social classifications for social survey research. *Methodological Innovations* 9: 1–14.
- Córdova, Abby [2009]. Methodological Note: Measuring Relative Wealth using Household Asset Indicators. *AmericasBarometer Insights* 2009 (6): 1–9.
- Eaton, Kent [2020]. Bogotá's Left Turn: Counter Neoliberalization in Colombia. *International Journal of Urban and Regional Research* 44 (1).

- Evans, Geoffrey [1992]. Testing the validity of the Goldthorpe class schema. *European Sociological Review* 8 (3): 211–232.
- Filmer, Deon – Pritchett, Lant H. [2001]. Estimating Wealth Effect Without Expenditure Data or Tears: An Application to Educational Enrollments in States of India. *Demography* 38 (1): 115–132.
- Goldthorpe, John H. – McKnight, Abigail [2006]. The economic basis of social class. In: Morgan, Stephen L. – Grusky, David B. – Fields, Gary S. (eds.). *Mobility and Inequality: Frontiers of Research in Sociology and Economics*. Stanford: Stanford University Press, pp. 109–136.
- Handlin, Samuel [2013]. Survey Research and Social Class in Venezuela: Evaluating Alternative Measures and Their Impact on Assessments of Class Voting. *Latin American Politics and Society* 55 (1): 141–167.
- Hartlyn, Jonathan – Dugas, John [1999]. Colombia: The Politics of Violence and Democratic Transformation. In: Diamond, Larry – Hartlyn, Jonathan – Linz, Juan – Lipset, Samuel M. (eds.). *Democracy in Developing Countries: Latin America Edition*. Lynne Rienner Pub, pp. 248–307.
- Jarvis, Sarah – Jenkins, Stephen P. [1997]. Low income dynamics in 1990s Britain. *Fiscal Studies* 18 (2): 123–143.
- Jenkins, Stephen P. – Van Kerm, Philippe [2009]. The measurement of economic inequality. In: Nolan, Brian – Salverda, Wiemer – Smeeding, Timothy M. (eds.). *Economic Inequality*. Oxford: Oxford University Press, pp. 40–69.
- Kline, Harvey F. [2018]. Colombia: Is Guerrilla Violence Near Its End? In: Kline, Harvey F. – Wade, Christine J. – Wiarda, Howard J. (eds.). *Latin American Politics and Development*. New York: Westview press, pp. 169–194.
- LaRosa, Michael J. – Mejía, Germán R. [2017]. *Colombia. A Concise Contemporary History*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Lambert, Paul – Bihagen, Erik [2012]. Stratification Research and Occupation-based Social Classifications. In: Lambert, Paul S. – Connelly, Roxanne – Blackburn, Robert M. – Gayle, Vernon (eds.). *Social Stratification: Trends and Processes*. Farnham: Ashgate, pp. 13–28.
- Lewis-Beck, Michael S. – Ratto, Maria Celeste [2013]. Economic Voting in Latin American: A General Model. *Electoral Studies* 32 (3): 489–493.
- Lupu, Noam [2010]. Who votes for ‘chavismo’? Class Voting in Hugo Chávez’s Venezuela. *Latin American Research Review* 45 (1): 7–32.
- Mainwaring, Scott – Torcal, Mariano – Somma, Nicolás M. [2015]. The Left and the Mobilization of Class Voting in Latin America. In: Carlin, Ryan E. – Singer, Matthew M. – Zechmeister, Elizabeth J. (eds.). *The Latin American Voter*. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 69–98.
- Matějů, Petr – Řeháková, Blanka [1997]. *Obrat doleva nebo proměna vzorců volebního chování sociálních tříd?* Working paper of project “Sociální trendy” 2/1997, Sociologický ústav AV ČR.
- Morgan, Jana [2015]. Gender and the Latin American Voter. In: Carlin, Ryan E. – Singer, Matthew M. – Zechmeister, Elizabeth J. (eds.). *The Latin American Voter*. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 143–168.
- Parkin, Frank [1971]. *Class Inequality and Political Order: Social Stratification in Capitalist and Communist Societies*. New York: Praeger.
- Rose, David – Pevalin, David J. [2003]. The NS-SEC explained. In: Rose, David – Pevalin, David J. (eds.). *A Researcher’s Guide to the National Statistics Socio-Economic Classification*. London: SAGE, pp. 28–43.
- Safford, Frank – Palacios, Marco [2002]. *Colombia. Fragmented Land, Divided Society*. New York: Oxford University Press.
- Savage, Mike – Devine, Fiona – Cunningham, Niall – Taylor, Mark – Li, Yaojun – Hjellbrekke, Johs – Le Roux, Brigitte – Friedman, Sam – Miles, Andrew [2013]. A new model of social class: Findings from the BBC’s Great British Class Survey experiment. *Sociology* 47 (2): 219–250.
- LAPOP (Latin American Public Opinion Project). The Americas Barometer by the Latin American Public Opinion Project (LAPOP). Datasets: Colombia 2004–2016. Available at: <<https://www.vanderbilt.edu/lapop/raw-data.php>>.

*Jan Pumr (\*1984) is an external PhD candidate at the department of Political Sciences of Philosophical faculty of the University of Hradec Králové. His research interest concentrates on social classes and class-based voting in Latinamerican countries.*





# Koloniálny rozvoj: počiatky, príčiny, diskurz, prax, kontinuity a následky

TOMÁŠ PROFANT\*

**Colonial Development: Origins, Reasons, Discourses, Practice, Continuities and Outcomes**

**Abstract:** The aim of this theoretical consultation is to set the beginning of colonial development using two seemingly contradictory concepts that often appear next to each other in history – the authoritarian and the liberal governmentality. Within this framework, the paper follows the transformation from immanent to intentional development, which is the basis of authoritarianism and the shift of the term development to its social content, which is the basis of the liberal governmentality. The paper also analyzes the reasons for the origin of development during colonialism and asks the question of the continuities and discontinuities between the colonial and postcolonial era to show elements of authoritarianism and liberalism that coexist until today.

**Keywords:** colonialism; development; authoritarian governmentality; liberal governmentality; development cooperation

DOI: 10.14712/23363525.2021.3

## Úvod

Kam datovať počiatky rozvojovej spolupráce? Kam datovať počiatky rozvoja ako ho poznáme dnes? Niektorí autori za zlomový bod prechodu do rozvojovej éry označujú inauguračný prejav prezidenta Spojených štátov, Harryho Trumana v roku 1949 [Escobar 1995: 3; Esteva 1992: 6; Rist 2008: 71; Sachs 1992: 2, pozri aj Easterly 2002: 226].

Takýto prístup nie je problematický len pre svoju empirickú nepresnosť, ale najmä preto, že ostro oddeľuje koloniálnu éru od rozvojovej a že v sebe môže obsahovať implicitný predpoklad, že „kolonializmus sa nezaoberal (otázkami ako morálna zodpovednosť a humanitarizmus) a, čo je horšie, tým pádom sa nimi rozvoj nevyhnutne zaoberá“ [Kothari 2005: 50]. Podľa Kothari sa treba mať na pozore pred históriami rozvoja, ktoré popierajú jeho koloniálnu genealógiu a vytvárajú hranicu medzi vykorisťovaním impérií a humanitarizmom rozvoja [*ibid.*]. Kolonializmus totižto neobsahoval len násilie, ale mal aj svoju liberálnu stránku. Práve táto liberálna forma koloniálnej vlády je porovnateľná s dnešným rozvojovým vládnutím [Duffield – Hewitt 2009a: 9–10] a práve preto treba rozvoj vnímať aj ako prvok kolonializmu.

Na otázku ohľadom začiatku rozvojovej éry siahajúcej do obdobia kolonializmu existujú dva vzájomne sa doplňujúce pohľady. Prvý sa týka počiatkov industrializácie, poručníctva a potreby dať smer rozmáhajúcemu sa rozvratu spoločnosti v 19. storočí [Cowen – Shenton 1996, 1999, pozri aj Williams – Young 2009]. Druhému sa venujú

\* Tomáš Profant, Ph.D., Fakulta sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského, Bratislava; Ústav medzinárodných vzťahů, Praha. E-mail: profant@iir.cz

historici kolonializmu, ktorí prvé rozvojové snahy vo vzťahu medzi globálnym Severom a Juhom datujú pár desaťročí pred Trumanov inauguračný prejav [Hodge 2007; Cooper 1996, 1997, 2010; Hodge – Hödl – Kopf 2014; van Beusekom – Hodgson 2000; Unger 2010; Haviden – Meredith 1993; Bendix 2016; Cooke 2003; Kothari 2005; Duffield – Hewitt 2009b; Bonneuil 2001; Coquery-Vidrovitch 1976a, 1976b; Schlauß – Schicho 2014]. Mojim cieľom je oba prístupy prepojiť.

Táto teoretická konzultácia vychádza z konceptualizácie rozporu medzi autoritárskym a liberálnym vládnutím počas koloniálnej a rozvojovej éry. Liberalizmus totižto nie je schopný v rámci biopolitických programov „plne kontrolovať ich ‚démonické‘ možnosti ako sa ukázalo pri nedávnych odhaleniach nútených sterilizácií v Škandinávií“ [Dean 2010: 156]. Je to práve táto konceptualizácia, ktorá umožňuje pátranie po počiatkoch rozvoja a rozvojovej spolupráce a nachádza ich v období kolonializmu. Cieľom práce je teda stanoviť počiatok rozvoja, avšak neurobiť tak s časovou presnosťou konkrétneho roka, či udalosti, ako to robia vyššie citovaní autori ale urobiť tak pomocou teoretickej konceptualizácie autoritárskeho, či násilného a liberálneho vládnutia počas kolonializmu. Túto konceptualizáciu detailnejšie upresní aplikácia rámca liberálnej a autoritárskej governmentality pri diskusii sekundárnej literatúry [Dean 2010]. Z takéhoto analytického hľadiska je akýkoľvek presný dátum problematický a dôležitejšie je zamerať sa na procesy, ktoré počas kolonializmu prebiehali.

Analytické rámcovanie governmentality do foriem vizibility, techné a epistémé vládnutia a formovania identít [ibid.: 41–44] umožní tento argumentačný sled: Prvotný element autoritárstva ako súčasť základného rozvojového epistemologického rámca vidno v posune od imanentného k intencionálnemu rozvoju, ako ho analyzujú Cowen a Shenton [1996, 1999]. Základom intencionálneho chápania rozvoja je poručníctvo, ktoré umožňuje autoritárstvo v rozvoji, či už koloniálnom alebo postkoloniálnom (druhá časť). V tomto zmysle je „určitá forma ‚despotizmu‘ prítomná v srdci liberálneho vládnutia“ hoci môže byť „relatívne benígna v podobe kultúrneho rozvoja, tréningu a výučby“ [Dean 2010: 157]. Samotný pojem rozvoj ako kľúčový prvok, prostredníctvom ktorého je rozvojová doména a jej *mentalita* ovládaná, si prešiel vývojom počas kolonializmu, ktorý ukazuje konštantný súboj medzi ekonomickým a sociálnym chápaním tohto pojmu, teda medzi rozvojom zdrojov (inými slovami dobývaním materiálnych ziskov) a biopolitickým rozvojom ľudí prostredníctvom zdravotníctva a vzdelávania. Posun k rozvoju ľudí umožnil presvedčivejšiu argumentáciu ohľadom dobrého (liberálneho) vládnutia nad zverenými subjektami napriek pokračovaniu násilia v tomto období (tretia časť). Práve tu sa snúbi liberálna governmentalita s autoritárskou. Prečo ale vôbec došlo k posunu ku koloniálnemu rozvoju? Analýza sekundárnej literatúry ukazuje, že hoci existovali aj altruistické argumenty, cieľom liberálneho vládnutia rovnako ako toho autoritárskeho ostali materiálne zisky z kolónií. Hlavnou snahou bolo upokojiť búriacich sa kolonizovaných a zmeny v koloniálnej politike vo všeobecnosti vychádzali z ekonomických potrieb v metropolách (štvrtá časť). Existujúca literatúra ukazuje koexistenciu autoritárskeho a liberálneho vládnutia v rámci nesúrodej reality reálnych koloniálnych rozvojových projektov, ktoré sa často končili neúspechmi (piata časť). Práve analýza tejto praxe umožňuje sa zamerať na koloniálne kontinuity a diskontinuity (šiesta a siedma časť). Tu sa ukážu zmeny v otázke formovania identít. Hoci sú v rozvojovej spolupráci zrejme odlišnosti oproti koloniálnemu rozvoju, konceptualizácia liberálneho a autoritárskeho vládnutia počas kolonializmu nám

umožňuje ukázať podobnosti medzi tým, ako sa vykonával rozvoj vtedy a ako sa vykonáva dnes. Záver prináša zamyslenie nad následkami koloniálneho rozvoja a zodpovedanie otázky položenej v úvode.

## Imanentný a intencionálny rozvoj v 19. storočí

Na otázku, kedy sa začínajú dejiny rozvoja, je nutné si najprv zodpovedať otázku, čo to rozvoj je. Až jasná odpoveď na ňu nám umožňuje určiť jeho začiatok. Cowen a Shenton [1996, 1999] vytvárajú základné odlišenie rozvoja ako imanentného, objektívneho procesu, ktorý sa jednoducho deje od rozvoja ako intencionálnej praxe v podobe napríklad štátnych politik [Cowen – Shenton 1999: 26]. V gramatickom ponímaní ide o posun od netranzitívneho slovesa rozvíjať sa k tranzitívnemu rozvíjať niečo [Arndt 1981: 460].

Avšak kým Arndt nachádza počiatok pojmu rozvoj v tranzitívnom zmysle v Austrálii 30. rokov 19. storočia a v Kanade o dekádu neskôr [ibid.: 461], Cowen a Shenton pôvod myšlienky intencionálneho rozvoja nachádzajú v princípe poručníctva v 19. storočí vo Francúzsku a Veľkej Británii.

Potreba intencionálneho rozvoja vznikla s prechodom na priemyselný kapitalizmus v západnej Európe. Industrializácia mala za následok radikálnu transformáciu spoločnosti, zbadačenie veľkej časti obyvateľstva, mizériu, vysokú nezamestnanosť a deštrukciu sociálnych vzťahov. 30. a 40. roky 19. storočia sú základným kontextom vzniku rozvoja ako intencionálnej snahy riadiť rozvoj ako imanentný proces.

Zatiaľ čo niektorí autori ako Sismondi argumentovali proti industrializácii a v prospech obnovy sveta malých nezávislých poľnohospodárov a remeselníkov a ďalší sa utiekali do ďalekej budúcnosti, Saint-Simonisti píšuci na konci 20. rokov 19. storočia industrializáciu obhajovali. Aj oni si však museli zodpovedať Hobbesovu otázku, ako dosiahnuť sociálny a politický poriadok. U Saint-Simonistov sa tak rodí poručníctvo ako základný prvok intencionálneho rozvoja. Kritizovali doktrínu *laissez-faire* a egoizmus. Cieľom Saint-Simonistov sa stalo „vnútiť konštruktívny poriadok niečomu, čo sa im zdalo ako industriálny chaos súčasnosti“ [Cowen – Shenton 1999: 24–25, pozri aj Kelemen 2009: 199]. Industrializácia bola v poriadku, len mala byť riadená rozumom a súcitom. Tým došlo k zmene v pojmu rozvoj z označovania priebehu histórie na označovanie cieľa tejto histórie. Rozvoj sa stal „prostriedkom, ktorým mala byť epocha súčasnosti transformovaná do inej epochy prostredníctvom aktívnych cieľov tých, ktorým bola zverená budúcnosť spoločnosti“ [ibid.: 25].

Poručníkmi sa však mohli stať iba tí, ktorí mali schopnosť využiť pôdu, prácu a kapitál v prospech spoločnosti. Kapitál mal byť zverený do rúk bankárov ako prostredníkov medzi pracujúcimi a potrebnými nástrojmi a majiteľmi týchto nástrojov. Avšak bankári nemali podliehať egoizmu, ale mala im byť vysvetlená ich funkcia poručníkov spoločnosti. „Jednoducho povedané, bankári mali byť moralizovaní“ [Cowen – Shenton 1996: 27]. Tu sa objavuje prepojenie elementu autoritárstva v podobe poručníctva s elementom etiky, ktorá je základom dobrého, liberálneho vládnutia. Liberálna a autoritárska governmentálna sa tak stáva jednotnou rozvojovou governmentálnou ešte v 19. storočí.

Saint-Simonistov doplnil August Comte svojou predstavou pozitivistckej vedy, ktorá mala odhaliť zákonitosti spoločnosti a tým prispieť k spojeniu poriadku a pokroku [ibid.: 31]. V Británii to bol paradoxne teoretik slobody, John Stuart Mill, ktorý vychádzajú

z Comtea, prišiel s intencionálnym rozvojom. Odlíšil prirodzený stav od prechodného. V prirodzenom mali materiálne záujmy spoločnosti zaisťovať tí najschopnejší z hľadiska spravovania spoločnosti. Pre posun od chaosu prechodného stavu do prirodzeného stavu – teda pre uloženie správy spoločnosti do rúk najkompetentnejších – bol potrebný intencionálny rozvoj, ktorý Mill nazval sociálnym strojom. Nový sociálny stroj mal byť vytvorený prostredníctvom rozšírenia vzdelania – „rozvinutia ľudských myslí“ [*ibid.*: 39]. Vzdelávanie ako základná súčasť liberálnej governmentality malo prekonať spoločenské zvyklosti a dať ľuďom možnosť sa rozhodnúť a tak naplniť svoju slobodu.

Pre Milla bola sloboda dôležitá. Jeho prístup však obsahoval základný problém, pre ktorý sa mu nepodarilo uniknúť poručníctvu, ktorý sa následne prejavil v autoritárskej governmentality legitimizujúcej despociu [*Dean 2010: 157*]. Pod vzdelávaním mal na mysli témy ako volebnú, či pozemkovú reformu, kontrolu pôrodnosti, rodovú rovnosť, či práva pracujúcich. Išlo teda o veľmi konkrétne hodnoty, ktoré mali zaisťiť posun do prirodzeného stavu a ktoré mali prekonať spoločenské zvyky nehodné rozvoja. Tu bol kľúčový logický nedostatok jeho predstavy – význam slobody bol prítomný na konci rozvoja, počas jeho priebehu i na začiatku. Ľudia sa pre vzdelávanie nemohli slobodne rozhodnúť, pretože boli zviazaní svojimi zvykmi. Potrebovali teda poručníka, ktorý by rozhodol o tom, že sa majú vzdelávať za nich. Samotné vzdelávanie sa malo diať v podmienkach slobody, avšak jeho obsah bol stanovený vopred. A končným cieľom bola schopnosť vykonávať slobodu, k nej sa ale malo dospieť prostredníctvom poručníckeho vzdelávania. Dosiachnutie rozvoja, teda vzdelania v zmysle voľby predpokladalo buď schopnosť voliť na začiatku celého procesu alebo poručníka, ktorý rozhodne o tom, čo možno považovať za skutočnú voľbu. Nasledovanie tradičných zvyklostí takou voľbou zjavne nebolo. V tomto bode Mill neuniká poručníctvu vykonávanému prostredníctvom vzdelávania a akceptuje neliberálnu prax v rámci liberálnej politickej racionality [*ibid.*: 158].

Mill svoju predstavu poručníctva potom rozvíjal vo vzťahu k Indii. Tu vidno základný rozpor medzi univerzalizmom liberálnej politickej teórie na jednej strane a mocenskou nerovnosťou a autoritárstvom vo vzťahu ku kolóniám na strane druhej. Kým Kant legitimizoval rasový útlak predpokladajúc, že ako jedna z foriem spoločenských antagonizmov povedie pôsobenie prozreteľnosti k dosiahnutiu úplného rozvinutia ľudských schopností [*McCarthy 2009: 42–67, 171*], Mill argumentoval v prospech kolonializmu kvôli neschopnosti „barbarov“ dosiahnuť slobodu pre ich necivilizovanosť a zviazanosť zvykmi. Legitímácia násilia počas kolonializmu teda spočívala v temporalizácii univerzalizmu, ktorý mal byť dosiahnutý v budúcnosti, pretože zatiaľ si ešte nerozvinutí „barbari“ nie sú schopní vládnuť. Koloniálny rozvoj ako súčasť autoritárskej governmentality je reálnym naplňovaním (budúceho) univerzalizmu liberálnej morálky [*ibid.*: 171–177]. Vláda by podľa neho mala myslieť na „najväčšie dobro svojich subjektov,“ pretože „v mnohých častiach sveta ľudia pre seba nedokážu urobiť nič“ [in *Sheldon 2009: 55*]. Pre dobro koloniálnych subjektov však bolo v poriadku využiť despociu. „Tá je legitímnym spôsobom vládnutia pri zaobchádzaní s barbarmi, pokiaľ je cieľom ich zlepšenie“ [*Mill in Sheldon 2009: 81, pozri aj McCarthy 2009, pre postoj Milla k Morant Bay Rebellion na Jamajke pozri Merefiefield 2009*].

Základným problémom imanentného rozvoja kapitalizmu bolo „prebytočné obyvateľstvo“ [*Cowen – Shenton 1996: 252*], ako nezamestnaných nazval Marx. Riešenie problému prebytočného obyvateľstva tkvelo v intencionálnom rozvoji. Bolo potrebné toto

obyvateľstvo nejak usmerniť či už nenásilným motivovaním alebo prostredníctvom násilia. Cowen a Shenton používajú tri príklady takéhoto intencionálneho rozvoja – Viktórii v Austrálii, Quebec v Kanade a Anglicko. Prvé dva prípady sú si podobné skúsenosťou masovej nezamestnanosti a hrozbou masovej migrácie z Viktórie po roku 1856 a reálnou migráciou z Quebecu do Spojených štátov v druhej polovici 40. rokov 19. storočia. Odlišnosť medzi nimi tkvie v politikách intencionálneho rozvoja. Kým vláda vo Viktórii sa vydala cestou industrializácie, quebecká vláda usilovala o desaťročie skôr o poľnohospodársky rozvoj. Obe vlády sa však snažili zabrániť strate produktívnej sily a umožniť tak pokračovanie „imanentného“ procesu kapitalistického rozvoja [*ibid.*: 174]. Intencionálny rozvoj teda bol reakciou na dopady imanentného rozvoja a ako jeho korekcia sledoval cieľ, „aby boli produktívne sily dostupné pre kapitál“ [*ibid.*: 175].

Cowen a Shenton dávajú prípad Viktórie do kontrastu s Britskou Kolumbiou, ktorej vláda sa po podobnom vytriezvení zo zlatej horúčky nevydala cestou udržania nezamestnaného obyvateľstva na svojom území a dôsledkom bola emigrácia do Spojených štátov a finančné problémy v rozpočte.

Anglický príklad je odlišný v tom, že paliatívny rozvoj uzákonený Zákonom o rozvoji (Development Act) v roku 1909 mal bojovať proti migrácii z vidieka do miest a tým proti chudobe a nezamestnanosti v anglických mestách. Cieľom rurálnej kolonizácie tak bolo zabrániť úpadku v mestách i na vidieku [*ibid.*: 260]. Kľúčové pritom bolo, že podporované poľnohospodárske aktivity nemali „narúšať komoditné a finančné trhy a ohrozovať rentiérovo a záujmy biznisu“ [*ibid.*: 285]. Intencionálny rozvoj tak reagoval na dôsledky kapitalizmu. Z Európy sa intencionálny rozvoj presunul do kolónií, kde sa stal súčasťou autoritárskej koloniálnej governmentality. Ako ukazuje nasledujúca časť, postupom času bol ekonomický význam pojmu rozvoj doplnený o jeho sociálny zmysel, čím vytvoril základ pre biopolitiku spájajúcu prvky liberálnej a autoritárskej governmentality.

## Pojem rozvoj počas kolonializmu

Rozvoju ako nástroju na legitimizáciu kolonializmu [*Hunter 2014: 102*] predchádzali staršie argumenty, ktoré ospravedlňovali koloniálne vládnutie ako súčasť formovania identít Seba a Druhého v rámci koloniálnej governmentality. Vo všeobecnosti však platí, že zodpovednosť za barbarov a divochov, ktorú v koloniálnom diskurze na seba Európania prevzali bola chápaná „v zmysle civilizovania a obracania na kresťanskú vieru a nie v zmysle zvyšovania životnej úrovne“ [*Ziai 2016: 71*]. Kedy teda možno začať hovoriť o rozvoji?

Samotný pojem rozvoj bol súčasťou koloniálneho diskurzu, ktorý tvoril základ koloniálnej governmentality od počiatku kolonializmu [*Koponen 2014: 38; Doufour 2014: 322, 326*]. Avšak počas kolonializmu bol rozvoj iba jedným z mnohých pojmov a viac používaný na definovanie konceptu civilizácie a civilizovania, podobne ako termíny pokrok, či progres [*Doufour 2014: 328*]. Doufour [*ibid.*: 330] poukazuje na spoločný výskyt pojmov rozvoj a civilizácia v dvadsiatych a tridsiatych rokoch 20. storočia vo francúzskom diskurze a termín rozvoj sa stáva dominantným až po tomto prechodnom období [pozri aj *Cooper – Packard 1997: 7; Latouche 1988: 45*].

Čo však znamená rozvoj konkrétne a kedy možno hovoriť o rozvoji tak, ako ho mnohí chápu dnes v zmysle „intencionálnej intervencie do spoločných záležitostí podľa všeobecných (ak nie univerzálnych) štandardov zlepšenia“ [*Hodge – Hödl 2014: 3*]?

Prvá snaha v tomto ohľade sa objavila v správe Kráľovskej komisie pre Západnú Indiu (Karibik) v roku 1896, ktorá sa venovala príčinám krízy cukrového priemyslu. Správa trvala na morálnej povinnosti britskej imperiálnej vlády zvýšiť blahobyt černošskej populácie na ostrovoch [Hodge 2007: 59]. Okrem budovania ciest a zlepšenia špedičných služieb v prospech uľahčenia miestneho a koloniálneho obchodu mala Britská koruna predať menšie pozemky ľuďom, ktorí neboli schopní nájsť si zamestnanie v cukrovom priemysle. Tým správa nadviazala na biopolitickú otázku riešenia zmieneného problému nadbytočného obyvateľstva.

Zhruba od druhej polovice nultých rokov 20. storočia silnela citlivosť k sociálnym otázkam v Bombaji [Aspengren 2009: 49]. Došlo k posunu k sociálnemu slovníku a implementácii legislatívy týkajúcej sa sociálnych podmienok, bývania, hygieny a povinného základného vzdelávania [ibid.: 45]. Sémanticky došlo k nárastu dôležitosti pojmu rozvoj dve dekády predtým.

Jeho francúzsku verziu (*mise en valeur*), spopularizoval od 80. rokov 19. storočia budúci premiér Jules Ferry. Tento pojem bol základom francúzskej civilizačnej misie a znamenal rozvíjanie prírodných a ľudských zdrojov v kolóniách v zmysle ekonomického rozvoja, prístupu k novým zdrojom surovín a zaistovania si odbytišť pre francúzske výrobky [Hodge 2007: 42; Hodge – Hödl 2014: 5]. Od roku 1895 bol súčasťou tzv. „konštruktívneho vykorisťovania“, ktoré už neznamenalo len expanziu a plundrovanie, ale systematický rozvoj kolónií [Hodge 2007: 7]. Ku konštruktívnemu vykorisťovaniu patrila výstavba železníc a zlepšovanie tropickej hygieny za účelom zvyšovania objemu obchodu [Hodge – Hödl 2014: 6, 43]. Ferry zároveň veril, že úlohou „vyšších rás“ bolo zdieľať výhody vedy a pokroku s „nižšími rasami“ a takto šíriť civilizáciu.

Británia na tom bola podobne. Britský minister pre kolónie, Joseph Chamberlaine v 90. rokoch 19. storočia podporoval tzv. „konštruktívny imperializmus“ [Hodge 2007: 22; Koponen 2014: 6] a efektívny rozvoj imperiálnych majetkov najmä prostredníctvom budovania železníc. Cieľom bolo zaistiť si bohatstvo v dosiaľ neprebádaných oblastiach. Chamberlain argumentoval, aby bolo koloniálne územie britskej koruny rozvíjané „v prospech ľudí, ktorí na ňom žijú, ako aj v prospech širšej populácie žijúcej mimo tohto územia“ [in Hodge 2007: 8].

Termín rozvoj na prelome 19. a 20. storočia znamenal „ťažbu prírodných zdrojov“ [Alcalde 1987: 3], či jednoducho „rozvoj zdrojov“ [Koponen 2014: 39], pretože miestni boli považovaní za neschopných tieto zdroje rozvíjať. V neskorom kolonializme po Prvej svetovej vojne bol tento pojem vo Francúzsku používaný v súvislosti s rozvojom poľnohospodárstva alebo obchodu, ekonomického rozvoja nerozvinutých krajín, či rozvoja francúzskeho Sudánu, Afrického impéria alebo západnej Afriky [Dufour 2014: 326].

S posunom v tomto období prišiel Pakt Spoločnosti národov. Táto bola založená v roku 1920 na Wilsonov návrh (hoci odmietnutá americkým Kongresom). Články 22 a 23 zverovali „rozvinutým“ národom poručníctvo nad „menej rozvinutými“ oblasťami a zaväzovali ich starať sa o „blaho a rozvoj domorodého obyvateľstva“, títo členovia mali zároveň zaistiť „ľudské podmienky pre pracujúcich na celom svete“ [Alcalde 1987: 12].

Koloniálna governmentálna teda postupne začala inkorporovať prvky liberálneho biopolitického vládnutia, ktoré koexistovali vedľa snahy civilizovať a prinášať pravú vieru. Rozvoj zdrojov sa začínal rozširovať o rozvoj obyvateľstva.

V dvadsiatych rokoch došlo k ďalšiemu posunu k systematickejším formám ekonomického vykorisťovania ako aj k reforme koloniálnej vlády [Schicho 2014a: 222]. Koloniálna

politika v tomto období už nemala slúžiť iba záujmom malého množstva ľudí v metropole [Schicho 2014b: 53]. Nový spôsob vlády bol reakciou na ekonomické a politické straty spôsobené Prvou svetovou vojnou, vedomím závislosti na zdrojoch v kolóniách vrátane vojakov a potrebou majiteľov kapitálu mať k dispozícii lepšiu infraštruktúru a disciplinovanejšiu pracovnú silu. Rozvoj sa tak postupne stával súčasťou autoritárskej koloniálnej governmentality.

Kľúčové v tomto prípade boli texty francúzskeho ministra kolónií Alberta Sarrauta – *Rozvoj francúzskych kolónií* [1923] – a sira Fredericka Lugarda – *Duálny mandát v britskej tropickej Afrike* [1922]. Duálny mandát spočíval v rozvíjaní zdrojov nielen v prospech civilizácie, teda priemyselného Západu, ale aj v snahe pomôcť miestnemu obyvateľstvu v podobe vzdelávania, ale s uchovaním ich vlastných zvykov a ich vlastnej správy. Malo ísť o tzv. nepriamu koloniálnu vládu. Podobne tak Sarraut argumentoval v prospech investícií nielen do železníc alebo poľnohospodárstva, ale aj zdravia, sociálnych a morálnych záležitostí [Cooper 1997: 65; Dufour 2014: 329].

Kým Sarrautov návrh štátneho programu budovania infraštruktúry v roku 1921 vzhľadom na nedostatok financií vôbec neprešiel [Schicho 2014b: 54], britský Zákon o koloniálnom rozvoji (Colonial Development Act) z roku 1929 ešte stále nasledoval politiku, ktorej úlohou bolo podporiť britskú ekonomiku [Hodge – Hödl 2014: 12, pozri aj Abbott 1971]. Koloniálny rozvoj bol francúzskou aj britskou vládou odmietnutý nielen z dôvodu potreby využiť zdroje z kolónií pre metropolu a nie naopak, čím by išli proti vtedy ešte platnej doktríne koloniálnej finančnej sebestačnosti [Hodge – Hödl 2014: 11; Schicho 2014b: 56], ale aj zo strachu, že občania kolónií budú požadovať svoje občianske práva vzhľadom na ich zapojenie do Prvej svetovej vojny [Cooper 2010: 9].

Sarrautov prístup zakrýva aspekty vykorisťovania tým, že z nich robí súčasť vzťahu spolupráce – kolonizácia je podobne ako u Chamberlaina a Ferryho výhodná pre obe strany, nielen pre kolonizátorov. Ľudský pokrok a metropolitné zisky však boli jedno a to isté [Dufour 2014: 330; Schicho 2014a: 237].

Sarraut bol spolu s britským guvernérom Zlatého pobrežia sirom Frederickom Gordonom Guggisbergom a liberálnym reformistom, tajomníkom Medzinárodnej misionárskej rady, Josephom H. Oldhamom, jedným z najvýznamnejších osobností v otázke koloniálneho vzdelávania. Všetci traja spájali ekonomický a sociálny rozvoj a posunuli kolonializmus ku „kolonializmu s ľudskou tvárou“ [Schicho 2014a: 243]. Autoritársku governmentality tak diskurzívne podopreli o jej liberálny náprotivok. Robili tak však do veľkej miery účelne. Primárnym cieľom „bolo zaistiť ekonomické zisky pre metropolu popri zaistení imperiálnej moci a medzinárodného uznania“ [ibid.: 222]. Pre Oldhama bol prvotný rozvoj ľudí a až potom mal nasledovať rozvoj teritória. „Toto bol rozdiel medzi politikou materiálneho vykorisťovania a „úprímnou“ politikou rozvoja“ [Hodge 2007: 139].

Bol to najmä rast exportu surovín a udržanie politickej kontroly, ktoré si vyžadovali výškolenie poľnohospodárov, remeselníkov, úradníkov, baníkov ako aj miestnu elitu [Schicho 2014a: 222]. Termín rozvoj tak začal v sebe zahŕňať aj vzdelávanie. O aké vzdelávanie išlo? Čo presne znamenal rozvoj v otázke vzdelávania?

Cieľom Guggisberga a Sarrauta bolo tzv. adaptované vzdelávanie a výcvik charakteru. V prvom prípade išlo o upravenú formu výučby, ktorá by brala ohľad na africké prostredie a zaistovala by rešpekt k tradíciám a najmä rurálnemu prostrediu a poľnohospodárstvu. Súčasťou argumentácie v prospech vzdelávania kolonizovaného obyvateľstva bola potreba

kvalifikovanej pracovnej sily schopnej zaistiť ekonomický rozvoj pre potreby metropole [Usuanlele 2014: 256]. Najdôležitejšia bola „ekonomická užitočnosť masového vzdelávania“ [Sarraut in Schicho 2014: 234]. Pre skutočnú prax však okrem zrejmeého sebazáujmu bola charakteristická improvizácia a nekoherentnosť. Miestne vlády, misionári, koloniálni osadníci a samotní Afričania ťahali prax vzdelávania rôznymi smermi [Hodge 2007: 134].

Ďalším cieľom bolo, aby koloniálne vzdelávanie formovalo charakter miestnych. Tí sa mali zlepšiť vo vytrvalosti, dôslednosti, poriadku, čistote, dochvilnosti, hospodárnosti, striedmosti, sebakontrolle, poslušnosti, spoľahlivosti, úprimnosti, rešpekte k rodičom a zodpovednosti [Schicho 2014a: 228]. Na tomto základe malo vzdelávanie vychovať absolventov dostatočne rešpektujúcich význam civilizácie na to, aby napríklad po boku francúzskych vojakov bránili civilizáciu, teda Francúzsko, v jeho vojnách.

Ďalšou potrebou bolo vychovať miestne elity, ktoré boli nevyhnutné pre „organizovaný a disciplinovaný pokrok“ [Guggisberg in *ibid.*: 234]. Slovom guvernéra Francúzskej západnej Afriky v rokoch 1923–1930 Julesa Carda bolo cieľom „inštruovať masu a ovládnuť elity“ [Carde in *ibid.*]. Tie mali byť dostatočne schopné na to, aby slúžili záujmom impéria, ale zároveň nie príliš vzdelané na to, aby sa zaoberali protikoloniálnymi snahami [Kelemen 2009: 196]. Kľúčové bolo vzdelávanie smerujúce k rešpekte k civilizácii ako hodnote, ktorá by zamedzila odporu voči kolonizátorom. Guggisberg odmietal hneď budovať aj univerzity, aby sa na ne nedostali elity, ktoré neprešli potrebným tréningom charakteru [Schicho 2014: 233]. Na strane kolonizátorov panovala obava z nárastu proti-koloniálnych nálad a zo vzdelávania afrických nacionalistov [Usuanlele 2014: 262]. Vo všeobecnosti platilo, že vzdelanie sa okrem základného týkalo len veľmi malej časti obyvateľstva a išlo naň minimum zdrojov, napriek požiadavkám miestnych elít [pre Nigériu pozri *ibid.*: 256, 260, pre Tanganiku pozri Eckert 2004: 476].

Rovnako dôležitou otázkou ako v prípade vzdelávanie je: Čo presne znamenal rozvoj v oblasti zdravia? Koloniálna politika v tejto oblasti, mala v období neskorého kolonializmu podobný cieľ ako vzdelávanie – prostredníctvom prevencie a ďalších verejných politík zaistiť zdravie koloniálneho obyvateľstva, ktoré bolo nevyhnutné pre ekonomický rozvoj [Bruchhausen 2014: 208; Packard 1997: 94]. Ľudia samotní boli kapitálom [Hodge 2007: 119]. Od dvadsiatych rokov 20. storočia došlo k posunu v tejto oblasti od zdravotníckej politiky, ktorá mala urobiť trópy „vhodné pre Európanov“ k zdravotníckej politike viac zameranej na miestnych [Hodge 2007: 72, 121]. Správa Williama Simpsona, vedúceho katedry hygieny na londýnskej King's College už v roku 1909 tvrdila, že zdravie Afričanov bolo nemenej dôležité ako zdravie Európanov pre rozvoj kolónií [*ibid.*: 79]. V roku 1925 sa v Správe Východoafrickej komisie britskej vlády zo zdravia miestneho obyvateľstva stal cieľ sám o sebe. Dôvodom však bola Simpsonova obava z rozširovania epidémií pozdĺž železnice. Vo svojich správach zdôrazňoval ekonomické imperatívy zdravotníckej politiky a koloniálneho rozvoja [*ibid.*: 83]. Hoci dominantnou legitimizáciou zdravotnej politiky bol vlastný záujem kolonizátorov, existovali aj altruistické odôvodnenia zdravotníckych koloniálnych zásahov a to najčastejšie medzi misionármi a lekármi [Bendix 2016: 9].

Koloniálna medicína sa teda mala venovať africkému obyvateľstvu „z humanitárnych ako aj ekonomických príčin“ [Bruchhausen 2014: 209]. Reálne vzhľadom na politiku finančnej sebestačnosti kolónií k zásadnému posunu v zdravotnej starostlivosti nedošlo [Bruchhausen 2014: 209; Packard 1997: 94; Hodge 2007: 125].



Za významný problém bol v 20. rokoch považovaný nízky počet koloniálneho obyvateľstva a vysoká úmrtnosť [Hodge 2007: 123, 167; Bendix 2016; van Beusekom 1999; Schicho 2014b: 71]. Populačný pokles bol zdôvodňovaný vnucovaním modernej európskej kultúry a rozpadom tradičných miestnych komunít a miestnymi zvykmi vychádzajúcimi z útlaku žien [Bendix 2016: 2–3].

Širším problémom koloniálneho zdravotníctva bola neriešená otázka pôvodu chorôb miestneho obyvateľstva a jeho decimácie počas predchádzajúcich genocíd na začiatku 20. storočia. To umožnilo prezentovať koloniálnu zdravotnícku politiku ako altruistickú, hoci len reagovala na stav, ktorý samotná kolonizácia v mnohom zapríčinila [Hodge 2007: 122]. Liberálne prvky počas kolonializmu by preto nemali slúžiť na jeho rehabilitáciu [Duffield – Hewitt 2009a: 10]. Tento typ kolonializmu je neoddeliteľný od násilia založenom na rasizme. Hoci samotné násilie bolo liberálmi kritizované, zároveň bolo nevyhnutné pre pokračovanie imperiálneho dobývania. Liberálny kolonializmus iba tvrdil, že vie vládnuť humannejšie a preto efektívnejšie, ako jeho militarizovaná, národy vyhladzujúca alternatíva [*ibid.*].

Výdavky na rozvoj v 30. rokoch išli poväčšine na výstavbu ciest. Práve tu dobre vidno využitie orwelovského doublespeaku. „To, čo bolo určené na sociálne služby, bolo v skutočnosti použité na prácu spojenú s kapitálom“ [Koponen 2014: 53]. Až neskôr boli prostriedky použité na vzdelávanie a zdravotnú starostlivosť, aj keď naďalej len do veľmi malej miery [Schicho 2014b: 82].

Od druhej polovice tridsiatych rokov 20. storočia nadobudol v britskom diskurze rozvoj význam v zmysle zlepšovania sociálnych podmienok obyvateľstva a jeho blahobytu [*ibid.*: 50, 53]. V roku 1935 premiér MacDonald požadoval „omnoho agresívnejší blahobytno-rozvojový prístup“ [Bruchhausen 2014: 213]. Hoci Zákon o koloniálnom rozvoji a blahobytu z roku 1940 ešte poukazoval na oddelený význam pojmov blahobyt a rozvoj, napríklad formulu „rozšírenie medicínsky služieb“ v memorande riaditeľa medicínskych služieb Ústrednej rozvojovej rady v Tanganike, R. R. Scotta, o dva roky neskôr nahradila formulácia „budúcnosť rozvoja medicínskych služieb“ [*ibid.*: 214]. Postupne tak dochádzalo k splynutiu ekonomického významu pojmu rozvoj s neekonomickým – zdravotným a sociálnym, hoci ešte v päťdesiatych rokoch bol rozvoj spojený viac s fyzickou infraštruktúrou.

Už od štyridsiatych rokov však rozvoj neznamenal iba rast produkcie a produktivity a konštruktívne vykorisťovanie prostredníctvom vývozu tropických produktov. Rozvoj sa začal zaoberať miestnou potravinárskou produkciou, či ochranou pôdy a zdravotníctvo sa začalo zaoberať nielen Európanmi ale aj zdravím vidieckeho obyvateľstva. „Rozvoj začal znamenať zlepšovanie sociálneho a ekonomického blahobytu kolonizovaného obyvateľstva prostredníctvom rozumnej ekologickej a populačnej správy“ [Hodge 2007: 178]. Násilná koloniálna politika tak bola minimálne rétoricky doplnená o svoju liberálnu stránku. Zároveň rozvoj znamenal modernizáciu prostredníctvom experimentu, ktorého laboratóriom bola Afrika. Tým došlo k posunu od rozvoja ako prinášania svetla poznania k rozvoju ako experimentálnej aktivite [Bonneuil 2001: 280].

Väčšina investícií však naďalej išla na budovanie železníc a fyzickej infraštruktúry, ktorá slúžila získavaniu prírodných zdrojov a nie na sociálne služby pre Afričanov [Hodge – Hödl 2014: 11]. Snaha maximalizovať produkciu potravín a ťažbu surovín po Druhej svetovej vojne viedla k označovaniu tohto obdobia historikmi a historičkami názvom „druhá

koloniálna okupácia“ [Low – Lonsdale 1976: 13]. Jej súčasťou bol okrem nárastu investícií [pre Francúzsko pozri *Coquery-Vidrovitch 1976a: 40*] výrazný nárast významu expertov pri spravovaní impéria, ktorí dokonca počtom prevýšili administratívnych úradníkov [*Chambers in Bonneuil 2001: 265*].

Pojem rozvoj sa presadil aj v kolóniách a stal sa z neho cieľ, na ktorom sa zhodli všetci vrátane miestnych hnutí a politických vodcov [*Hunter 2014: 96*]. Podobne ako v 50. rokoch pojem ekonomický rozvoj v zmysle zvyšovania výroby umožnil konsenzus medzi Západom a Sovietskym zväzom a Čínou [*Toye – Toye 2006: 35*] a dnes pojem rozvoj spája najrôznejších aktérov [*Ziai 2013: 133*], tak aj sila *maendelea* (rozvoj po swahilsky) tkvela v jeho širokom význame a schopnosti spojiť protichodné záujmy kolonialistov, kolonizovaných ako aj medzinárodných a mimovládnych organizácií [*ibid.*: 98, 99].

Pojem rozvoj nadobudnutím svojho sociálneho významu nahradil pojem civilizácia. Tento sociálny význam však neznamenal odpojenie sa od materiálneho vykorisťovania kolónií. Právý opak ukazuje nasledujúca sekcia.

### Príčiny zmien v koloniálnej politike

Vo všeobecnosti platí, že zmeny v koloniálnej politike vychádzali z potrieb koloniálnych hospodárstiev. Posuny k liberálnemu vládnutiu boli spojené so základným imperatívom užitočnosti kolónií pre metropole.

Konstruktívny imperializmus Josepha Chamberlaina mal zaistiť produkciu surovín a potravín v kolóniách a zároveň zvýšiť ich kúpyschopnosť a dopyt po britských priemyselných výrobkoch, ako aj vývoz nezamestnaných z metropole (pre ten istý argument o Francúzsku pozri [*Schicho 2014b: 56*]). Ďalším cieľom bolo uniknúť nemeckej a americkej konkurencii [*Hodge 2007: 55*]. Prijatie britského Zákona o koloniálnom rozvoji v roku 1929 bolo takisto dôsledkom snahy politikov na oboch stranách spektra bojovať s nezamestnanosťou v Británii [*Bruchhausen 2014: 213; Cooper 2010: 10; Schicho 2014b: 57*].

Diskusia ohľadom zvyšovania finančných výdavkov na kolónie medzi Ministerstvom financií a Ministerstvom pre kolónie (Colonial Office) sa týkala na jednej strane nechuti mŕňať peniaze zbytočne a na druhej reakcie, že zvyšovanie výdavkov na vzdelávanie, zdravie a ďalšie základné služby „by zvýšilo produktivitu a viedlo k rastu, čo by pomohlo vláde zaplatiť účty“ [*Cooper 1997: 67, pozri aj Bruchhausen 2014: 208–209*]. V internom memo z roku 1939 jeden zo seniorných predstaviteľov Ministerstva pre kolónie argumentoval v prospech toho, aby pomohli Afričanom stať sa šťastnejšími a zdravšími, čo by viedlo k naplneniu ďalších cieľov, teda efektívnosti produkcie v kolóniách [*ibid.*]. Liberálne biopolitické snahy zlepšovať život populácie tak boli spojené s kľúčovým imperatívom – užitočnosťou tejto populácie.

Sir Henry Moore, asistent ministra pre kolónie, argumentoval v prospech doplnenia pojmu „blaho“ (welfare) do názvu Zákona o rozvoji a blahu kolónií (Colonial and Development and Welfare Act) v roku 1940, pretože „ak to bude najmä o „rozvoji“ v tradičnom zmysle, bude to vyzerať ako keby sme iba chceli ísť vykorisťovať kolónie, aby sme mohli zaplatiť za vojnu“ [in *Koponen 2014: 40*]. Podľa ďalšieho úradníka zahrnutie pojmu „blaho“ malo Británii zvýšiť morálnu prestíž a urobiť z toho politicky veľkú vec [*ibid.*].

Tlak od medzinárodného spoločenstva spolu s kritikou zo strany britskej Labouristickej strany [*Kelemen 2009: 194*] a Francúzskej sekcie medzinárodných pracujúcich rovnako

ako aj od menej radikálnych medzinárodných organizácií ako boli *Medzinárodný úrad práce* alebo *Ochrana domorodcov* či filantropických mimovládnych organizácií a od radikálnejšieho *Panafrického kongresu* alebo *Medzinárodného afrického úradu pre služby* tiež prispeli k zmenám v koloniálnych politikách [Hodge – Hödl 2014: 13]. V snahe stlmiť kritiku zvnútra krajiny sa Ministerstvo pre kolónie snažil kooptovať poslancov, intelektuálov a expertov na koloniálne otázky napríklad do Poradného výboru pre vzdelávanie v kolóniách, ktorý posunul diskusiu smerom od čisto ekonomických záujmov [Hodge 2007: 143]. Frank [2014: 117] analyzujúc esejistickú súťaž banky Barclays pre svojich zamestnancov z roku 1942 a zistil, že „mnoho esejistov vykazovalo jasnú túžbu, aby (zámorské) teritória, v ktorých operovali, prosperovali.“ Tlak mimo egoistických záujmov teda bol prítomný tiež.

Ďalšou motiváciou pre záujem o blaho kolonizovaných v 30. rokoch bola nemecká požiadavka na navrátenie „ich“ kolónií a požiadavka Nemcov, Talianov a Japoncov na nové prerozdelenie kolónií. Britským protiargumentom bolo, že odovzdanie kolónií by poškodilo blahobyť a sociálny pokrok miestnych [Alcalde 1987: 74]. Liberálna argumentácia tak zároveň slúžila geopolitickým zámerom.

Hlavným dôvodom pre zmenu koloniálnej politiky v prospech navyšovania financií pre sociálny rozvoj boli nepokoje a štrajky v kolóniách [Cooper 1997: 60; Hodge 2007: 111; Jansen – Osterhammel 2017: 62] spojené s poklesom reálnych miezd v dôsledku Veľkej hospodárskej krízy v 30. rokoch a s nárastom počtu obyvateľov, ktorý tiež tlačil na pokles miezd [Hodge 2007: 170]. Kolónie sa mali stať „produktívnejšími a zároveň ideologicky stabilnejšími v zmlatku povojnových rokov“ [Cooper 1997: 64, pozri aj Eckert 2004: 469]. Tým ako autoritárska forma governmentality prestávala postačovať cieľom vládnutia, bolo nutné ju začať dopĺňať o liberálnu formu nielen v rétorickej rovine.

Strach zo straty kolónií sa netýkal len konkurentov bez kolónií, ale aj obavy, že by násilnosť mohli prerásť do skutočného boja za nezávislosť. K najvýznamnejším nepokojom došlo na Jamajke a Trinidade, v Severnej Rodézii, na Zlatom pobreží, či v Mombase v druhej polovici tridsiatych rokov. K štrajkom dochádzalo na plantážach, v baniach a došlo aj na generálne štrajky [Hodge 2007: 181].

Po nich nasledovalo prijatie nového britského zákona v roku 1940, ktorý neodkazoval len na rozvoj, ale aj na blahobyť a v roku 1947 Zákon o rozvoji zámorských zdrojov (Overseas Resources Development Act) založil Korporáciu pre koloniálny rozvoj a Korporáciu pre zámorské potraviny, ktoré mali zvyšovať životný štandard a blahobyť kolonizovaných a zaistiť export koloniálnych produktov [Hodge 2007: 208].

Tu najlepšie vidno spojenie liberálneho vládnutia s užitočnosťou subjektov tohto vládnutia. Francúzska vláda v roku 1946 založila *Investičný fond pre ekonomický a sociálny rozvoj* (FIDES) a v roku 1949 *Fond na podporu poľnohospodárstva a ekonomického a sociálneho rozvoja*. To bolo prvýkrát, čo boli britská a francúzska vláda ochotné dotovať rozvojové programy v kolóniách aj s cieľom zvyšovať životnú úroveň miestneho obyvateľstva [Hodge – Hödl 2014: 15]. V skutočnosti však omnoho viac prostriedkov na investície vygenerovali samotné kolónie [Hodge 2007: 192]. A reálna prax, ako ukazuje nasledujúca časť, uchovávala násilie ako kľúčovú zložku koloniálneho vládnutia.

Od štyridsiatych rokov sa rozvoj netýkal už v prvom rade britských problémov, ale problémov priamo v kolóniách [Hodge 2007: 16, 146]. Tie zahŕňali ekologickú devastáciu a prebytočné, nezamestnané, obyvateľstvo [*ibid.*: 145].

Koloniálna rozvojová ideológia však „nebola (...) o ‚modernizácii‘ koloniálnych krajín a subjektov“ [Hodge 2007: 7]. Hodge súhlasí s Cowenom a Shentonom, že cieľom bolo vytvoriť štátnu politiku a „presadzovať hodnotu komunity tvárou v tvár deštrukcii, ktorú priniesol imanentný proces rozvoja“ [Cowen – Shenton 1996: 56–57 in *ibid.*].

Problémom bola napríklad dovtedajšia poľnohospodárska politika spôsobujúca eróziu pôdy. Dôsledkom bola snaha rozvíjať zdroje impéria udržateľným spôsobom a chrániť ich tak, aby ich bolo možné využívať v budúcej kapitalistickej produkcii a zvyšovať export [Hodge 2007: 111; Schlauß 2014: 151].

Riešenia koloniálnych problémov vychádzali z domácej formy vládnutia – modelu štátu blahobytu a vyjednávania vo vzťahoch medzi zamestnancami a zamestnávateľmi. Tie pre britskú elitu len reprodukovali terén pre vyjednávanie známy z metropole [Cooper 1996: 16].

Celkovo teda platí, že príčiny zmien v koloniálnej politike boli ekonomické, environmentálne a bezpečnostné. Altruistická rétorika bola ale tiež prítomná. Reálne vynakladané množstvo prostriedkov na sociálny rozvoj však vedie väčšinu autorov a autoriek k záveru, že motiváciou boli najmä vlastné záujmy kolonizátorov. Otázkou ostáva, čo konkrétne sa v rámci koloniálneho rozvoja dialo.

## Prax koloniálneho rozvoja

Hlavná diskusia medzi súčasnými historikmi a historičkami koloniálneho rozvoja sa týka otázky konkrétnych materiálnych praktík priamo v kolóniách a toho, ako tieto praktiky ovplyvňovali diskurzívne premeny [pozri Hodgson 2000: 29–30; Cooper 2010: 8]. Samotná konceptualizácia rozdelenia koloniálneho vládnutia na liberálne a autoritárske tu naráža na neusporiadanosť reálnej praxe tohto vládnutia.

Agenda neskorého kolonializmu vychádzala viac zo skúseností koloniálnych úradníkov s konkrétnou správou oblastí, ktoré administrovali a s konkrétnymi problémami, s ktorými sa potýkali než z Londýna. Oni a špeciálni poradcovia a experti Ministerstva pre kolónie boli kľúčovými aktérmi pri tvorbe a výmene ideí [Hodge 2007: 5].

Podľa Hodgea „bola najnápadnejšou črtou britského kolonializmu v 20. storočí rastúca dôvera vo vedu a expertízu spojená s novými byrokratickými kapacitami štátu rozvinúť prírodné a ľudské zdroje impéria“ [*ibid.*: 8, 42, pozri aj Bonneuil 2001: 260]. Na skúsenostiach založená miestna správa a politika však mala voči univerzálnej vede častejšie navrch [*ibid.*: 15].

Konkrétne prax sa dá sledovať na dvoch úrovniach. Jednou boli konflikty medzi expertmi a úradníkmi v metropolách na jednej strane a expertmi a úradníkmi v kolóniách na strane druhej. „Britskí miestni úradníci viac alebo menej úspešne bojkotovali alebo aspoň spomaľovali modernizačné iniciatívy navrhované v Londýne“ [Eckert 2004: 470, pozri aj Hodge 2007: 226–227]. Napríklad segregácia Európanov od miestnych navrhovaná expertmi v metropole zo zdravotných dôvodov bola miestnymi koloniálnymi úradníkmi odmietaná [Hodge 2007: 86]. Títo úradníci mali tiež obavu zo zmien miestnej kmeňovej štruktúry v dôsledku rozvojových projektov, ktoré by ohrozili spolu s autoritou miestnych náčelníkov aj ich vlastnú autoritu [Eckert 2004: 471, 485; Hodge 2007: 229].

Druhou úrovňou boli konflikty medzi miestnym obyvateľstvom a koloniálnymi úradníkmi. Napríklad v prípade snahy kolonizátorov o zväčšovanie produkcie preferovali

Sukumčania v Tanganike zväčšovanie obrábacej plochy, kým miestni úradníci intenzifikáciu produkcie [Hodge 2007: 220]. Neprekonateľnou bariérou bol jednoducho nedostatok spolupráce zo strany Sukumčanov [ibid.: 217]. „Väčšina Tanzánčanov bola celkom úspešná v rozhodovaní sa o vlastných životoch ignorujúc štátne snahy o sociálny rozvoj“ [Ecekrť 2004: 488]. Na celkové presadenie svojej vízie rozvoja koloniálny štát ešte v 20. rokoch nemal dost' vojenskej a finančnej podpory [Hodge 2007: 88]. Bol nútený sa o moc deliť s miestnymi vládcami využívajúc nepriamu vládu. Väčšina poľnohospodárskej produkcie ostala mimo jeho dosah [Bonneuil 2001: 268].

Ucelená štúdia poľnohospodárskeho rozvoja pod správou Nigerského úradu (dnešné Mali) v rokoch 1920–1960 [Beusekom 2000] dobre ukazuje ako snaha rozvíjať miestnych a ich poľnohospodárske praktiky nefungovala a ako koloniálni experti napokon museli ustúpiť a akceptovať tradičnú prax a poznanie miestnych roľníkov [pre ten istý argument z oblasti Konžskej panvy pozri Bonneuil 2001: 271–273].

Základný rozpor bol v snahe dosiahnuť intenzívnejšie obrábanie pôdy a produkovať viac monokultúr. Proso mala nahradiť ryža, ako sa však ukázalo, pôda nebola vhodná na jej pestovanie. Dôsledkom bolo, že miestni roľníci pestovali stále viac mimo územie spadajúce pod správu projektového úradu.

Súčasťou „racionalizácie“ produkcie mala byť celková transformácia spoločnosti – vytvorenie inštitúcie súkromného vlastníctva, posun od veľkých viacčlenných rodín k nukleárnym rodinám a postupná civilizácia miestnych. Napríklad v Ugande sa bohatstvom malo stať vlastníctvo vecí ako bicyklov alebo lúč a peniaze mali nahradiť dobytok ako formu kapitálu [Schlauß 2014: 156–159]. Koloniálna gubernamentalita [Scott 1995] či koloniálny liberalizmus [Merefield 2009] alebo liberálny imperializmus [Duffield 2010], mali zaistiť, aby k získavaniu bohatstva nedochádzalo len brutálnymi praktikami dobyvateľov, ale tento spôsob vládnutia mal pôsobiť na podmienky miestnej občianskej spoločnosti. Tie by transformovali správanie a zvyky koloniálnych subjektov, aby boli modernými subjektami produktívnymi v rámci koloniálneho impéria [Scott 1995: 200, 207]. Vládnutie prostredníctvom metód založených na dobrovoľnosti malo byť efektívnejšie a udržateľnejšie ako na násilí založené autoritárske vládnutie [Duffield 2010: 42]. Snahy napríklad o zavádzanie súkromného vlastníctva, však viedli k rozdeľovaniu pozemkov, zadlženosti, nadmernému využívaniu pôdy a ohrozeniu sociálneho rámca v rurálnych komunitách, teda presne proti tomu, o čo usilovali rozvojové iniciatívy [Scott 1995: 239–240]. Od zavádzania súkromného vlastníctva a námezdných prác tak koloniálne authority upúšťali. Kým oficiálna rétorika usilovala o oba prístupy – vytváranie racionálnych egoistov v modernej občianskej spoločnosti a komunity v tradičnej spoločnosti, napokon vláda bola nútená presadzovať komunitný rozvoj [ibid.: 198] a sociálna organizácia miestnych spoločností sa mala meniť iba postupne [in ibid.: 195].

Pre získavanie poznatkov na postupnú modernizáciu miestnych bola dôležitá antropológia, ktorej úlohou bolo skúmať lokálne jazyky, tradície, či zvyky [Hodge 2007: 48–49]. Na tie potom mohlo liberálne vládnutie pôsobiť. Modernizačný étos pritom nepochádzal z akademických modernizačných teórií, ale naopak, úradníci potrebovali „zmysel toho, kam smerovali dokonca aj keď nad chodom udalostí strácali kontrolu“ [Cooper 1997: 81, pozri aj Cooper 2004].

Neúspechy v projekte viedli miestnych úradníkov k akceptácii skutočnosti, že preferencia pestovať plodiny mimo projektu nebola vedená primitívnou túžbou po tradičných

obilovinách a zelenine, ale bola racionálnym rozhodnutím vo svetle nedostatočného zavlažovania, striedajúcich sa období dažďa a sucha, klesajúcej úrodnosti pôdy a povinnosti platiť poplatky za pestovanie na pôde úradu [*Beusekom 2000*, pozri aj *Hodge 2007: 218*]. S argumentom, že pestované plodiny treba prispôbiť pôde, aby bola pôda správne využívaná, tak ako to robili miestni farmári, pritom prišiel už v 30. rokoch britský chemik Geoffrey Milne z Východoafrickej výskumnej stanice pre poľnohospodárstvo. Spolu s ďalšími vyvrátili predstavu, že africká pôda je úrodná pre akékoľvek plodiny určené na export [*Hodge 2007: 154–157*]. V 40. rokoch však v Koloniálnom poradnom výbore pre poľnohospodárstvo a zdravie zvierat v Londýne (Colonial Advisory Council on Agricultural and Animal Health, CAC) dospeli k záveru, že produkcia plodín pre zahraničné trhy je možná iba s využitím umelých hnojív [*ibid.: 234*].

Prijatie poznania miestnych roľníkov však nevedlo k zmene sociálne evolučného prístupu [*Beusekom 2000: 96*]. Problémom naďalej bola „mentalita extenzívneho poľnohospodárstva“ [*ibid.: 97*]. K zmenám dochádzalo len z nutnosti zachrániť neúspešný projekt.

Popritom treba mať na pamäti, že súčasťou projektov v tom čase bola nútená práca. Guvernér Pobrežia slonoviny, André Latrille, hovoril v roku 1943 o polovičnom otroctve [*Schicho 2014b: 75*]. Dôsledkom násillia boli hromadné úteky roľníkov a ich rodín. Keď bola v roku 1945 nútená práca zrušená, koloniálni úradníci využívali pokuty a nútené vysťahovania, aby dosiahli disciplínu medzi miestnymi [*ibid.: 86*]. Zmieňovaný projekt v Sukumalande na začiatku 50. rokov potom viac pripomínal policajnú operáciu než poľnohospodársky projekt [*Hodge 2007: 218*]. Všetky infraštruktúrne projekty ako železnice, či zavlažovanie boli budované pomocou nútenej práce, pri ktorej umieralo obrovské množstvo pracujúcich [*Hodge – Hödl 2014: 12*]. Termín liberálny imperializmus tak dobre spája liberálnu governmentalitu – vládnutie prostredníctvom foucaultovského riadenia správanía sa, ktoré neobsahovalo násillie a autoritársku governmentalitu spojenú s násillím, ktoré bolo v pozadí neustále prítomné a aj často využívané.

Nemalo by sa však zabúdať, že v rámci koloniálneho systému mohli byť niekedy projekty vítané, hoc aj vo svojich cieľoch celkovo zlyhali, napríklad ak prinášali peniaze do regiónu, ako v prípade pestovania kešu orechov v Tanganike [*Koponen 2014: 49; Rizzo 2006: 217*]. Zároveň podľa Hodgea, „z pohľadu kultúrnej a ekologickej citlivosti začiatku 21. storočia boli mnohé princípy neskorých koloniálnych iniciatív, možno prekvapivo hodné pochvaly“ a „boli dláždené dobrými úmyslami“ [*Hodge 2007: 262*]. Vládni úradníci v Londýne si boli vedomí niektorých vlastných chýb v minulosti a dôsledkov neobmedzovaného vykorisťovania. Odtiaľ plynula snaha konzervovať pôdu a tradičný spôsob života, ktorého rozvrat spôsobovali kontradikcie kapitalistického vývoja v kolóniách. Práve tu vidí Hodge počiatky rozvojového aparátu, ktorý depolitizuje problémy koloniálnej chudoby a neporiadku zo štrukturálnych a politických otázok do otázok technických [*ibid.: 19, 111, 153, 263*, pozri aj *Bonneuil 2001: 266*]. Otázka práce a miezd sa už v kolonializme stala otázkou ekonomického a sociálneho plánovania a rozvoja a nie otázkou mocenského konfliktu a bola spojená so snahou uchovať tradičný farmársky spôsob života, ktorý mal brániť migrácii nezamestnaných [*ibid.: 264–265*], ale zároveň bolo cieľom v konečnom dôsledku vytvoriť trhovou ekonomikou orientovanú na export [*Schlauff 2014: 162*].

Eróziu pôdy začiatkom 20. rokov zdôraznila Juhoafrická komisia pre vyšetrovanie sucha. Za problematické boli považované najmä africké poľnohospodárske metódy

– nadmerné spásanie, spaľovanie lesov, intenzívne pestovanie pre krátkodobý zisk, ohradzovanie oviec a dobytky [Hodge 2007: 159]. Problémy s klesajúcimi výnosmi v dôsledku poklesu úrodnosti pôdy alebo jej vysušania boli zaznamenané aj v Ugande, Tanganike a západnej Afrike a z ochrany pôdy sa stala hlavná priorita [*ibid.*]. Cieľom bolo uchovať miznúci prírodný kapitál a zaistiť ho pre budúcu akumuláciu a export [*ibid.*: 164, 111; Schaluß 2014: 151].

Ďalším problémom, ktorým sa koloniálna mocnosť v rámci governmentálneho riadenia správanía sa zaoberala bol rozvrat miestnych komunit a jeho riešením bol „komunitný rozvoj“. Cieľom komplexných návrhov zlepšiť vzdelanie, zdravie a ekonomický život komunity bolo bojovať proti migrácii roľníkov do mesta a tak upravovať imanentný rozvoj kapitalizmu, ktorý takúto migráciu vyvolával. Zastaviť ju mala obnova tradičného dedinského života idúca proti prílišnému individualizmu [Hodge 2007: 187–188, 250–251].

Od 40. rokov sa snaha vysporiadať sa s problémami britskej nezamestnanosti prostredníctvom koloniálneho rozvoja posunula k snahe riešiť problémy nezamestnanosti a migrácie do miest priamo v kolóniách [Hodge 2007: 16]. Súčasťou koloniálnej governmentality sa tak v rámci rozvoja stalo aj sociálne zabezpečenie, proti ktorému sa stavala koloniálna loby v metropoli [Schicho 2014b: 74, 82]. Až do Druhej svetovej vojny bola téma sociálneho zabezpečenia v kolóniách do veľkej miery odbývaná odkazom na tradičnú africkú solidaritu, vďaka ktorej boli štátne schémy údajne zbytočné. Iba Európania mali reálne nárok na sociálne benefity. Už v roku 1909 nariadil guvernér Nemeckej východnej Afriky povinnosť zamestnávateľov garantovať zdravotnú starostlivosť svojim zamestnancom, avšak toto opatrenie bolo naplňvané len zriedka [Eckert 2004: 473]. V roku 1923 Briti zaistil drobné kompenzácie za pracovné úrazy zamestnancom v priemysle. V roku 1942 potom založili penzijný fond pre nižších tanganických úradníkov. Čoskoro však bolo zrejmé, že takúto sociálnu politiku museli ako Francúzi, tak aj Briti opustiť kvôli privysokým nákladom, ktoré by zahrnutie aj iba malej časti afrických pracovníkov znamenalo [*ibid.*: 472, 474, 475; Schicho 2014b: 82–83].

Stručný náčrt koloniálnej praxe ukazuje kontinuitu so súčasnou rozvojovou spolupracou. Hoci v roku 1955 bolo aktívnych vyše sedemdesiat veľkých poľnohospodárskych projektov, už v tomto čase bolo zrejmé, že veľa z nich zlyhalo. Iniciatíva tak bola vrátená späť miestnym koloniálnym vládam [Hodge 2007: 208–209]. Napríklad v prípade projektu v Sukumalande bolo hlavným problémom, že išlo o dovedty nevyskúšanú mechanizáciu poľnohospodárstva vo veľkom meradle [*ibid.*: 213]. V prípade známej schémy na pestovanie arašidov v Tanganike boli problémom nesprávne dáta dažďových zrážok, chýbajúca hĺbková analýza pôdy, stroje nevhodné do trópop, choroby, ktorým arašidy nevedeli vzdorovať, rozhodnutia prijímané v Londýne, ktoré nezohľadňovali miestne zistenia a problémy spojené s náborom zamestnancov [Rizzo 2006: 210].

Čo konkrétne teda spája koloniálny rozvoj s dnešným rozvojom? Už v 50. rokoch poukazovali výskumníci v kolóniách na skutočnosť, že sa v rozvojových projektoch používali tie isté prístupy ako v 30. rokoch. To isté platilo o 70. rokoch [Bonnieuil 2001: 259]. K poučeniu z chýb minulosti jednoducho nedošlo a „čo je horšie, mnoho z účastníkov diskusií o rozvoji si nebolo vedomých, že by k akýmkoľvek chybám došlo“ [Hodge 2007: 271]. Nevšímanie si histórie pri štúdiu súčasného rozvoja však pokračuje [Jenkins 2006: 2; Easterly 2002], aj keď tu citované zdroje ukazujú pozitívnu zmenu v tomto ohľade. O akých

diskontinuitách a kontinuitách sa dá hovoriť medzi kolonializmom a súčasnosťou? Nasledujúce dve časti poukazujú na odlišnosti a podobnosti v rozvoji v ére liberálneho kolonializmu a v ére liberálneho svetového poriadku, ktorého základnými jednotkami sú formálne rovnocenné suverénne štáty.

## Od civilizácie k rozvoju

V čom rozvojový diskurz ako základ postkoloniálneho globálneho vládnutia predstavuje diskontinuitu voči koloniálnemu diskurzu? Základnou odlišnosťou je posun od biológie ku kultúre a geografii v otázke rasizmu a od nemennej nerovnosti k potenciálnej rovnosti v otázkach identity.

Hlavným prvkom neskorej koloniálnej odlišnosti medzi rasami bola ich nemennosť a nepremostiteľnosť [Cooper 1997: 75; Koponen 2014: 58]. Tá v 30. rokoch 19. storočia nahradila skoršie, na kultúrnej odlišnosti založené vízie o prerobení obyvateľov kolónií na obraz kolonizátorov [Hodge 2007: 35; Merefieled 2009: 19]. „V koloniálnom diskurze (... tak) nebolo možné nájsť konštitutívne prvky jednej skupiny v inej skupine“ [Dufour 2014: 331]. Jedni boli definovaní ako opak druhých, ako buď civilizovaní alebo necivilizovaní, schopní alebo neschopní si vládnuť. Biologický základ rasových teórií umožňoval túto nemennosť potvrdiť vedecky, aj keď rasa nebola nikdy čisto biologickým konštruktom a vždy obsahovala aj kultúrne charakteristiky, či geografické faktory.

V rozvojom diskurze došlo k posunu smerom od rás ku geograficky definovaným entitám. Zatiaľ čo počas kolonializmu sa hovorilo o divochoch, barbaroch, či vyspelých civilizáciách alebo rasách, v rozvojovom diskurze sa začalo hovoriť o oblastiach alebo krajinách [Ziai 2006: 37]. Nie ľudia sú primárne nerozvinutí alebo podrozvinutí, ale priestor, v ktorom sa nachádzajú. Krajina je rozvinutá alebo rozvíjajúca sa. Zároveň už neplatí, že necivilizovaných civilizujú civilizovaní, ale nerozvinutí sú schopní sa rozvíjať sami iba s pomocou rozvinutejších [Ziai 2016: 49]. S nástupom SDGs dochádza v tomto ohľade k čiastočnému posunu najmä z ekologických dôvodov a aj tzv. rozvinutí sú problémom [Ziai 2016: 194–207].

A napokon, pôvodne neprekonateľný rozdiel medzi My a Oni sa mení na potenciálnu rovnosť. Protikladom rozvinutosti viac nie je necivilizovanosť divochov neschopných rozvoja, ale podrozvinutosť alebo rozvíjanie sa. Iný sa tak stáva súčasťou priestoru Ja, hoci ostáva na jeho okraji [Dufour 2014: 332–333]. Pregnantne túto zmenu vyjadruje francúzsky preklad Rezolúcie OSN 198, keď termín „underdeveloped countries“ bol preložený ako „nedostatočne rozvinuté krajiny“ [ibid.: 333]. Krajiny nie sú nerozvinuté, len nedostatočne rozvinuté. V koloniálnom slovníku došlo od 20. rokov minulého storočia najprv v akademických kruhoch ku kritike rasového myslenia. V 40. rokoch už bola rasová nadradenosť nahradená kultúrnou, ktorá však využívala veľmi podobné spôsoby argumentácie ako civilizačný diskurz [Cooper 1997: 87, poznámka 21; Eckert 2004: 474]. Biologický rasizmus bol definitívne zdiskreditovaný Holokaustom, neznamená to však, že na rase založené argumenty v rôznych podobách nepretrvávajú.

Bola to práve rovnosť v rozvojom diskurze, ktorá umožňovala kolonizovanému obyvateľstvu, aby svoje požiadavky formulovalo v jazyku práv a z nich vyplývajúcich nárokov a bola to predstava lineárneho rozvoja, ktorá vytvorila diskurz pre formuláciu týchto požiadaviek. V akých formách však koloniálny rozvoj pokračuje dodnes? Kde konkrétne



dnes nájdeme súčasť liberálnej koloniálnej governmentality? A v čom dnešné rozvojové vládnutie obsahuje násilie (ak vôbec)?

## Koloniálne kontinuity

Základným argumentom mnohých historikov rozvojových snáh je kontinuita medzi koloniálnym rozvojom a rozvojovou érou po dekolonizácii. Hlavnou diskurzívnou podobnosťou je nemeniaca sa štruktúra diskurzu rozdeľujúca ľudí na dve časti a pretrvávajúca eurocentrická predstava jednosmerného rozvoja [Ziai 2006: 39–41].

V koloniálnom aj rozvojovom diskurze je svet rozdelený na dve časti – rozvinutú/civilizovanú a rozvíjajúcu sa/zaostalú. Tí, čo sú rozvinutí predstavujú vzor pre tých, ktorí sa rozvíjajú a za dôležité je považované to, v čom práve oni vynikajú. Tak ako predtým vynikali Európania v civilizovanosti, tak v rozvojovom diskurze vynikajú v HDP na osobu, modernizácii výroby, či v počte vysokoškolsky vzdelaných občanov.

Rozvojový diskurz tak naďalej postuluje predstavu, že rozvoj je lineárny. Na konci cesty rozvoja je rozvinutá (často európska) priemyselná krajina, ktorá určuje, čo je to rozvoj a ako sa k nemu dostať. Odlišné spôsoby života ostávajú mimo možných predstáv o civilizácii, alebo rozvoji a tieto predstavy sú často považované za prekážky v rozvojovom úsilí. Rozvojový diskurz je tak rovnako ako ten koloniálny eurocentrický.

V praxi existuje naďalej možnosť usmerňovať napredovanie spoločnosti prostredníctvom vzdelávania a ďalších sociálno-technologických zásahov spojených s prvkami autoritárstva až násilia [Schicho 2014b: 96–98; Burton – Jennings 2007: 6–7; Schneider 2006]. Rozvojový paternalizmus koloniálnej governmentality je tak naďalej na globálnom Juhu prítomný. Posunom je zmena poručníkov z koloniálnych pánov na miestne vlády, prípadne mimovládne organizácie. Pokračuje tak rozdelenie Afričanov na elity (ktoré získali západné vzdelanie) a na nevzdelané masy, ktorým majú tieto elity vládnuť [Burton – Jennings 2007: 8–9]. Všetci aktéri však prostredníctvom (mimo)vládných zásahov usilujú o dosiahnutie rozvoja. Väčšina veľkých rozvojových projektov, ktoré boli začaté počas neskorého kolonializmu pokračovali po získaní nezávislosti [Bonnieuil 2001: 264]. Podobné sú aj autoritárske a násilné spôsoby pri presadzovaní rozvoja. Tak ako boli miestni nútení sa podriaďovať koloniálnym vládcom, tak sú dnes mnohí vystahovávaní vlastnými vládami napríklad kvôli priehradám, alebo sú pripravovaní o možnosť reprodukcie v mene rozvoja [Ziai 2006: 40, pozri aj Nandy 1995; Kothari – Harcourt 2004]. Liberálna governmentality je tak naďalej dopĺňaná o tú autoritársku.

Cieľom rozvoja je dnes, rovnako ako v minulosti integrácia krajín globálneho Juhu do svetového hospodárstva. Počas kolonializmu mala a dnes má integrácia slúžiť obom stranám. Kým za kolonializmu išlo podľa francúzskeho zákona z roku 1946 o celú francúzsku úniu, dnešné Dohody o hospodárskom partnerstve majú slúžiť EÚ a zároveň ich partnerom [Schicho 2014b: 98].

Kontinuitu vidno aj v pôsobení mimovládnych organizácií. Počas kolonializmu bola ich funkcia napomáhať pri potláčaní protikoloniálnych bojov tým, že okrem iného ponúkali materiálnu pomoc. Podobnosť vidno s pôsobením mimovládnych organizácií v rámci dobrého vládnutia po oslabení štátu neoliberalnými reformami. Podobnosť vidno aj v snahe naprávať zlyhania miestnych. Na príčiny spôsobujúce zbedačenie však nehľadeli vtedy a do veľkej miery nehľadia ani dnes [Manji – O’Coill 2002: 571, 582].

Ďalším prvkom kontinuity v oblasti rozvoja pred a po dekolonizácii boli odborníci na rozvoj. Mnohí z tých, ktorí boli zamestnaní v britskom Ministerstve pre kolónie sa neskôr zamestnali v medzinárodnom rozvojovom priemysle alebo učili rozvojové štúdiá na vysokých školách, robili výskum, navrhovali vládne politiky a radili medzinárodným a mimovládnym organizáciám [Hodge 2007: 256–262; Hodge 2010; Kothari 2005: 52]. Napríklad za vznikom Organizácie pre výživu a poľnohospodárstvo (FAO) stáli úradníci z britského Ministerstva pre kolónie a poradca tohto Ministerstva, lord John Boyd, sa stal generálnym riaditeľom FAO.

Mnohí bývalí, najmä francúzski, koloniálni úradníci sa tiež uchytili v Európskom hospodárskom spoločenstve, ktoré vzniklo v roku 1957. Už o rok neskôr bol založený Európsky rozvojový fond pre zámorské teritória vybudovaný podľa francúzskeho FIDESu. Sem preniesli „koloniálnu psychológiu“, čím Dimier [2008: 434] myslí administratívne metódy adaptované na neo-patrimoniálny spôsob fungovania afrických politických „klientov“.

Výskum založený na rozhovoroch s bývalými koloniálnymi úradníkmi, z ktorých sa stali odborníci na rozvoj ukazuje ako sa títo v rozhovoroch prezentovali ako vo svojej podstate rozvojoví odborníci, ktorí robili rozvojovú prácu ešte počas kolonializmu [Kothari 2005: 56]. Obhajovali „dobrú prácu vykonanú za kolonializmu“ [ibid.: 53], pretože práca pred dekolonizáciou a po nej bola podľa nich „v konečnom dôsledku tým istým“ [ibid.: 56].

Ďalším konkrétnym príkladom kontinuity medzi érou pred a po dekolonizácii je participatívny prístup v rozvojovom manažmente, teda základ liberálnej governmentality, v ktorom jej subjekty participujú na vládnutí. Participatívny prístup má spoločné základné prvky s tzv. nepriamym vládnutím počas kolonializmu [Cornwall 2006: 66; Hodge 2007: 187; Jansen – Osterhammel 2017: 56]. V oboch prípadoch slúži participácia na kooptáciu a ideologickú konverziu tých, ktorí participujú – či už sú to miestni náčelníci počas kolonializmu, alebo technokratické či politické elity v súčasnosti [Cooke 2003]. Vo francúzskom kolonializme po Druhej svetovej vojne išlo o tzv. „vedenú samostatnosť“ [Schicho 2014b: 89]. Už v roku 1929 hovoril poslanec britského parlamentu H. Sneed o morálnej zodpovednosti britského parlamentu za požiadavky ľudí podriadených britskému impériu proti vykorisťovaniu a „za ich participáciu pri rozhodovaní o vlastnom osude“ [in Cornwall 2006: 65]. Lord Hailey autor vplyvného *Afrického prieskumu* navrhoval nahradiť poručníctvo partnerstvom, hovorca Strany práce, Arthur Creech Jones, požadoval termín, ktorý vyjadrí rovnosť a priateľstvo a rovnako tak premiér Harold Macmillan hovoril o partnerstve v roku 1942 v Dolnej snemovni [Wolton 2000: 122–123].

Dnešné vlastníctvo v diskurze rozvojových organizácií sa opiera o podobnú formu liberálnej governmentality – o podobné kultúrne zmeny v správaní sa, v organizačných štruktúrach a v procese učenia sa na strane príjemcov pomoci, ako tomu bolo počas kolonializmu na strane kolonizovaných subjektov [Cooke 2003: 53]. Koloniálny rozvoj zdôrazňoval transfer techník vládnutia Afričanom vzdelaných misionármi, ktorí by ovládali „moderné spôsoby“ [Cornwall 2006: 67].

Analogickú históriu ako koncept participatívneho prístupu má koncept dobrého vládnutia. V britskom koloniálnom kontexte sa odohrávala podobná diskusia ohľadom dobrého vládnutia, ako v súčasnosti v medzinárodných finančných inštitúciách. Pre britských imperialistov dobré vládnutie znamenalo rozvoj, modernizáciu a pozápadnenie koloniálneho sveta [Hewitt 2006: 42, 47]. Zároveň však koncept dobrého vládnutia znamenal aj seba-vládu, čím vytvoril paradox nútiaci Britov ostať kvôli rozvoju a zároveň odísť kvôli

nezávislosti miestnej vlády. V medzivojnovom období sa ale pod seba-vládou myslela takáto vlády v rámci impéria a nie nezávislosť. Podobnosť s konceptualizáciou dobrého vládnutia na konci 20. storočia spočíva vo vytváraní konsenzu o konkrétnom (protrhovom) type rozvojových procesov, ktorý v sebe zahŕňa aj sociálne inkluzívne rozhodovanie. Podobne ako počas kolonializmu, aj tu existoval priestor pre radikálnejšie politické požiadavky zo strany mimovládnych organizácií a sociálnych hnutí na demokratizáciu rozvoja. V oboch periódach sa termín dobré vládnutie posunul „z technickej, minimalistickej definície k expanzívnejšiemu, sociálnemu a inštitucionálnemu konceptu“ [*ibid.*: 56]. V oboch prípadoch dobré vládnutie malo byť „chýbajúcim článkom“ spájajúcim kapitalizmus s demokraciou a v ani jednom z prípadov nevedlo k zásadným zmenám – dekolonizácii, ani k opusteniu neoliberalných politík, aj keď sa s takýmito požiadavkami muselo vyrovnávať.

Zmieňovaný boj proti klesajúcemu počtu obyvateľstva v kolóniách má svoju kontinuitu v opačnom zasahovaní do verejnej populačnej politiky so snahou o zabránenie rastu obyvateľstva ešte počas kolonializmu v 30. rokoch a v dnešnej rozvojovej spolupráci [pre región Kabale v Ugande pozri *Carswell 2003*]. V oboch obdobiach je cieľom ovplyvňovať množstvo obyvateľov, v oboch obdobiach je prítomné násilie autoritárskej governmentality, v oboch obdobiach je príčinou prílišnej alebo nedostatočnej populácie zaostalosť miestnych a kým rétorika sa posunula od koloniálneho sebazájmu k humanitárnym motíváciám, v oboch prípadoch je zrejme napojenie na národné záujmy. V súčasnosti okrem snahy o medzinárodnú stabilitu ide aj o záujmy napríklad nemeckých farmaceutických firiem [*Bendix 2016*].

Analýza ekologických konceptov v Zambii ukazuje ďalšiu podobnosť so súčasným stavom. To, čo dnes nazývame udržateľným rozvojom, svojim spôsobom existovalo už počas kolonializmu. Po období dominancie predstavy extrémne úrodných trópov, viedol ekologický výskum na začiatku 30. rokov k zmene perspektívy a tropická ekológia začala kľásť dôraz naopak na neúrodnosť miestnej pôdy a potrebu jej ochrany [*Speek 2014: 139; Hodge 2007: 146*]. V roku 1935 CAC rozhodla o vymenovaní koloniálnych úradníkov, ktorí sa mali zaoberať eróziou pôdy [*Hodge 2007: 163*]. Ekológia mala slúžiť na ochranu pred prílišným využívaním, ktoré viedlo k sociálnemu a ekologickému rozvratu a zároveň mala zaistiť vyššiu produkciu. K rozvoju malo preto dochádzať až po dôkladnom preskúmaní pôdy a zistení, čo by sa dalo pestovať tak, aby nedochádzalo k jej ničeniu, a to napriek tomu, že existovali praktiky brániace erózii pred koloniálnymi intervenciami [pre Ugandu pozri *Schlauff 2009: 149–150; Carswell 2003: 9*]. Rozvoj bol chápaný v zmysle, že mal „stabilizovať existujúcu rovnováhu v prírode a popritom postupne zavádzať ekologicky zmysluplné zlepšenia a nápravy, ktoré by viedli poľnohospodársku evolúciu v súlade s miestnymi predpokladmi“ [*Speek 2014: 144*]. Napríklad v Ugande usilovala koloniálna vláda o „pokrok prostredníctvom ochrany (poľnohospodárskych zdrojov)“ [citované v *Schlauff 2014: 146–147*]. Na konci 30. rokov a po Druhej svetovej vojne však došlo k obratu a prevládila snaha modernizovať a mechanizovať poľnohospodárstvo, ktorú až do 60. rokov znemožňovala privysoká cena umelých hnojív [*Hodge 2007: 257*]. Masívne štátne dotácie však napokon viedli k tzv. zelenej revolúcii. Obrat naspäť k udržateľnosti prišiel až s tematizáciou limitov rastu začiatkom 70. rokov [*Speek 2014: 150*].

Ak existuje toľko podobností medzi rozvojom v koloniálnom a postkoloniálnom ére, vynára sa posledná zásadná otázka: aké boli jeho dopady? Čo sa stalo s konfliktom medzi liberálnym a autoritárskym vládnutím v ére suverénnych štátov?

## Záver: Následky koloniálneho rozvoja

Hoci cieľom koloniálnej rozvojovej legislatívy vo Francúzsku a v Británii bolo postaviť impérium na nohy a opätovne ho legitimizovať proti protestom, ktoré prepukali po celom svete, následky koloniálneho rozvoja boli celkom odlišné: „poskytol nástroje imperiálnym mocnostiam ako sa vysporiadať so stratou moci a udržať si pritom spojenie s bývalými kolóniami a pocit zmysluplnosti pri formovaní ich budúcnosti“ [Cooper – Packard 1997: 7].

Nanovo definovaný vzťah, v ktorom hierarchia viac nebola neprekonateľná, ale obyvateľom kolónií poskytovala možnosť sa zapojiť do globálnej spoločnosti ako potenciálne rovným občanom, bol vítaný ako elitami, tak neelitnými zložkami obyvateľstva [ibid.: 1; pozri aj *Rahnema* 1997: ix]. Pre elity globálneho Juhu sa stal zdrojom podpory pre národné projekty rozvoja a emancipácie, ktoré mohli využiť ako mobilizačný mýtus a zároveň legitimizáciu ich niekedy autoritárskych foriem vládnutia [Ziai 2007: 54–55]. Tieto elity prevzali vieru v rozvojový projekt a prostredníctvom rozvojového diskurzu sa vnímali ako moderní oproti spoluobčanom bez vzdelania, ktorých považovali za iracionálnych a zaostalých [Burton – Jennings 2007: 5]. Neelitné časti obyvateľstva na globálnom Juhu zas dúfali v oslobodenie spod starých i nových foriem podriadenia a zároveň sa necítili viac byť rasovo inferiornými, ale rovnými členmi globálnej spoločnosti. Sľub rozvoja v nich takisto vyvolal očakávanie zvyšujúcej sa životnej úrovne. Súčasťou moderných, osvietených, technologicky vyspelých spoločností si ľudia na globálnom Severe ponechali svoju kultúrne nadradenú pozíciu a staronové ekonomické vzťahy im zaistil nevyhnutné prírodné zdroje pre ich spôsob života. Politické elity na globálnom Severe si zachovali vplyv v bývalých kolóniách prostredníctvom pôžičiek, rozvojovej pomoci a vďaka nerovnému nastaveniu globálnych ekonomických štruktúr a napokon z už zmienených koloniálnych expertov sa stali rozvojoví experti [Ziai 2007: 55]. Nová diskurzívna konštelácia teda priniesla výhody všetkým zúčastneným skupinám.

Pretrvávajúca predstava o nadmernej populácii na globálnom Juhu v 50. a 60. rokoch ústila do kontinuálnej potreby rozvoja, ktorý by sa s touto populáciou vysporiadal. Napriek tomu, že koloniálne rozvojové iniciatívy zlyhali, rozvojové štruktúry orientované na štátne zásahy ostali aj potom, ako sa koloniálne mocnosti formálne vzdali svojich kolónií [Bonneuil 2001: 260]. Následkom bola pokračujúca expanzia byrokratickej štátnej moci, ktorá stále viac zasahovala do života občanov v mene rozvoja [Hodge 2007: 255]. Súčasťou rozvojového aparátu bola pretrvávajúca dominancia vedy, ktorá v prípade poľnohospodárstva napokon viedla k masívnej mechanizácii a využívaniu chemických hnojív so všetkými (pozitívnymi a) negatívnymi dopadmi. Noví vládcovia na globálnom Juhu síce porazili svojich utláčateľov, avšak osvojili si ich rozvojové myslenie a ich cieľom sa stalo dokončiť v čom ich predchodcovia zlyhali a zaistiť aj priemyselný rozmach. Napríklad na vybudovaní (na začiatku rovnostárskejšieho) systému Bretton Woods mali veľký podiel vlády Latinskej Ameriky [Helleiner 2014]. Koloniálny rozvoj tak plynule prešiel do postkoloniálnej rozvojovej éry.

V nej je naďalej prítomná liberálna biopolitika vo vzťahu k tým, ktorí majú byť rozvíjaní, pohybujúca sa medzi autoritárskym poručením niekedy spojeným s násilím a dobrovoľnosťou. Tento základ kolonializmu tak ostáva nezmenený v postkoloniálnej ére. Na históriu rozvoja sa však až príčasto zabúda a opakujú sa stále tie isté politiky a s nimi aj tie isté chyby.

Otázka konkrétneho počiatku rozvoja tak ostáva problematickou, ak rozvoj konceptualizujeme prostredníctvom liberálneho a autoritárskeho vládnutia. Hoci o výraznejších materiálnych zásahoch sa dá hovoriť až od 40. rokov 20. storočia, ideologické základy rozvoja boli (nielen) v kolonializme prítomné omnoho skôr.

## Podakovanie

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-19-0314.

## Literatúra

- Abbott, George C. [1971]. A Re-Examination of the 1929 Colonial Development Act. *The Economic History Review* 24 (1): 68–81.
- Alcalde, Javier Gonzalo [1987]. *The Idea of Third World Development. Emerging Perspectives in the United States and Britain, 1900–1950*. Lanham – London: University Press Of America.
- Arndt, H. W. [1981]. Economic Development: A Semantic History. *Economic Development and Cultural Change* 29 (3): 457–466.
- Aspengren, Henrik [2009]. Empire: A Question of Hearts? The Social Turn in Colonial Government, Bombay c. 1905–1925. In: Duffield, Mark – Hewitt, Vernon (ed.). *Empire, Development and Colonialism. The Past in the Present*. Woodbridge: James Currey, s. 45–58.
- Bendix, Daniel [2016]. From Fighting Underpopulation to Curbing Population Growth: Tracing Colonial Power in German Development Interventions in Tanzania. *Postcolonial Studies* 19 (1): 53–70.
- Bonneuil, Christophe [2000]. Development as Experiment: Science and State Building in Late Colonial and Postcolonial Africa, 1930–1970. *Osiris* 15 (1): 258–281.
- Bruchhausen, Walter [2014]. From precondition to goal of development: health and medicine in the planning and politics of British Tanganyika. In: Hodge, Joseph Morgan – Hödl, Gerald – Kopf, Martina (ed.). *Developing Africa. Concepts and Practices in Twentieth Century Colonialism*. Manchester: Manchester University Press, s. 207–221.
- Burton, Andrew – Jennings, Michael [2007]. Introduction: The Emperor's New Clothes? Continuities in Governance in Late Colonial and Early Postcolonial East Africa. *The International Journal of African Historical Studies* 40 (1): 1–25.
- Cooke, Bill [2003]. A New Continuity with Colonial Administration: Participation in Development Management. *Third World Quarterly* 24 (1): 47–61.
- Cooper, Frederick [1996]. *Decolonization and African Society. The labour question in French and British Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooper, Frederick [1997]. Modernizing Bureaucrats, Backward Africans and the Development Concept. In: Cooper, Frederick – Packard, Randall (ed.). *International development and the social sciences: essays on the history and politics of knowledge*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, s. 64–92.
- Cooper, Frederick [2004]. Development, Modernization, and the Social Sciences in the Era of Decolonization: the Examples of British and French Africa, Abstract. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines* 10 (1): 9–38.
- Cooper, Frederic [2010]. Writing the History of Development. *Journal of Modern European History* 8 (1): 5–23.
- Cooper, Frederick – Packard, Randall [1997]. Introduction. In: Cooper, Frederick – Packard, Randall (ed.). *International development and the social sciences: essays on the history and politics of knowledge*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, s. 1–41.
- Coquery-Vidrovitch, Catherine [1976a]. La mise en dépanance de l'Afrique noire. Essai de périodisation, 1800–1970. *Cahier d'Études Africaine* 16 (61): 7–58.

- Coquery-Vidrovitch, Catherine [1976b]. L'Afrique coloniale française et la crise de 1930: crise structurelle et genèse du Rapport d'ensemble. *Revue française d'histoire d'outre-mer* 63 (232): 386–424.
- Cornwall, Andrea [2006]. Historical perspectives on participation in development. *Commonwealth & Comparative Politics* 44 (1): 62–83.
- Cowen, Michael P. – Shenton, Robert W. [1996]. *Doctrines of development*. London – New York: Routledge.
- Cowen, Michael P. – Shenton, Robert W. [1999]. The Invention of Development. In: Crush, Jonathan (ed.). *Power of Development*. London – New York: Routledge, s. 25–41.
- Dean, Mitchell [2010]. *Governmentality. Power and rule in modern society*. London: SAGE.
- Dimier, Véronique [2008]. Bringing the Neo-Patrimonial State back to Europe. French Decolonization and the Making of the European Development Aid Policy. *Archiv für Sozialgeschichte* 48: 433–457.
- Duffield, Mark [2009]. Liberal Interventionism and the Fragile State. Linked by Design? In: Duffield, Mark – Hewitt, Vernon (ed.). *Empire, Development and Colonialism. The Past in the Present*. Woodbridge: James Currey, s. 116–129.
- Duffield, Mark [2010]. The Development-Security Nexus in Historical Perspective: Governing the World of Peoples. In: Sörensen, Jens Stilhoff (ed.). *Challenging the Aid Paradigm. Western Currents and Asian Alternatives*, Rethinking International Development Series. London: Palgrave Macmillan, s. 25–46.
- Duffield, Mark – Hewitt, Vernon [2009a]. Introduction. In: Duffield, Mark – Hewitt, Vernon (ed.). *Empire, Development and Colonialism. The Past in the Present*. Woodbridge: James Currey, s. 1–15.
- Duffield, Mark – Hewitt, Vernon, ed. [2009b]. *Empire, Development and Colonialism. The Past in the Present*. Woodbridge – Rochester: James Currey.
- Dufour, Françoise [2014]. The Notion of „Development“ in French Colonial Discourses: Changes in Discursive Practices and Their Social Implications. In: Hodge, Joseph Morgan – Hödl, Gerald – Kopf, Martina (ed.). *Developing Africa. Concepts and Practices in Twentieth Century Colonialism*. Manchester: Manchester University Press, s. 322–340.
- Easterly, William [2002]. The cartel of good intentions: The problem of bureaucracy in foreign aid. *The Journal of Policy Reform* 5 (4): 223–250.
- Eckert, Andreas [2004]. Regulating the Social: Social Security, Social Welfare and the State in Late Colonial Tanzania. *The Journal of African History* 45 (3): 467–489.
- Escobar, Arturo [1995]. *Encountering Development. The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- Esteva, Gustavo [1992]. Development. In: Sachs, Wolfgang (ed.). *The Development Dictionary*. London – New Jersey: Zed Books, s. 6–25.
- Havinden, Michael A. – Meredith, David [1993]. *Colonialism and Development: Britain and its Tropical Colonies, 1850–1960*. London – New York: Routledge.
- Helleiner, Eric [2014]. *Forgotten Foundations of Bretton Woods: International Development and the Making of the Postwar Order*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hewitt, Vernon [2006]. A Cautionary Tale: Colonial and post-colonial conceptions of good government and democratisation in Africa. *Commonwealth and Comparative Politics* 44 (1): 41–61.
- Hodge, Joseph Morgan [2007]. *Triumph of the Expert. Agrarian Doctrines of Development and the Legacies of British Colonialism*. Athens: Ohio University Press.
- Hodge, Joseph M. [2010]. British Colonial Expertise, Post-Colonial Careerism and the Early History of International Development. *Journal of Modern European History* 8 (1): 24–46.
- Hodge, Joseph Morgan [2016a]. Writing the History of Development (Part 1: The First Wave). *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 6 (3): 429–463.
- Hodge, Joseph Morgan [2016b]. Writing the History of Development (Part 2: Longer, Deeper, Wider). *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 7 (1): 125–174.
- Hodge, Joseph Morgan – Hödl, Gerald [2014]. Introduction. In: Hodge, Joseph Morgan – Hödl, Gerald – Kopf, Martina (ed.). *Developing Africa. Concepts and Practices in Twentieth Century Colonialism*. Manchester: Manchester University Press, s. 1–34.
- Hodge, Joseph Morgan – Hödl, Gerald – Kopf, Martina [2014]. *Developing Africa. Concepts and practices in twentieth-century colonialism*. Manchester: Manchester University Press.
- Hunter, Emma [2014]. A history of maendeleo: the concept of „development“ in Tanganyika's late colonial public sphere. In: Hodge, Joseph Morgan – Hödl, Gerald – Kopf, Martina (ed.). *Developing Africa*.

- Concepts and Practices in Twentieth Century Colonialism*. Manchester: Manchester University Press, s. 87–107.
- Jansen, Jan C. – Osterhammel, Jürgen [2017]. *Decolonization: A Short History*. Princeton: Princeton University Press.
- Jenkins, Rob [2006]. Where development meets history. *Commonwealth & Comparative Politics* 44 (1): 2–15.
- Kelemen, Paul [2009]. „Individualism Is, Indeed, Running Riot“: Components of the Social Democratic Model of Development. In: Duffield, Mark – Hewitt, Vernon (ed.). *Empire, Development and Colonialism. The Past in the Present*. Woodbridge: James Currey, s. 188–202.
- Koponen, Juhani [2014]. From dead end to new lease of life: development in South-Eastern Tanganyika from the late 1930 to the 1950s. In: Hodge, Joseph Morgan – Hödl, Gerald – Kopf, Martina (ed.). *Developing Africa. Concepts and Practices in Twentieth Century Colonialism*. Manchester: Manchester University Press, s. 37–62.
- Kothari, Uma [2005]. From colonial administration to development studies: a post-colonial critique of the history of development studies. In: Kothari, Uma (ed.). *A Radical History of Development Studies. Individuals, Institutions and Ideologies*. London – New York: Zed Books, s. 46–66.
- Kothari, Smitu – Harcourt, Wendy [2004]. Introduction: The violence of development. *Development* 47 (1): 3–7.
- Latouche, Serge [1988]. Contribution à l'histoire du concept de développement. In: Coquery-Vidrovitchet, Catherine (ed.). *Pour une histoire du développement. États, sociétés, développement*. Paris: L'Harmattan, s. 41–60.
- Leppenius, Philipp H. [2009]. Lernen vom Besserwisser: Wissenstransfer in der „Entwicklungshilfe“ aus historischer Perspektive. In: Büschel, Hubertus – Speich, Daniel (ed.). *Entwicklungswelten. Globalgeschichte der Entwicklungszusammenarbeit*. Frankfurt am Main: Campus, s. 33–59.
- Low, D. A. – Lonsdale, John M. [1976]. Introduction: Towards the New Order 1945–1963. In: Low, D. A. – Smith, Alison (ed.). *History of East Africa, vol. 3*. Oxford: Oxford University Press, s. 1–64.
- Manji, Firoze – O'Coill, Carl [2002]. The missionary position: NGOs and development in Africa. *International Affairs* 78 (3): 567–583.
- Merefield, Matthew [2009]. The Exceptional Inclusion of „Savages“ and „Barbarians“. The Colonial Liberal Bio-politics of Mobility and Development. In: Duffield, Mark – Hewitt, Vernon (ed.). *Empire, Development and Colonialism. The Past in the Present*. Woodbridge: James Currey, s. 16–29.
- Nandy, Ashis [1995]. *Development and Violence*. Trier: Zentrum für europäische Studien.
- Osterhammel, Jürgen [2005]. *Colonialism: A Theoretical Overview*. Princeton: Markus Wiener Pub.
- Rahnema, Majid [1997]. Introduction. In: Rahnema, Majid – Bawtree, Victoria (ed.). *The Post-Development Reader*. London – New Jersey: Zed Books, s. ix–xix.
- Rist, Gilbert [2008]. *The History of Development: From Western Origins to Global Faith*. London – New York: Zed Books.
- Rizzo, Matteo [2006]. What Was Left of the Groundnut Scheme? Development Disaster and Labour Market in Southern Tanganyika 1946–1952. *Journal of Agrarian Change* 6 (2): 205–238.
- Sachs, Wolfgang [1992]. Introduction. In: Sachs, Wolfgang (ed.). *The Development Dictionary*. London – New Jersey: Zed Books, s. 1–5.
- Scott, David [1995]. Colonial Governmentality. *Social Text* (43): 191–220.
- Sheldon, Richard [2009]. Development, Poverty & Famines. The Case of British Empire. In: Duffield, Mark – Hewitt, Vernon (ed.). *Empire, Development and Colonialism. The Past in the Present*. Woodbridge: James Currey, s. 74–87.
- Schicho, Walter [2014a]. „Keystone of progress“ and mise en valeur d'ensemble: British and French colonial discourses on education for development in the interwar period. In: Hodge, Joseph Morgan – Hödl, Gerald – Kopf, Martina (ed.). *Developing Africa. Concepts and Practices in Twentieth Century Colonialism*. Manchester: Manchester University Press, s. 222–250.
- Schicho, Walter [2014b]. Wirtschaftliche Inwertsetzung – la mise en valeur – und soziale Entwicklung. Der Entwicklungsdiskurs der kolonialen Verwaltung von Französisch Westafrika (AOF) zwischen 1920 und 1960. *Stichproben. Wiener Zeitschrift für Afrikanstudien* 14 (26): 49–105.
- Schneider, Leander [2006]. Colonial Legacies and Postcolonial Authoritarianism in Tanzania: Connects and Disconnects. *African Studies Review* 49 (1): 93–118.

- Schlauf, David [2014]. Koloniale Entwicklungskonzepte im Uganda der 1930er Jahre: Frühe Anzeichen des modernen Entwicklungsstaats. *Stichproben. Wiener Zeitschrift für Afrikanstudien* 14 (26): 139–166.
- Schlauf, David – Schicho, Walter [2014]. Kolonialismus und Entwicklung. *Stichproben. Wiener Zeitschrift für Afrikanstudien* 14 (26): 1–17.
- Toye, John – Toye, Richard [2006]. How the UN moved from full employment to economic development. *Commonwealth & Comparative Politics* 44 (1): 16–40.
- Unger, Corinna [2010]. Histories of Development and Modernization: Findings, Reflections, Future Research. *H-Soz-Kult. Kommunikation und Fachinformation für die Geschichtswissenschaften*, 9. 12. 2010. Dostupné z: <<http://www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-1130>>.
- Usuanlele, Uyilawa [2014]. Development and education in British colonial Nigeria, 1940–55. In: Hodge, Joseph Morgan – Hödl, Gerald – Kopf, Martina (ed.). *Developing Africa. Concepts and Practices in Twentieth Century Colonialism*. Manchester: Manchester University Press, s. 251–269.
- van Beusekom, Monica M. [2000]. Disjunctures in theory and practice: Making sense of change in agricultural development at the office du niger, 1920–60. *The Journal of African History* 41 (1): 79–99.
- van Beusekom, Monica M. – Hodgson, Dorothy L. [2000]. Lessons Learned? Development Experiences in the Late Colonial Period. *The Journal of African History* 41 (1): 29–33.
- Williams, David – Young, Tom [2009]. The International Politics of Social Transformation. Trusteeship and Intervention in Historical Perspective. In: Duffield, Mark – Hewitt, Vernon (ed.). *Empire, Development and Colonialism. The Past in the Present*. Woodbridge: James Currey, s. 102–115.
- Wolton, S. [2000]. *Lord Hailey, the Colonial Office and Politics of Race and Empire in the Second World War: The Loss of White Prestige*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan in association with St. Anthony's College.
- Ziai, Aram [2006]. *Zwischen Global Governance und Post-Development: Entwicklungspolitik aus diskurs-analytischer Perspektive*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Ziai, Aram [2016]. *Development Discourse and Global History: From Colonialism to the Sustainable Development Goals*. Oxon – New York: Routledge.

*Tomáš Profant (\*1983) získal doktorát z politológie na Univerzite v Kasseli. Je výskumným pracovníkom na Ústave medzinárodných vzťahov v Prahe a ako odborný asistent pôsobí na Fakulte sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave. Medzi jeho odborné záujmy patrí medzinárodná politická ekonómia, politická ekológia, rozvojová spolupráca a postkoloniálna teória. Nedávno mu vyšla kniha New Donors on the Postcolonial Crossroads: Eastern Europe and Western Aid.*



## Sociální vzestup podnikatelů v Rakouském císařství

JAN ŽUPANIČ \*

The Social Rise of Businessmen in the Austrian Empire

**Abstract:** The events of the mid-19th century marked a fundamental change for Central Europe, and the Austrian monarchy was no exception. Although the revolution of 1848 did not mean the permanent entrenchment of liberal changes (which did not occur until the adoption of the February Constitution in 1861), the changes associated with these events fundamentally changed the society of the empire. The end of the division of society and the introduction of equality before the law also significantly affected the social position of businessmen. Before 1848, their legal status was not defined and prestige depended primarily on the place on the traditional ranking of the social hierarchy, which was linked to the holding of a noble title or burgher rights. However, the year 1848 changed this situation and their prestige began to grow thanks to ever closer cooperation with the state and growing political influence. Since the change of the electoral rules to the Chamber of Deputies of the Austrian Imperial Council in 1873, businessmen have even had their own curia (chambers of commerce and trade). At this time, the aristocratic title was no longer a prerequisite for belonging to the elite, but it remained an external symbol of prestige and many businessmen sought it. They saw in it a depiction of their achievements and a fulcrum for the historical memory of their entire family. However, the path to it was not easy and in the case of businessmen it also differed significantly from other social groups of the monarchy.

**Keywords:** Austria-Hungary; nobility; ennoblement; history

**DOI:** 10.14712/23363525.2021.4

O podnikatelských elitách v moderním slova smyslu můžeme v habsburské monarchii hovořit již v první polovině 18. století, ale po anexi hospodářsky významného Slezska Pruskem v letech 1741 až 1742 jejich počet významně klesl. Sociální skladba podnikatelstva na území habsburské monarchie v protoindustriálním období se navíc od pozdější v určitých ohledech odlišovala, mj. i proto, že významnou roli mezi podnikateli hrála aristokracie [*Matějček 1994: 30; Smutný 1998; Brňovják 2015: 183–184, 201–211*].

Kontinuální navyšování počtu podnikatelů, zejména vlastníků manufaktur, velkoobchodníků a finančníků, je spojeno až s osvícenskými reformami ve druhé polovině vlády Marie Terezie [*Brňovják 2015: 232–236*]. Díky nim Rakouské císařství o půlstoletí později disponovalo početnou podnikatelskou vrstvou, jejíž význam mimořádně vzrostl v důsledku společenských po roce 1848. Zároveň se začalo pronikavě měnit sociální složení podnikatelstva ve prospěch neurozených osob, mezi kterými rostlo i zastoupení jedinců židovské víry [*Hájek – Matoušek 2019: 469–509 (zejména 498–499); Županič – Fiala 2017: 65–75*]. Právní postavení podnikatelů bylo před rokem 1848 komplikované. Jako sociální (stavovská) vrstva uznávání nebyli a jejich aktivity navíc omezovala existence cechů. Pozici

\* Prof. PhDr. Jan Županič, Ph.D., Ústav světových dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: jan.zupanic@ff.cuni.cz

jednotlivce tak i nadále určovalo stavovské rozčlenění společnosti a jeho prestiž se primárně neodvjíjela od ekonomické základny, ale hlavně od postavení na tradičním žebříčku sociální hierarchie spojené s držbou měšťanských práv či šlechtického titulu.<sup>1</sup>

Tato situace se změnila až v důsledku přijetí dubnové ústavy roku 1848, zavedení rovnosti před zákonem a další změny, které radikálně proměnily společnost habsburské monarchie. Šlechtický titul nyní již nebyl předpokladem příslušnosti k elitě a prestiž podnikatelů postupně začala narůstat díky jejich stále užší spolupráci se státem a participaci na činnosti nejruznějších odborných grémií (zejména nově zřízených obchodních a živnostenských komor), spolupráci s novými ministerstvi či soudů, nebo na základě zisku poslaneckých mandátů. Mnozí navíc stále častěji začali veřejné aktivity propojovat s aktivitami dobročinnými, a to jak ve vztahu ke svým vlastním zaměstnancům, tak širšímu okolí. Mecenátem navazovali na tradice a formy reprezentace, které byly běžné u rodové šlechty a městského patriciátu a tím *de facto* nastupovali na jejich místa. Nejbohatší dokonce životním stylem napodobovali aristokratické rody, budovali či modernizovali přepychové zámky a nemalou část svých prostředků investovali do nákupu nemovitostí, zejména velkostatků.<sup>2</sup> Je však třeba zdůraznit, že tímto způsobem docházelo ke zvyšování prestiže jednotlivců, nikoli podnikatelstva coby stavu.

Toto jednání bývá často v historiografii označováno jako „aristokratizace“, přičemž je třeba podotknout, že se tento termín používá nejednoznačně. Lze souhlasit s Hansem-Ulrichem Wehlerem, že aristokratizace představuje mechanismus přebírání původně jen rodové aristokracii vlastních sociálních vazeb, norem chování a myšlení [Wehler 1995: 718–723]. To ovšem neznamená, že by součástí aristokratizace musel bezpodmínečně být i zisk šlechtického titulu. Už proto ne, že někteří velmi bohatí podnikatelé, kteří se svým životním stylem mohli směle rovnat nejbohatším šlechtickým dynastiím, o nobilitaci nikdy neusilovali, protože pro ně šlechtický titul neměl žádnou hodnotu.<sup>3</sup> Důvodů k odmítnutí šlechtictví byla jistě celá řada, ovšem jeden z nich považují za zásadní. Ve vztahu k Prusku jej vyjádřil Dieter Hertz-Eichenrode, ovšem jednoznačně platí také pro podunajskou monarchii: zisk šlechtického titulu nemohl hrát roli při začlenění jedince a jeho potomků mezi elitu proto, že neexistovala žádná koncepce vytváření (či rekonstrukce) této vrstvy [Hertz-Eichenrode 2006: 676–678]. Jinak řečeno, nobilitace jedince ve skutečnosti na jeho společenském postavení nic neměnila, protože jeho místo na sociálním žebříčku již určovaly jiné faktory.

Často citovaná jsou v tomto ohledu slova rakouského továrníka Josefa Werndla (1831–1889), jednoho z největších světových producentů zbraní, který měl po zisku (1870) Řádu

<sup>1</sup> Komplikovaná byla právní situace zejména u židů, jak ukázal příklad bratrů Porgesů, majitelů velké textilní továrny na Smíchově u Prahy. Když jim bylo opakovaně odepřeno udělení měšťanských práv a zrovnoprávnění s křesťanskými obyvateli monarchie, získali nakonec roku 1841 šlechtický titul, jenž jim zajistil mimořádné respektované a privilegované postavení i mimo židovskou komunitu. AVA, *Adelsarchiv, Porges von Portheim, Adelsakt 1841–1879. Těž Županič – Fiala 2017: 61–62.*

<sup>2</sup> K nákupu velkostatků přistupovali ale podnikatelé již v předběžnové éře. K sociálnímu vzestupu podnikatelů viz: *Popelka 2011: 112–133.*

<sup>3</sup> Z německých (pruských) podnikatelů bývají v tomto ohledu zmiňováni berlínský nakladatel a obchodník Rudolf Mosse (1843–1920), rejdař Albert Ballin (1857–1918) či bankéři Moritz Plaut (1822–1910), Moritz Warburg (1838–1910) a Carl Fürstenberg (1850–1933). Z rakouských bývají nejčastěji zmiňováni velko-průmyslníci Josef Werndl (1831–1889), Karl Wittgstein (1847–1913), Arthur Krupp (1856–1938) či bankéři a uhlobaroni Isidor (1854–1919), Julius (1856–1932) a Ignaz (1857–1934) Petschekové [Stein 1982: 61–69; Hertz-Eichenrode 2006: 645–679; Drewes 2013: 71–81; Sandgruber 2013: 176–179; Županič – Fiala 2017, 135].

železné koruny III. třídy nárok na rytířský titul. O nobilitaci nikdy nepožádal a prohlásoval: „Raději jsem první z měšťanů, než poslední ze šlechticů.“<sup>4</sup> Podobně se vyjádřil Heinrich Klinger (1832–1902), jeden z největších výrobců textilu v Rakousko-Uhersku. Byl sice držitelem několika čestných titulů a řádů, šlechtictví však odmítl, neboť nechtěl vystupovat jinak, než jako liberální měšťan.<sup>5</sup>

Vymezení místa jedince ve společnosti podunajské monarchie totiž nebylo po roce 1848 úplně snadné. Existovala sice rovnost před zákonem, zachováno však zůstalo výjimečné postavení rodové aristokracie, tzv. první společnosti, které určoval Dvorský hodnostní řád (*Rangordnung am Hofe seiner k. u. k. Apostolischen Majestät*) jednoznačně upřednostňující rodovou aristokracii s náležitým počtem šlechtických předků<sup>6</sup> před osobami s velkými individuálními zásluhami z neurozených nebo novošlechtických rodin (včetně nejvýše postavených ministrů či diplomatů).<sup>7</sup> Zbytek společnosti nebyl hierarchizován na základě titulů ani původu, ale *de facto* na základě individuálního postavení určitého jedince na příčce státní služby. Již v letech 1807 a 1812 byli všichni státní úředníci Rakouského císařství rozděleni do dvanácti tříd (*Diätenklassen*) z důvodu vytvoření normativ pro jejich finanční ohodnocení a náklady na případné stěhování. Roku 1873 byly dietní třídy přejmenovány na třídy hodnostní (*Rangklassen*) a jejich počet snížen na jedenáct. Podle tohoto schématu byli rozčleněni všichni státní zaměstnanci: úředníci, důstojníci, soudci, vysokoškolská a středoškolská profesora atd. Jedinci do deváté třídy přitom náleželi mezi subalterní a od osmé do páté pak mezi vyšší státní zaměstnance. Top elitu představovali osoby ve čtyřech nejvyšších třídách, kde bychom mohli najít ministry, místodržitele, generály, soudní prezidenty či vyslance. Odrazem tohoto systému byl způsob jejich jmenování: štábní důstojníky (od VIII. hodnostní třídy) a úředníky od VI. hodnostní třídy výše povyšoval panovník, ministrům náleželo právo jmenovat důstojníky nižších hodností a úředníky VII. a VIII. třídy.<sup>8</sup> Nižší civilní státní zaměstnance pak jmenovaly hlavy jednotlivých zemí – místodržitelé a zemští prezidenti.<sup>9</sup>

Novou elitou říše tak podle tohoto schématu měli být primárně státní zaměstnanci v I. až IV. hodnostní třídě. Ve skutečnosti tomu tak ale úplně nebylo, a to hlavně ze dvou

<sup>4</sup> „Ich bin lieber der erste Bürgerliche, als der letzte Adelige“ [cit. dle: *Stögmüller 2010: 37*]. Jeho dcery, které se provdaly do starobylých šlechtických rodin, Karoline sv. paní von Imhof (1859–1923) a Anna hraběnka von Lamberg (1861–1943), se s ohledem na své děti (aby se narodily šlechtickým rodičům) nechaly na základě otcových zásluh roku 1902 povýšit do šlechtického stavu. AVA, Adelsarchiv, Karoline und Anna geb. Wernndl, Adelstand 1902. Též *Granichstaedten-Czerva 1954: 104–106*; *Županič 2009: 699–710*. Jediný Werndlův syn Josef Carl (1856–1883) zemřel mladý, ještě před otcem.

<sup>5</sup> „... er wollte nicht als mehr erschienen als ein liberaler Bürger“ [cit. dle: *Engel-Janosi 1974: 17–18*].

<sup>6</sup> Aristokracie do svých řad osoby z nové šlechty prakticky nepřijímala. Jednou z mála výjimek byl Salomon Albert Anselm sv. pán Rothschild (1844–1911), který spolu s manželkou Bettinou Caroline de Rothschild (1858–1892) z pařížské linie získal 23. 12. 1887 jako vůbec první židovský šlechtic povolení přístupu ke dvoru. Toto privilegium mu vyjednal uherský ministerský předseda István hrabě Tisza za jeho zásluhy o snížení uherské zlaté renty z 6 na 4 procenta. Privilegium bylo 29. 1. 1906 rozšířeno na jeho děti [*Neues Wiener Tagblatt (Tages-Ausgabe)*, 25. 12. 1887, 2; *Weimarer historisch-genealoges Taschenbuch des gesamten Adels jehüidischen Ursprungs 1912, 204*]. Podobnou výsadu žádný jiný židovský rod v monarchii nezískal [*Županič 2012: 584*].

<sup>7</sup> To také mohl být důvod, proč o šlechtický titul nepožádala celá řada ministrů, kterým by jinak bylo zcela jistě vyhověno. Šlechticem nebyl také jediný rakousko-uherský velvyslanec nearistokratického původu Konstantin Dumba (1856–1947) působící v USA (1913–1915) [srov. *Konecny 1986: 1–3, 112–113*].

<sup>8</sup> Navíc jmenovali i subalterní úředníky, působící na ministerstvech a sluh, kteří stáli mimo státní úřednictvo. K jmenování důstojníků: *Wrede 1898: 63*.

<sup>9</sup> *Megner 1985: 32–33*. Dvanáctá hodnostní třída byla u státních úředníků a většiny druhů vojsk zrušena roku 1873.

důvodů. Jeden představovala existence první společnosti rekrutované téměř výlučně z příslušníků aristokracie, do které tyto osoby neměly přístup, druhý nedostatečné platové ohodnocení rakouských státních zaměstnanců. Z tohoto úhlu pohledu měli lepší výchozí postavení podnikatelé, jejichž postavení ve společenské hierarchii monarchie se ale vymezovalo poměrně obtížně. Také proto někteří příslušníci mimořádně bohatých podnikatelských rodů i přes svou naprostou finanční nezávislost vstupovali do státní služby, protože jejich prestiž coby úředníků vysoce převyšovala prestiž byznysmenů [Sandgruber 2013: 124–126].

Podnikatelé samozřejmě (až na vzácné výjimky) mezi státní zaměstnance nepatřili a jejich místo ve společenské hierarchii proto bylo poměrně komplikované. Odraz této situace představovaly i jejich sňatky, protože osoby z řad podnikatelů a jejich rodin nacházely navzdory svému značnému (někdy dokonce mimořádnému) bohatství mezi členy starošlechtických rodin partnery jen velmi vzácně. Mnohem častější byly svazky s důstojníky nebo státními úředníky, u kterých byl nedostatek majetku kompenzován vysokou společenskou prestiží. Můžeme tak souhlasit s tezí Hartmuta Berghoffa [Berghoff 1994], podle kterého aristokratizace podnikatelů představovala spíše ojedinělý fenomén, mimo jiné právě díky zanedbatelnému podílu příbuzenských svazků s aristokracií.<sup>10</sup>

Na proces aristokratizace nemělo udělení šlechtických titulů žádný vliv, byť šlechtictví můžeme považovat za jeden z jeho průvodních znaků. Ve srovnání s Pruskem či Velkou Británií byla podunajská monarchie při nobilitacích velkorysejší a šlechtictvím zde byl oceněn i poměrně vysoký počet podnikatelů. Zapotřebí je ale zdůraznit jeden fakt. Šlechtický titul získaný před zánikem stavovské společnosti roku 1848 mohl být chápán jako vstupenka do exkluzivní společnosti, protože nositeli otevřel cestu k místu na zemském sněmu mezi šlechtickými stavy a tím nárok podílet se na politickém životě země.<sup>11</sup> Přestože tato výsada nakonec zůstala řadě osob z titulárních či jiných<sup>12</sup> důvodů odepřena, byly mnohosti spojené se šlechtictvím v předbřeznové éře mnohem větší.

Po roce 1848 neměla nobilitace v Rakousku s aristokratizací bezprostřední souvislost, protože šlechtictví již nebylo předpokladem příslušnosti k elitě.<sup>13</sup> Dosavadní výsady šlechtických stavů byly téměř úplně odbourány a ty, které zůstaly, měly jen čestný charakter a neposkytovaly reálné výhody: právo na titul, predikát a erb, případně na určité čestné dvorské hodnosti.<sup>14</sup> Protože tedy šlechtictví již reálné výhody nepřinášelo, bylo jeho přijetí

<sup>10</sup> Tuto skutečnost velmi dobře na příkladu rakouských podnikatelů doložili K. Megner a A. Fessen. Z jejich prací vyplývá, že žádná ze sledovaných podnikatelských rodin nedosáhla sňatkového propojení s aristokratickým rodem, nebo alespoň s rodem z řad staré šlechty. Z hlediska volby sňatkových partnerů tak podnikatelé stáli až za důstojníky a státními úředníky [Megner 1974: 295–301; Fessen 1974: 197–198].

<sup>11</sup> V některých zemích monarchie (např. v českých zemích) bylo pro získání tohoto práva třeba dosáhnout rytířského titulu, jinde (např. v Uhrách) postačovalo prostě šlechtictví. Nezbytné ovšem bylo získání obyvatelského práva: v českých zemích tzv. inkolátu, v rakouských *Landstandschaft*, v Haliči a Uhrách indigenátu.

<sup>12</sup> Diskriminováni byli hlavně židé, kteří bez ohledu na získaný titul nejen nemohli postoupit mezi stavy, ale také velmi dlouho (*de facto* do přijetí prosincové ústavy roku 1867) nemohli bez omezení nakupovat velkostatky a jiné nemovitosti. Přesto však jim nobilitace přinášela řadu výhod a mimořádně zvyšovala jejich společenskou prestiž [Gaugusch 2015; Županič – Fiala 2017: 65–75; Godsey 2017].

<sup>13</sup> To ostatně již roku 2002 konstatoval M. Myška [Myška 2002]. Ke stejnému závěru dospěl již roku 1992 D. Schumann [Schumann 1992].

<sup>14</sup> Ke šlechtickým výsadám v Rakousku podrobně: Mayrhofer – Pace 1901; Feigl 1991. Z dvorských titulů mohli novošlechtici získávat jen nejnižší, které nepředpokládaly původ od stanoveného počtu šlechtických předků – čestnou hodnost stolníka (*Truchsess*) či palácové dámy (*Palastdame*). Jejich místo v dvorské hierarchii se ale nacházelo až na samotném konci [Županič 2006: 31–32].

otázkou jen osobní volby, nikoli předpokladem společenského vzestupu.<sup>15</sup> Šlechtický titul se navíc během druhé poloviny 19. století s označení stavovské příslušnosti transformoval ve specifickou formu státního vyznamenání, jehož prestiž byla odrazem tradice a faktu, že udělený titul byl vždy dědičný.<sup>16</sup>

Proměna šlechtictví coby symbolu příslušnosti k urozené společnosti v čestný titul byla tím hlubší, že nejpozději od 60. let 19. století umožňoval udělený stupeň šlechtictví definovat společenské postavení jedince stejně, jako tomu bylo v případě řádu či vyznamenání. Toto pravidlo přitom bylo aplikováno na celou společnost monarchie, nikoli jen na státní zaměstnance. Názor, podle kterého je třeba chápat udílení titulů a řádů jako projev snahy o sociální byrokratizaci podnikatelstva je proto v zásadě správný [Popelka 2011: 115]. Jak ze získaných poznatků vyplývá, cílem bylo prostřednictvím konkrétního vyznamenání vymezit aktuální společenskou pozici jedince v tehdejší společnosti. Ovšem do chvíle, než bude zpracován reprezentativní vzorek podnikatelstva podunajské monarchie v dlouhém 19. století, nejsme bohužel schopni přesně říci, jak tyto kroky přijímali sami podnikatelé a jakou cenu pro ně řády a tituly měly. Zdá se však, že s výjimkou několika málo osobností, které odmítaly veškerá ocenění bez rozdílu,<sup>17</sup> řády a čestné tituly přijímali všichni, a to včetně těch, kteří o šlechtický titul neměli zájem.<sup>18</sup>

Cílem této studie je zachycení vývoje a důvodů nobilitací podnikatelů v Rakouském císařství, a to v éře posledních dvou vladařů: Františka Josefa I. a Karla I. Na základě rozboru úředních materiálů státní, dvorské a panovnické provenience se pokusíme rekonstruovat vývoj šlechtické politiky vůči podnikatelstvu a obecněji též vymezit možnosti oceňování jejich zásluh po zániku stavovské společnosti roku 1848. Zaměříme se přitom především na postoj státu vůči těmto osobám, a především na otázku, kdo vůbec v úvahu pro povýšení do šlechtického stavu připadal a kdo nikoli. Stranou naopak budou ponechány osobní motivy zájmu či nezájmu o šlechtictví, které jsou vždy vysoce individuální a jen obtížně začlenitelné do širšího rámce.

\*

Nobilitacemi rakouských podnikatelských elit se zabývala řada autorů, většina ovšem jen v širším kontextu, nebo s přihlédnutím k osudům významných osobností či jejich rodů [Arnbom 2002; Gaugusch 2011 a 2016; Zářícký 2004; Popelka 2011; Kučera 2012: 81–90]. Výjimku představuje několik bohužel nepublikovaných diplomových a dizertačních prací

<sup>15</sup> Individuální motivy, které jednotlivce vedly k zájmu o šlechtický titul, se hledají velmi obtížně, protože se na ústředních úřadech monarchie (ministerstva, panovníkova kabinetní kancelář) obvykle nedochovaly. Zde jsme odkázáni na materiály osobní povahy (rodinné archivy, korespondenci atd.), které u nové šlechty v úplnosti podchyceny nejsou a komparativní studie v tomto ohledu neexistují.

<sup>16</sup> Dědičná nobilitace nebyla ve střední Evropě „dlouhého 19. století“ pravidlem. Zejména jihoněmecká království, Bavorsko a Württembersko, jež byly na počátku 19. století značně ovlivněny napoleonskou Francií, udílely mnohem častěji osobní šlechtictví, než šlechtictví dědičné. *Ad personam* byly tituly udíleny také v Prusku, v podunajské monarchii však nikdy. Závěry na základě autorova výzkumu in: *BayHStA, Adelsmatrikel a GStA, Heroldsamt*; též *Ernst 2001; Wunder 1981*.

<sup>17</sup> Takovou výjimkou byl např. velkopřemýslník Karl Wittgstein (1847–1913).

<sup>18</sup> Nositelem velkokříže Řádu Františka Josefa a komandérem Leopoldova řádu byl Arthur Krupp (1856–1938), jehož rezervovaný vztah k habsburskému rodu byl obecně znám a který neměl – stejně jako jeho strýc Alfred Krupp (1812–1887) – o šlechtický titul zájem. V Rakousku si však nechal potvrdit rodový erb, což vzhledem k tomu, že se zde nešlechtické erby se od roku 1820 neudílely, můžeme považovat za mimořádné vyznamenání [Göbl 1983–1985; Sandgruber 2013: 379–380].

vídeňské univerzity, jejichž záběr pokrývá téměř celé období existence Rakouského císařství.<sup>19</sup> Z nich se ale jen jediná, studie Karla Megnera, pokusila analyzovat vývoj rakouské nobilitační politiky, byť v poměrně krátkém období od přijetí dualismu (1867) do zrušení nobilitačních paragrafů většiny řádů rakousko-uherské monarchie (1884). Ostatní se primárně zaměřili na sociologickou stránku: původ podnikatelů, sňatkové strategie, počet dětí, výši majetku apod. Důvody, které vedly k udílení šlechtictví, podrobně nezkoumali a jen přebírali informace uvedené v diplomech či nobilitačních složkách uložených ve vídeňském šlechtickém archivu (*Adelsarchiv*). Takový přístup je ale mimořádně problematický, protože od konce 60. let nebyly důvody udělení šlechtictví, ve starších dokumentech označované jako „*merita*“, do diplomů zanášeny, a také ve starším období najdeme výrazné rozdíly mezi informacemi zapsanými do veřejných dokumentů (šlechtický diplom) a těch, které najdeme v interních spisech.<sup>20</sup>

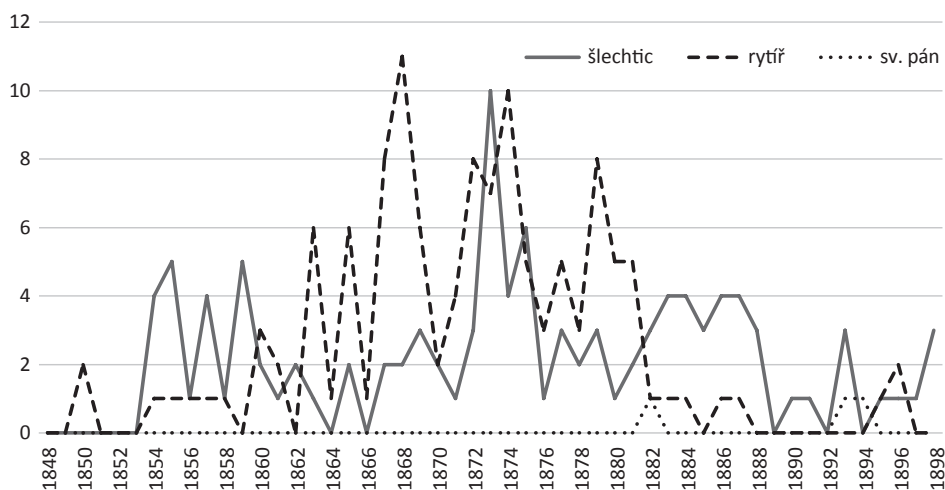
Dosud bohužel neexistuje komplexní soupis všech rakouských nobilitací z let 1804 až 1918. Dnes nejvíce užívaný přehled Petera Frank-Döferinga [*Frank-Döfering 1989*] není bohužel zcela vyčerpávající, protože neviduje velkou část nobilitací, při kterých nedošlo k vydání diplomu. Mnohem přesnější soupisy Arno Kerschbaumera se zatím omezují na léta první světové války [*Kerschbaumer 2016 a 2017*]. Značné limity má také dnes již klasická a hojně citovaná práce Hannse Jäger-Sunstenaua, jež upřesňuje a rozšiřuje starší studii Johanna Baptista Wittinga [*Jäger-Sunstenau 1963; Witting 1898*]. Poslední dvě práce ovšem nejsou seznamem udělených šlechtických titulů, ale statistickými studiemi, které se snaží o rozdělení nobilitovaných na základě jejich profesního zaměření. Zatímco Wittingova studie, vydaná při příležitosti půlstoletí vlády Františka Josefa, shrnuje nobilitace z let 1848 až 1898, Jäger-Sunstenauova práce se snaží zmapovat vývoj udílení šlechtických titulů od roku 1701 do zániku habsburské říše na podzim 1918. Vzhledem k datu vydání je Wittingův článek logicky výlučně statistický. U Jäger-Sunstenaua ale podobný přístup překvapuje, stejně jako absence jakéhokoli historického úvodu, vytýčení metod a důvody vymezení jednotlivých sociálně-profesních skupin nobilitovaných. Jde však o jedinou komplexní práci na toto téma na přes uvedené nedostatky v zásadě nikoli chybnou. I když se autorovi nepodařilo podchytit všechna povýšení, můžeme konstatovat, že odchylky nejsou výrazné a dosahují řádu jednotek.

Starší Wittingova studie je ale v jednom ohledu lepší než Jäger-Sunstenauova: člení totiž příjemce titulů nejen podle profesí, ale také podle jejich postavení na žebříčku státní služby a též na základě způsobu povýšení. Řeší tedy otázku, zda k udělení titulu došlo na základě nejvyššího rozhodnutí, v důsledku udělení řádu (*systematisierter Adel*) nebo na základě vojenské služby (*systemmäßiger Adel*). Zatímco Wittingovi závěry se zdají být přesné v případě státních zaměstnanců, u ostatních skupin obyvatelstva má jeho práce limity. Stejně jako Jäger-Sunstenau nevymezuje jednotlivé sociální skupiny, což při podrobnějším studiu působí problémy.<sup>21</sup> Podle jeho přehledu tak mělo být v letech 1848–1898 do

<sup>19</sup> S výjimkou let 1885–1909. Viz *Komanovits 1974; Putz 1975; Megner 1974; Fessen 1974*.

<sup>20</sup> Spisy jsou uloženy v: AVA, *Adelsarchiv*. Část tohoto fondu byla po roce 1918 převezena do Československa, kde je uložena dodnes (in: NA, ŠA). Tyto materiály byly zpřístupněny in *Županič – Fiala – Koblasa 2014*.

<sup>21</sup> Podnikatelé (u *Witting 1898* jsou uvedeny kategorie *Industrielle, Großhändler, Banquiers, Fabrikanten, Kaufleute a Fabrikbesitzer*) se mohou s největší pravděpodobností nacházet i v kategoriích *Landesorgane, Deputierte, Gemeindeorgane a Private*, ovšem vzhledem k absenci dalších informací ve studii nelze tuto hypotézu potvrdit. Do uvedeného počtu 236 nobilitací jsem naopak zahrnul i Wittingem vytvořenou kategorii *Grosshändlers-Sohn* a kategorii *Handelskammerpräsident*.



Graf 1: Nobilitace podnikatelů v Rakousku v letech 1848–1898 (dle J. B. Wittinga)

Zdroj: [Witting 1898]

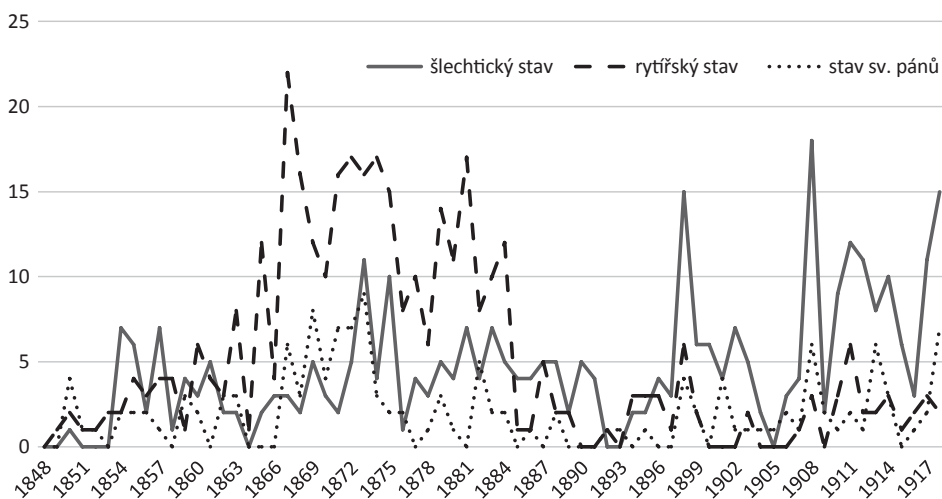
šlechtického stavu povýšeno 236 podnikatelů, což je číslo mimořádně podhodnocené. Titulární a chronologické členění nobilitací je podle Wittinga následující (graf 1).

Mimořádně nízký počet povýšení mezi svobodné pány (tři osoby, všechny navíc povýšené nejvyšším rozhodnutím) uváděný Wittingem je také velmi podezřelý, protože je známo, že baronát byl udělen několika desítkám podnikatelů – v naprosté většině na základě Řádu železné koruny II. třídy.

Realitě proto odpovídají spíše údaje Jäger-Sunstenau. Ten pro období let 1848 až 1918 uvádí celkem 829 nobilitovaných podnikatelů (obchodníků, průmyslníků a bankéřů), z toho 612 v období 1848 až 1898, což je počet je třikrát vyšší než u Wittinga. Vývoj a struktura udílení šlechtictví podle jeho studie proto vypadá velmi odlišně.

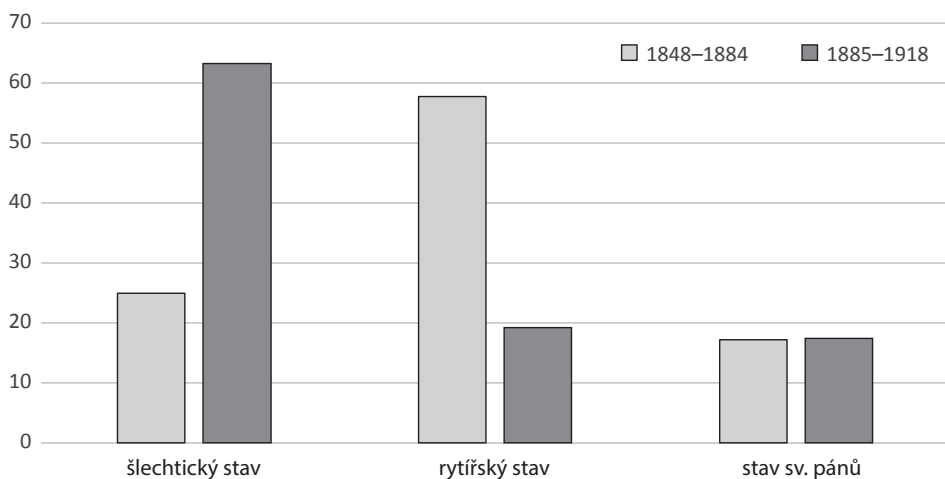
Jak Witting, tak Jäger-Sunstenau se však shodují v jedné věci: zásadním přelomem ve struktuře a počtu nobilitací (a to nejen podnikatelů) je rok 1884 a zrušení všech výsad spojených s udělením řádů monarchie [Gaugusch 2019]. Jak ale jasně vyplývá z grafu vycházejícího z Jäger-Sunstenauovy studie, byl pokles počtu udělených šlechtických titulů po roce 1884 dočasný a v polovině 90. let došlo opět k výraznému nárůstu, byť počty povýšení nikdy nebyly tak vysoké, jako v předchozím období. Navíc se změnila struktura nobilitací. Zatímco od poloviny 60. let u podnikatelů jednoznačně dominovalo povyšování do rytířského stavu (na základě udělení Řádu železné koruny III. třídy), po roce 1884 tito jedinci nejčastěji získávali prostě šlechtictví. Šlo o obdobný proces, jaký můžeme sledovat ve stejném období u státních úředníků.<sup>22</sup> Zajímavé je však je zachování podílu baronátů, který v obou časových úsecích překračoval 17 procent a po roce 1884 byl u podnikatelstva

<sup>22</sup> Po zrušení nobilitačních paragrafů mohl na šlechtický titul dosáhnout až úředník v V. hodnostní třídě. Řád železné koruny III. třídy však byl udělen i úředníkům VI. hodnostní třídy [Županič 2019a, 492–494]. Viz též níže.



Graf 2: Nobilitace podnikatelů v Rakousku v letech 1848–1918 (dle H. Jäger-Sunstenau)

Zdroj: [Jäger-Sunstenau 1963]



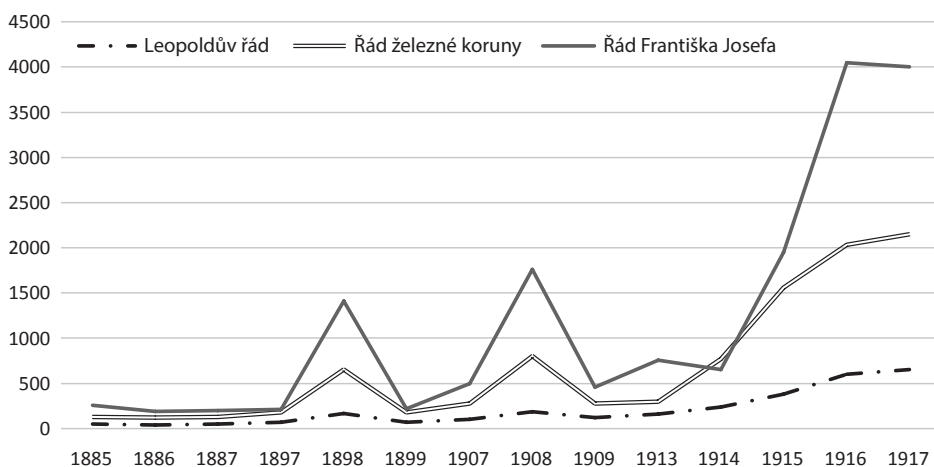
Graf 3: Procentuální rozdělení nobilitací podnikatelů podle uděleného stavu

Zdroj: [Jäger-Sunstenau 1963]

dokonce vyšší, než u jiných sociálních skupin. Poměr povýšení mezi vyšší (stav svobodných pánů) a nižší (prosté šlechtictví, rytířský stav) šlechtu zůstal v obou obdobích stejný, zatímco u jiných sociálních skupin se zastoupení baronů snížilo [Gaugusch 2019; Županič 2019a: 493–498].

Snížení počtu nobilitací podnikatelstvo jako celek ale zasáhlo výrazně. Zatímco v letech 1848–1884 jim byl některý stupeň šlechtictví udělen v 519 případech (průměrně 14krát za





Graf 4: Orientační počty udílení řádů ve vybraných letech v období 1885–1917

Zdroj: [Pouzar 2006]

rok), po tomto datu šlo jen o 311 nobilitací, tedy cca o devět ročně. Pokles byl tím výraznější, že v Rakousku právě v této době došlo k výraznému zvýšení populace.<sup>23</sup> Tato skutečnost (alespoň teoreticky) přispěla ke zvýšení hodnoty šlechtického titulu a na úkor dalších ocenění, zejména řádů, které byly naopak udílány stále častěji. V průběhu času můžeme navíc vysledovat určité výkyvy, které sledovaly významné události v životě monarchie (jubilea, válečné konflikty atd.).

Častější udílení řádů a titulů se odrazilo i na sociálním profilu nově nobilitovaných osob (včetně podnikatelů). Zatímco do šedesátých let bylo naprosto výjimečné, aby tito lidé byli nějakým způsobem oceněni již dříve, od 80. let jde o běžný stav a na počátku 20. století byla nobilitace jedince, který již předtím nezískal řád či jiné vyznamenání, zcela výjimečná.

\*

Ze závěrů zmíněných vysokoškolských studií z vídeňské univerzity a zejména z Wittingovy a Jäger-Sunstanauovy práce vychází dosud snad jediný český pokus o souhrnnou analýzu vývoje podnikatelské šlechty v dlouhém 19. století – krátká studie Milana Myšky [Myška 2002]. Ten se stejně jako výše uvedení autoři studentských prací opíral primárně o fondy šlechtického archivu a snažil se o vytvoření archetypu nobilitovaného podnikatele. Podle jeho názoru bylo k nabytí šlechtictví ve starší době, tedy od 18. do poloviny 19. století, nezbytné podporovat státní politiku, armádu a vyvíjet humanitární činnost, od druhé poloviny 19. století pak byly podle něj hlavním důvodem nobilitací těchto osob podnikatelské aktivity. Podle Myšky měla změna heterostereotypu podnikatele signalizovat zásadní proměnu společenských vrstev [Myška 2002].

<sup>23</sup> Podle sčítání z roku 1880 žilo na území Předlitavska 22 144 244 obyvatel a o třicet let později již 28 571 934 [Die Ergebnisse der Volkszählung 1884: IV; Volkszählung 1917: 33].

Na základě nejnovějších poznatků je třeba tuto tezi odmítnout. Při výzkumu nobilitačních strategií podunajské monarchie v dlouhém 19. století nelze vycházet jen z nobilitačních složek (*Adelsakten*), jak činil, protože jejich informační hodnota postupem doby rychle klesá. Zatímco přibližně do poloviny 19. století je možné dohledat v těchto spisech opravdu takřka veškerou agendu spojenou s udělením titulu (žádost o nobilitaci, doporučení zemských vlád, vyjádření dvorské kanceláře, panovnické přípisky apod.), nejpozději od 60. let se tyto materiály ve spisech objevují stále méně. Od konce 19. století pak akta obsahují většinou již jen žádost o diplom, velmi stručný životopis, koncept listiny a úřední doklady (účty, protokoly o převzetí apod.) spojené s jejím zhotovením a předáním.

Objasnění důvodu této změny není za současného stavu poznání možné. Svou roli nepochybně sehrál rozvoj administrativy, neméně důležitý byl ale i přesun rozhodovacích pravomocí z panovníka na vládu. I po obnovení ústavnosti vladař sice udílel šlechtictví a řády podle vlastní vůle, v podstatě stejné kompetence však získali i ministři, protože panovník jejich doporučení téměř nikdy nerozporoval.<sup>24</sup> Zatímco se ale u panovníka jednalo osvrchované rozhodnutí jednotlivce, v případě vlády šlo o krok kolektivního orgánu: návrh na ocenění byl určitým ministrem přednesen na zasedání ministerské rady a v případě schválení předán panovníkově kabinetní kanceláři. Vladařův souhlas byl ale pro udělení vyznamenání či titulu nadále nezbytný. Po přijetí ústavy roku 1861 se tak vytvořil zajímavý model koexistence: císař udílel šlechtické tituly libovolným osobám podle svého rozhodnutí, přičemž nobilitační listiny kontrasignoval kompetentní ministr,<sup>25</sup> a panovník víceméně bez výhrad akceptoval návrhy svých ministrů na udělení vyznamenání a titulů.

Díky tomuto postupu jsou ale poklady k udělení šlechtictví rozptýleny po několika archivech a fondech, což mimořádně komplikuje další výzkum. Zatímco spisy spojené s vydáváním diplomů jsou uloženy ve šlechtickém archivu (*Adelsarchiv*), definitivní verze memorand k udělení titulů se nachází v archivu císařovy kabinetní kanceláře (*Kabinettsarchiv*) uloženém v *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*. Komparací s jinými dokumenty bylo navíc zjištěno, že i zde řada velmi důležitých informací chybí, přestože je jiné (níže zmíněné) zdroje obsahují. O důvodech tohoto stavu můžeme jen spekulovat. Jednou z příčin mohl být enormní nárůst agendy, kterou se panovník musel zabývat, druhou, pravděpodobněji, fakt, že postupem času vladař nobilitační politiku ovlivňoval stále méně a že o pozadí některých povýšení nemusel být vůbec informován.

Panovníkovi také nepředkládali návrhy na státní ocenění jen ministři. Stejná kompetence náležela i nejvyšším dvorním hodnostářům, kteří ovšem stáli mimo „klasický“ státní aparát a měli právo bez zprostředkování rakouské či uherské vlády vladaři navrhnout oceňování zasloužilých osob. V případě podnikatelů tak byly návrhy na udělení šlechtictví dohledány také v archivu úřadu nejvyššího hofmistra (*Obersthofmeisteramt*),<sup>26</sup> do jehož kompetence spadaly i záležitosti dvorských muzeí, jež někteří podnikatelé sponzorovali. Další informace se nacházejí také v archivech kanceláří řádů monarchie, které (s výjimkou vojenského Řádu Marie Terezie) též podléhaly úřadu nejvyššího hofmistra.<sup>27</sup>

<sup>24</sup> K takovým situacím docházelo spíše za vlády Karla I. Z éry Františka Josefa podobný případ v archivních materiálech dosud zachycen nebyl [Županič 2011].

<sup>25</sup> Šlechtické záležitosti v Rakousku podléhaly ministerstvu vnitra, resp. (1861–1867) státnímu ministerstvu.

<sup>26</sup> HHSa, *Obersthofmeisteramt, Akten-Hauptreihe*.

<sup>27</sup> HHSa, *Obersthofmeisteramt, Orden der Eisernen Krone*.

Nejvíce návrhů na nobilitace a další vyznamenání přicházelo od druhé poloviny 19. století z vlády. Podklady k nim jsou uloženy ve spisech prezidia c. k. ministerstva vnitra (*Ministerium des Innern, Präsidium, Akten*),<sup>28</sup> vzácněji pak v archivu prezidia ministerské rady (*Ministerratspräsidium*).<sup>29</sup> Výpovědní hodnota těchto materiálů je zcela mimořádná. Ve spisech jsou totiž informace o interních jednáních, návrhy jednotlivých ministrů a často též doplňující materiály ve formě informací od místodržitelství či zemských vlád a policejních ředitelství. Bohužel archiv ministerstva vnitra byl roku 1927 vážně poškozen požárem Justičního paláce, při kterém byla jeho část zcela zničena, další vážně poškozena. Souvislá řada spisů se tak dochovala až od poloviny 90. let 19. století, do této doby máme k dispozici pouze zlomky (tzv. pohořelé spisy/*Brandakten*).

Z důvodu komparace bylo nutné prostudovat také reprezentativní vzorek uherských nobilitací, jejichž počet po roce 1867 kontinuálně narůstal. Rozbor uherské šlechtické politiky sice není obsahem této práce, ovšem vzhledem k tomu, že někteří podnikatelé byli nejprve nobilitováni v jedné části říše a pak v druhé, je možné i zde dohledat důležité informace.<sup>30</sup>

\*

Bylo již řečeno, že zánik stavovské společnosti přiměl stát k tomu, aby se pokusil populaci hierarchizovat podle jiného klíče. Jednu z variant představovalo členění podle voličských sborů v rámci kuriového volebního práva (po roce 1861), přesnější však bylo využití (výše zmíněného) systému hodnostních tříd. Proto začali být (byť virtuálně) na stupně tohoto žebříčku zařazováni i občané monarchie mimo státní službu. Hlavním faktorem dosažení určité pozice se přitom staly služby prokázané a prokazované státu a obecná prestiž spojená s výkonem určité funkce, nikoli původ a majetek. Systém byl do dokonalosti doveden během dlouhé vlády (1879–1893) ministerského předsedy hraběte Eduarda Taaffeho a zůstal v platnosti až do zániku monarchie.<sup>31</sup> Udělené ocenění proto nebylo vázáno na míru zásluh, ale místo jedinice na skutečném či virtuálním hodnostním žebříčku.

Viditelným symbolem příslušnosti k elitě státu se tak stala držba šlechtického či jiného<sup>32</sup> titulu a řádu, zatímco méně prestižní ocenění, zejména Záslužné kříže byly určeny pro nižší složky populace.<sup>33</sup> Zajímavé – a pro otázku šlechtictví osudové – bylo, že i po roce 1848 zůstal u řádů (s výjimkou nově zřízeného Řádu Františka Josefa) zachován tzv. nobilitační

<sup>28</sup> AVA, *Inneres, MdI, Präsidium*. Zde se nachází několik desítek kartonů označených přímo *Orden und Auszeichnungen* (Kt. 1091–1187 a 2329–2448).

<sup>29</sup> AVA, *Ministerratspräsidium*.

<sup>30</sup> MNL, K 20. K uherské nobilitační politice např. *Županič 2019a*: 500–509.

<sup>31</sup> *Laich 1993*: 62–63; *Županič – Fiala 2017*: 29–31. Protože podobný systém byl uplatňován i v Uhrách, je vysoce pravděpodobné, že k vytvoření níže uvedených norem došlo za součinnosti dvora (zástupců panovníka) a ve spolupráci s uherskou vládou.

<sup>32</sup> Především tituly radů, které nebyly udílány jen jako profesní úředníkům, ale též jako čestné zasloužilým osobám (c. k. rada, komerční rada atd.).

<sup>33</sup> Záslužný kříž (*Verdienstkreuz*) byl zřízen roku 1850 původně ve čtyřech, od roku 1916 v šesti třídách (zlatý, stříbrný a železný – buď s korunou, nebo bez koruny) jako náhrada za zrušené zlaté a stříbrné Záslužné medaile zvané *Meritis*. Byly udílány osobám stojícím na nižších stupních společenského žebříčku. Výjimku představoval jen zlatý Záslužný kříž s korunou, který se stal nejnižším možným vyznamenáním pro konceptní úředníky VIII. a IX. hodnostní třídy i osoby, jež si činily nárok na příslušnost k druhé společnosti. Poměrně často byl udílen též významným podnikatelům, a to zejména na počátku jejich kariéry.

paragraf, který umožňoval nositeli požádat o určitý šlechtický titul. Šlo o odkaz starší doby, kdy řád byl vnějším symbolem a titul reálným odrazem dosaženého společenského postavení. Tato výsada přetrvávala až do roku 1884<sup>34</sup> a díky liberalizaci poměrů a s tím spojeným nárůstem potenciálních příjemců řádů z neurozených vrstev, byla příčinou neobyčejného nárůstu nobilitací.<sup>35</sup>

Pomyslnou hranici pro udělení nejnižší postaveného řádu s nobilitačním paragrafem, Železné koruny III. třídy, který umožňoval požádat o udělení rytířského titulu, představovala u úředníků VI. hodnostní třída. Vzácněji ale mohl být tento řád udělen i osobám na nižším stupni státní hierarchie, stejně jako prosté šlechtictví.<sup>36</sup>

Po zrušení řádového šlechtictví roku 1884 se situace kupodivu příliš nezměnila, jen s tím rozdílem, že nobilitace byla u úředníků obvykle podmíněna teprve dosažením V. hodnostní třídy. Zachována zůstala i stratifikace nobilitací v rovině titulů, kdy byl udělený stav závislý na aktuální pozici jedince ve státní službě. Jedincům v V. třídě tak bylo uděleno prosté šlechtictví, ve IV. rytířský stav a výše postaveným baronát. Díky tomuto kroku se tak nobilitace po roce 1884 definitivně proměnila ve specifickou formu státního vyznamenání. Na důstojníky nebyl tento model aplikován, protože měli od roku 1757 nárok na povýšení do prostého šlechtického stavu po třiceti, respektive čtyřiceti letech služby.<sup>37</sup>

Komplikovaným problémem se ukázalo být oceňování osob, kteří nepatřili mezi státní zaměstnance – a to nejen tituly, ale také řády. Pokud totiž tito jedinci měli být za své zásluhy monarchii oceňováni, bylo nezbytné, aby udělené vyznamenání odpovídalo jejich společenské pozici. Jak již bylo řečeno, i v jejich případě se vzorem stal žebříček státní služby. Dosud není známo, že by k této otázce bylo vytvořeno zvláštní memorandum, praxe se však ustálila v přibližně této podobě (tabulka 1).

U osob stojících mimo státní službu byly možnosti ocenění výrazně menší než v případě státních zaměstnanců. Vysoce prestižní Řád sv. Štěpána byl totiž udělen jen zaměstnancům státu a dvora ve vysokých pozicích. Leopoldův řád získávaly osoby mimo státní službu udělen jen tehdy, pokud se aktivně angažovaly v politice a dosáhly významných pozic v říšské řadě či na zemských sněmech.<sup>38</sup> Jen vzácně jím bývali dekorováni před-

<sup>34</sup> Po tomto datu zůstal nárok na nobilitaci spojen jen s vojenským Řádem Marie Terezie, který se ale udělil jen vzácně [Županič 2017].

<sup>35</sup> Mj. proto, že příslušníkům bojových jednotek nebyl až do první světové války udělen Řád Františka Josefa (pokládáný za výlučně civilní), a tak získávali řád bezprostředně vyšší Řád železné koruny [Županič 2015: 557; Županič 2019a: 491–492].

<sup>36</sup> V případě důstojníků platily při udělení řádů liberálnější předpisy a Řád železné koruny proto získávali i subalterní důstojníci v X.–VIII. třídě (major, hejtman, nadporučík). Úředníkům od VII. třídy níže byl naopak udělen jen velmi vzácně [Witting 1898; Županič 2006: 119–123].

<sup>37</sup> Návrh na udělení rytířského titulu důstojníkům od IV. hodnostní třídy byl zamítnut. Jak rytířský stav, tak baronát sice byl důstojníkům udělen, nikoli však na základě systému, ale jen *ad hoc* [Binder-Kriegelstein 2000: 53–56; Županič 2019b: 131–134].

<sup>38</sup> Zmínit můžeme Simona Wintesteina (1819–1883), původní profesí podnikatele a majitele spediční firmy. Roku 1862 se ale začal se intenzivně věnovat politice (od 1861 byl členem dolnorakouského zemského sněmu a poslancecké sněmovny říšské rady). Působil také na ředitelství několika železničních společností a roku 1865 se stal členem komise pro umoření státního dluhu. Roku 1867 získal rytířský kříž Leopoldova řádu (roku 1869 získal na jeho základě rytířský titul) a roku 1868 byl jmenován doživotním členem panské sněmovny. Roku 1874 byl povýšen do stavu sv. pánů a roku 1878 mu byl udělen komandérský kříž Leopoldova řádu. Winterstein nebyl zařazen do zkoumaného vzorku podnikatelů, protože přesné informace o pozadí jeho nobilitace a udělení řádu nejsou k dispozici [AVA, Inneres, MdI, Präsidium, Nr. 2163, Kt. 1137/1874].

Tabulka 1: Udílení řádů a vyznamenání osobám mimo státní službu

Hodnostní třída (u stát. zaměstnanců) / třída řádu či vyznamenání <sup>39</sup>	Profesní kategorie vyznamenaných
III. / Řád železné koruny I. třídy	Arcibiskupové a biskupové, majitelé a prezidenti velkých bank
III. a IV. / Velkokříž Řádu Františka Josefa	Arcibiskupové a biskupové, členové rakouské panské sněmovny (uherské sněmovny magnátů)
IV. / Řád železné koruny II. třídy nebo Komturský kříž Řádu Františka Josefa s hvězdou (zal. 1869)	Nejvýznamnější velkopřemyslníci a bankéři, vynikající vědci, umělci, architekti a stavitelé
V a VI. / Komturský kříž Řádu Františka Josefa	Církevní hodnostáři, vynikající vědci, významní advokáti, notáři, stavitelé, velkopřemyslníci a velkostatkáři
VI. / Řád železné koruny III. třídy	Církevní hodnostáři, poslanci říšské rady, purkmistři a jejich zástupci, reprezentanti bank, průmyslu, pojišťovnictví a železničních společností, advokáti a notáři, zástupci charitativních institucí, přední lékaři, významní stavitelé a umělci
VII. / Rytířský kříž Řádu Františka Josefa	Děkani a jiní církevní hodnostáři, reprezentanti svobodných profesí, významní podnikatelé (továrníci, velkoobchodníci)
VIII. / zlatý ZK+k	Majitelé továren a větších firem, významní živnostníci

Zdroj: vlastní výzkum

stavitelé nejvýznamnějších měst.<sup>40</sup> Pro ostatní připadal v úvahu pouze Řád Františka Josefa a Řád železné koruny, který byl až do roku 1884 díky svému nobilitačnímu paragrafu vysoce ceněný. Přímé nobilitace panovnickým rozhodnutím byly vždy oceněním zcela mimořádným, a to zejména po zrušení nobilitačních paragrafů.

\*

Dohledání informací o pozadí a důvodech nobilitací podnikatelů představuje poměrně obtížný úkol. Nejde jen o rozsah příslušné materie a roztržičnost do řady fondů, ale především o ztrátu pramenů zásadní hodnoty při požáru roku 1927. K tomu navíc přistupuje fakt, že rekonstruovat je možné pouze ty z nobilitací, které nevycházely z vlastního rozhodnutí panovníka. K jeho výnosům v podobě osobního či kabinetního listu (*Allerhöchtes Handschreiben* resp. *Kabinettschreiben*) totiž žádné pomocné materiály nebyly zpracovávány, protože je vladař nepotřeboval. Listy jen dával ministři vnitra na vědomí své rozhodnutí a pověřil jej vyřízením úředních formalit. Podobně komplikovaná se ukázala být otázka udílení státních vyznamenání při příležitosti panovnických jubileí a narozenin

<sup>39</sup> Toto rozdělení není fixní, ale vyplývá z vlastního autorova výzkumu. Římská číslice odkazuje na hodnostní třídu státní služby u státních zaměstnanců, kteří vyznamenání tohoto stupně obvykle získávali. Zkratka zlatý ZK+k označuje zlatý Záslužný kříž s korunou.

<sup>40</sup> Např. za zásluhy během války roku 1866 pražský primátor JUDr. Václav Bělský (1818–1878) rytířský kříž Leopoldova řádu a o rok později na jeho základě rytířský titul [AVA, *Inneser, MdI, Präsidium, Kt. 1120/1866*].

v letech 1898, 1908 a 1910. I pokud máme k dispozici soupisy oceněných (což není zcela běžné, častěji ve spisech nacházíme jen čísla), důvody chybějí.<sup>41</sup>

Přesto se po několikaletém výzkumu se podařilo rekonstruovat pozadí celkem 216 udělení šlechtictví 200 podnikatelům, ze kterých byli někteří nobilitováni opakovaně.<sup>42</sup> Tento počet můžeme považovat za skutečně reprezentativní vzorek – jde totiž o plnou čtvrtinu Jäger-Sunstenauem evidovaných povýšení. Nobilitováni byli téměř výlučně muži, k povýšení žen došlo jen ve dvou případech: Claary Waagnerové (1787–1877) a Anny von Liebig (1855–1926), které jsou i při celorakouském srovnání zcela mimořádné [Županič 2009: 706–710]. Bohužel se nepodařilo rozložit celek nobilitovaného podnikatelstva zcela rovnoměrně, protože míra dochování úředních materiálů není v každé dekádě stejná. S výjimkou let 1849<sup>43</sup> až 1859 se ale podařilo dodržet minimum deseti nobilitačních řízení.<sup>44</sup> Toto číslo je ve většině dalších časových úseků překročeno, nejvýrazněji pak v 70. letech, kdy bylo jen za zásluhy o úspěch Světové výstavy ve Vídni roku 1873 nobilitováno 17 podnikatelů.<sup>45</sup>

Mezi podnikatelstvo nebyli zařazeni jen průmyslníci a bankéři, ale také neurození či nobilitovaní velkostatkáři, kteří se zabývali podnikáním v potravinářském průmyslu, a vysocí činitelé (hlavně ředitelé) bank a pojišťoven. Vzhledem k tomu, že mezi významnými rakouskými podnikateli najdeme i občany jiných států, byli i oni zahrnuti do tohoto celku, pokud ovšem trvale žili na území monarchie.<sup>46</sup>

Při rekonstrukci důvodu nobilitací bylo zjištěno, že většině osob nebyl šlechtický titul udělen z jednoho konkrétního důvodu a pokud ano, pak častěji ve starší době, než v posledních dekádách existence monarchie.<sup>47</sup> Obvyklejší byla kumulace zásluh s tím, že obvykle jedna byla vyzdvížena jako dominantní a další měly doplňující charakter.<sup>48</sup> Analý-

<sup>41</sup> HHSStA, KK, 4184/1898; *tamtéž*, 3634/1908; *tamtéž*, 2573/1910. Jde jen o tabulky shrnující počet jednotlivých udělených vyznamenání. Jmenný soupis, často s uvedením nominující osoby, ovšem bez udání důvodu byl dohledán jen k roku 1908 [AVA, Inneres, MdI, Präsidium, Kt 2385/1908]. Ale i tak se z celkem čtyř nobilitací podnikatelů, které jsou v této složce zmíněny, podařilo dohledat pozadí jedině: brněnského velkopřemyslníka Adolfa Kürschnera (1844–1915), a to jen díky tomu, že mu byl roku 1911 udělen i uherský baronát [AVA, Adelsarchiv, Adolf Kürschner, Adelsakt (1908–1911)]. Nobilitací podnikatelů při příležitosti jubilea roku 1908 ale bylo více, ovšem informace o jejich pozadí postrádáme.

<sup>42</sup> V některých případech se bohužel nepodařilo důvody dalších nobilitací dohledat. Kokrétně jde zejména o baronáty udělené při příležitosti panovnického jubilea roku 1908 Georgu Haasovi šl. von Hasenfels (1841–1914) a bratřům Oscaru (1844–1927) a Ottomaru šl. von Klinger (1852–1918).

<sup>43</sup> Vzhledem k tomu, že František Josef I. nastoupil na trůn až 2. 12. 1848, neuskutečnil roku 1848 žádnou nobilitaci [Witting 1898].

<sup>44</sup> Rozvržení jednotlivých nobilitačních řízení je následující: 1849–1859: 7, 1860–1869: 33, 1870–1879: 76, 1880–1889: 20, 1890–1899: 10, 1900–1909: 25, 1910–1918: 45.

<sup>45</sup> Z tohoto počtu čtyři získali baronát, osm rytířský titul a 5 šlechtický stav [HHSStA, KK, 4025/1873, též Županič 2008: 261–286].

<sup>46</sup> Z tohoto důvodu jsou v tomto soupise rakouských nobilitací též někteří uherští podnikatelé (Schey, Popper, Kürschner), kterým ale byl z nejzávažnějších důvodů udělen rakouský titul (obvykle žili v Předlitavsku či dokonce ve Vídni). Pokud byli do tohoto soupisu zařazeni jiní cizinci (nikoli Uhři), pak bylo nezbytné, aby byli s monarchií provázáni hospodářsky, případně aby později získali zdejší občanství (např. bankéř Ignaz Ephrussi, původem z Ruska, či ředitel pojišťovacího ústavu Riunione adriatica di sicurtá v Terstu Alexander Daninos, který měl francouzské občanství).

<sup>47</sup> Např. Kaliman Minerbi získal roku 1849 Řád železné koruny III. třídy (1850 rytířský stav) za zásluhy o rozvoj terstské burzy. Leopold šlechtic von Lämél byl roku 1856 vyznamenán tímž řádem (1856 rytířský stav) za zásluhy o zřízení banky o zřízení Creditanstalt. Železnou korunu III. třídy obdržel roku 1868 také Aron Pollak (1869 rytířský stav), a to při příležitosti dokončení Rudolfiny, domu pro 75 nemajetných studentů vídeňské techniky, jehož výstavbu financoval.

<sup>48</sup> Např. bankéři Ignazi Ephrussimu (1829–1899) byl Řád železné koruny III. třídy roku 1871 (a následně rytířský stav), že vytvořil z vídeňských bankovních domů *Ignatz Ephrussi & Comp.*, *Paul Schiff a Max Kann & Comp.*

zou archivních dokumentů se postupně podařilo vymezit několik kategorií hlavních zásluh uváděných cobydůvod nobilitací:

- Bankovní a finanční služby státu (participace na státních půjčkách, snížení úrokových sazeb atd.).
- Humanitární zásluhy (včetně finančních darů).
- Podpora vládní politiky (včetně podpory vlády v tisku).
- Aktivní působení v politice (zejména na státní, ale též na regionální úrovni).
- Zásluhy o rozvoj hospodářství (budování a provoz továren, bank a železnic, rozvoj zemědělství a obchodu).
- Dary uměleckých a přírodovědných sbírek.
- Podpora rakouských zájmů v zahraničí (zásluhy o posílení exportu a hospodářsko-politická „expanze“).

Za specifické kategorie můžeme označit dvě:

- Reprezentace monarchie na světových výstavách (vzácněji regionálních zemských výstavách), se kterou se (jako s důvodem nobilitace) můžeme setkat od 60. do 80. let s těžištěm ve vídeňské výstavě roku 1873.
- Zahraničně-politické důvody, kdy k nobilitaci podnikatele došlo na výslovnou žádost zahraničního suveréna.<sup>49</sup>

Podle těchto kategorií vypadaly důvody nobilitací v čase následovně (tabulka 2).<sup>50</sup>

O rostoucím významu „humanitárních zásluh“, obvykle finančních darů na dobročinné či veřejně prospěšné účely, svědčí pak graf 5. Ten – opět procentuálně – zachycuje klesající význam zásluh o rozvoj hospodářství, oceňovaných zejména v první polovině 19. století ve srovnání se zásluhami humanitárními.

Z grafu 5 jasně vyplývá, že hlavní důvody pro udělení šlechtictví byly v zásadě dva: zásluhy o rozvoj hospodářství, jejichž váha ale od počátku 70. let klesala, a humanitární aktivity. Graf také vyvrací názor některých autorů, podle kterých byla u podnikatelů stále více oceňována jejich hospodářská činnost, zatímco zásluhy na sociálním poli (péče o dělnictvo a nemajetné, mecenát atd.) hrály od poloviny 19. století jen doplňující úlohu. Mělo jít o zásadní rozdíl oproti situaci v době osvícenství a v první polovině 19. století, kdy byly při nobilitacích těchto osob společně vyzdvihovány zásluhy ekonomické i obecně prospěšné [Myška 2002].

---

a pařížských bank *Samuel Haber* a *Anton Schnapper* konzorcium, které zajistilo Komisi pro regulaci Dunaje (*Donau-Regulierungs-Kommission*) půjčku s mimořádně výhodnou úrokovou sazbou ve výši 2,3 % (obvyklá byla 4 %). Kromě toho měl velké zásluhy o oživení rakouského obchodu do Oděsy a poskytl opakovaně *velkorysými dary vídeňským chudým* [AVA, *Inneser, Mdl Präsidium, Kt. 1130–1131*].

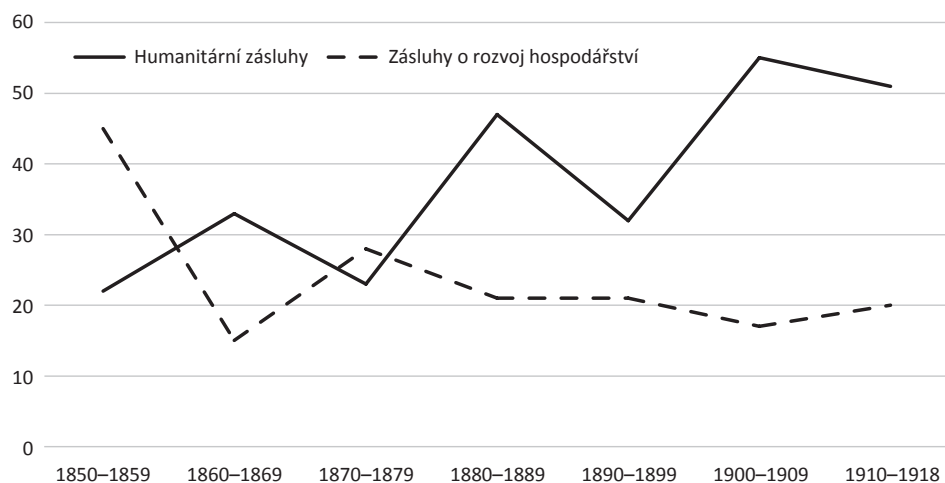
<sup>49</sup> Zmínit můžeme Mosese, rytíře von Waldberg (1832–1901), bankéře původem z rumuského Iași a později rakouského občana, kterému byl na přímou žádost srbského krále Milana roku 1884 udělen Řád železné koruny II. třídy (a na jeho základě baronát). Waldberg z Milanova pověření výhodně prodal v Rusku ležící statky jeho manželky Natálie [HHSa, KK, 316/1884]. Řád železné koruny II. třídy (a následně rytířský stav) byl roku 1869 též udělen alexandrijskému bankéři Heinrichu Schwabacherovi (1823–?), důvěrníkovi egyptského chedíva Ismaila, který dal Rakousku najevo, že by uvítal jeho vyznamenání [HHSa, KK, 2319/1869]. V případě dalšího egyptského finančníka Jacoba Levyho Menasceho (1809–1882), osobního bankéře chedíva Ismaila, došlo k udělení (1873) Řádu železné koruny III. třídy a rytířského stavu na přímou žádost tureckého ministra zahraničí Mehmeda Rašida Paši [HHSa, KK, 3104/1873].

<sup>50</sup> Příčiny nobilitací nejsou z důvodu nestejného počtu povýšení v jednotlivých dekádách posuzovány, uvedeny v absolutních číslech, ale v procentech. Graf byl vytvořen na základě vlastního výzkumu v Österreichisches Staatsarchiv.

Tabulka 2: Důvody nobilitací podnikatelů v letech 1850–1918 (v procentech)

	1850–1859	1860–1869	1870–1879	1880–1889	1890–1899	1900–1909	1910–1918
Bankovní a finanční služby státu	11	25	9	4	5	7	11
Dary uměleckých a/či přírodovědných sbírek	–	–	–	4	16	5	5
Diplomatické (zahraničně-politické) důvody	–	–	–	4	–	–	–
Humanitární zásluhy	22	33	23	46	32	55	51
Podpora rakouských zájmů v zahraničí	–	7	5	4	5	–	5
Politická podpora vlády	22	17	9	9	21	15	8
Reprezentace monarchie na Světových výstavách	–	3	26	4	–	–	–
Reprezentace monarchie na Zemské výstavě	–	–	–	4	–	–	–
Zásluhy o rozvoj hospodářství	45	15	28	21	21	18	2

Zdroj: vlastní výzkum



Graf 5: Podíl zásluh o rozvoj hospodářství a zásluh humanitárních na udělení šlechtictví podnikatelům

Zdroj: vlastní výzkum

Na základě rozboru archivních dokumentů musíme tuto tezi odmítnout. Samotné podnikatelské aktivity totiž mohly být důvodem nobilitací podnikatelů jen výjimečně, protože v jejich případě bylo naprosto nezbytné vylepšit svůj společenský profil zásluhami i v jiné oblasti. Důvod byl logický. Na rozdíl od vojáků a úředníků, kteří pracovali výlučně pro stát, bylo podle obecně přijímaného názoru náplní činnosti podnikatelů generování zisku.



Stát sice jejich zásluhy o rozvoj ekonomiky uznával, ale to k udělení vyznamenání většinou nestačilo. Proto bylo nezbytné vykázat se i jinými zásluhami.

Největší prestiž samozřejmě nabízel činnost v oblasti politiky, která ovšem musela být dlouhodobá a z tohoto důvodu také časově velmi náročná.<sup>51</sup> Podpora vládní politiky ale nemusela být realizována jen z poslaneckých lavic, protože řády a tituly získávali za svůj vstřícný postoj k vládní politice například i tiskoví magnáti.<sup>52</sup> Velmi oceňována byla i reprezentace monarchie na Světových výstavách, kde podnikatelé nejen zasedali v nejrůznějších výborech a komisích, ale mnohdy také celou akci spolufinancovali. V tomto ohledu je třeba zdůraznit zejména mimořádně vysoký počet ocenění spojených s uspořádáním Světové výstavy ve Vídni roku 1873, kde mezi oceněnými podnikateli nacházíme takové osobnosti, jakou byl např. slavný majitel tužkařské továrny Koh-i-Noor Karl Hardtmuth (1804–1881).<sup>53</sup>

Další možnost představovala pomoc státu v oblastech, které s podnikatelskými aktivitami souvisely, ale jejich výnos (ať již finanční či jiný) plynul ve prospěch monarchie. Šlo o účast v nejrůznějších odborných výborech či komisích, jež připravovaly nové zákony, a participaci na mezinárodních jednáních.<sup>54</sup> Velmi ceněny byly zásluhy o rozšíření železniční sítě a jejich převod od soukromých společností do rukou státu,<sup>55</sup> ale také zásluhy o snížení státního dluhu, zajištění zahraničních půjček nebo snížení jejich úrokových sazeb, případně emise státních dluhopisů na zahraničních trzích.<sup>56</sup> Za první světové války

<sup>51</sup> Srov. povýšení velkopřemyslníka Adalberta Kulpa (1850–1932) do šlechtického stavu za zásluhy, které prokázal jako poslanec moravského zemského sněmu a říšské rady, a za podíl na uzavření tzv. moravského vyrovnání roku 1905 [HHStA, KK, 470/1914]. Velkostatkář a bankéř Franz von Hopfen (1825–1901), který za svou podporu vlády v říšské radě během jednání let 1861–1862 získal Řád železné koruny III. třídy (1863) a následně rytířský titul, se z podnikání kvůli politice nakonec zcela stáhl. V říšské radě se později stal předsedou Poslanecké sněmovny a byl (1872) vyznamenán komandérským křížem Leopoldova řádu (1873 na jeho základě získal baronát), který byl jinak podnikatelům nedostupný. Zajímavý případ představoval Ludwig Oppenheimer (1843–1909), jenž se jako poslanec českého zemského sněmu zasloužil o zvolení říšského kancléře Beusta do liberecké obchodní komory, následně do českého zemského sněmu a poslanecké sněmovny říšské rady, za což byl roku 1867 oceněn Řádem železné koruny III. třídy (1868 rytíř). Stav sv. pánů mu byl udělen (1878) za podíl na jednání o hospodářském vyrovnání s Uhrami [HHStA, KK, 4722/1867; *tamtéž*, 3534/1878].

<sup>52</sup> Řádem železné koruny III. třídy byl (1867) vyznamenán majitel listu *Fremdenblatt* Gustav Heine (1810–1886), od roku 1867 rytíř, kterému byl roku 1870 ze stejných důvodů udělen i baronát [AVA, *Inneses*, *MdI*, *Präsidium*, Nr. 4628/1870, *Kt.* 1129]. Řád železné koruny III. třídy a rytířský stav získal (1869) i Gustav Schlesinger (1833–1906), majitel novin *Pester Lloyd* [HHStA, KK, 1342/1869].

<sup>53</sup> Hardtmuth byl za zásluhy o úspěch výstavy povýšen do šlechtického stavu [HHStA, KK, 4025/1873].

<sup>54</sup> Velkoobchodník a agent bankovního domu Rothschild Horaz Landau (1824–1903) získal za zásluhy při jednání o podrobnostech mírové smlouvy s Itálií roku 1866 Řád železné koruny III. třídy (1867 rytířský stav), protože se mu podařilo přispět ke zvýšení odškodnění přiznaného Rakousku na 35 milionů zlatých [HHStA, KK, 3637/1866 – ve složce je omylem uveden s křestním jménem Moritz; AVA, *Adelsarchiv*, *Horaz Landau*, *Ritterstand* 1867].

<sup>55</sup> Za zásluhy o budování železnic získal šlechtický titul (1877) Moritz Frölich (1827–1896), podnikatel a majitel realit [HHStA, KK, 3421/1877].

<sup>56</sup> Bankéři Ignazi Ephrussimu (1829–1899) byl Řád železné koruny III. třídy a následně rytířský stav (1871) udělen mj. za o vývoz rakouských státních dluhopisů do zahraničí (viz též výše). Ředitel banky Creditanstalt Gustav Mauthner (1848–1902) získal roku 1884 stejný řád (a rytířský titul) za zásluhy o umoření většího dluhopisů s úrokovou sazbou 4 % zlaté renty z roku 1880 [HHStA, KK, 1590/1884. AVA, *Inneses*, *MdI* *Präsidium*, *Kt.* 1130 a 1131]. Velkostatkář a továrník Ludwig von Haber (1804–1892) byl roku 1869 povýšen do stavu sv. pánů za spolufinancování a zajištění půjček pro řadu železničních staveb v Rakousko-Uhersku a umístění rakouské státní půjčky na francouzském trhu [AVA, *Inneses*, *MdI* *Präsidium*, *Kt.* 1126/1869].

byly takto (podobně jako za válek napoleonských) odměňovány zásluhy o uzavření válečných půjček.<sup>57</sup>

Jak z grafu ovšem jednoznačně vyplývá, většina podnikatelů získávala od poloviny 19. století šlechtický titul na základě finančních či věcných darů na dobročinné a obecně prospěšné účely. Díky tomu mohlo udělení šlechtictví připomínat vzájemně výhodný obchod, kdy jedinec *de facto* vyměnil podnikáním vydělané peníze za titul, jenž zvýšil jeho společenskou prestiž. Jak dokládají archivní materiály, šlo obvykle o interní (a veřejnosti neznámou) dohodu mezi podnikatelem a rakouskou vládou, případně vysokým úředníkem císařského dvora. Nobilitace byla někdy důsledkem jednorázového daru vyšší hodnoty, obvykleji však důsledkem dlouhodobých aktivit tohoto druhu. Z archivních materiálů jasně vyplývá, že někteří podnikatelé dokonce postupně navyšovali výši svých darů s cílem dosáhnout určité hranice, po které by mohli požádat o šlechtický titul.<sup>58</sup> Pokud ale byla podnikatelova dobročinnost státem oceněna jinou formou než šlechtictvím (např. řádem), bylo zapotřebí prokázat další zásluhy (vydat další finance), protože jeden a tentýž čin nemohl být oceněn dvakrát.<sup>59</sup> Nejobvyklejším důvodem nobilitace proto bylo kumulování několika druhů zásluh: například spojení rozvoje průmyslu a darů na dobročinnost. Konkrétní částky, které byly důvodem udělení titulů, se podařilo zjistit v 51 případech z celkových 216 nobilitací, a to jen v období let 1859 až 1918, přičemž více než 60 procent (31 osob) z tohoto počtu připadá na období po roce 1900. O některých dalších podnikatelích víme, že titul získali za finanční dary, ale jejich výše zůstává neznámá.<sup>60</sup>

<sup>57</sup> Srov. udělení šlechtického titulu prezidentu Union Bank Eugenu Minkusovi (1841–1923) a řediteli Wiener Bankverein Bernhardu Popperovi (1853–1931) [HHStA, KK, 935/1915; Županič 2012, 484 a 545].

<sup>58</sup> Zcela jednoznačně je tento proces zdokumentován u Rudolfa Hoscheka (1855 – po 1932). Ten roku 1894 dosáhl obnovení českého rytířského stavu s predikátem „von Mühlheim“, který mu byl ovšem roku 1905 odňat, protože agent, který pro něj žádosť o renobilitaci zpracovával, si za tímto účelem vyrobil falza. Po neúspěšném pokusu získat titul prostřednictvím adopce daroval v letech 1905–1908 – zčásti sám, zčásti s bratrem Gustavem (1847–1907) – nejméně 122 500 K na dobročinné a veřejně prospěšné účely a roku 1908 mu byl udělen šlechtický titul [HHStA, KK, 2250/1908; NA, ŠA, kt. 32-33; Županič – Fiala – Koblasa 2014: 155–157]. Podrobnou evidenci svých darů ve výši 62 332 zl. vyčísil ve své žádosťi o nobilitaci Karl August Christian Schik (1836–1901), roku 1881 povýšený do šlechtického stavu [AVA, Inneres, MdI Präsidium, Kt. 1145/1881]. Velmi zajímavá je v tomto ohledu žádosť vdovy po Ludwigu rytíři von Liebig Anny (1855–1926), která usilovala o to, aby získala stav sv. pánů, jímž disponovala druhá linie rodu Liebigů. Ve své žádosťi uvedla, že na dobročinnost věnovala během let celkem 92 673,70 K. K a přiložila podrobný soupis všech donací od částek přesahujících 20 000 K po pouhé 2 K [AVA, Adelsarchiv, Anna von Liebig, Freiherrstand 1916/17; Fessen 1974: 225–234].

<sup>59</sup> Hermann Kuffner (1822–1905), který získal šlechtický titul (1900) za poskytnutí pozemku v hodnotě 40 000 K a dar 100 000 K na výstavbu nové budovy okresního soudu v Břeclavi, získal již roku 1881 rytířský kříž Řádu Františka Josefa za zřízení nadace pro vdovy a sirotky po důstojnících ve výši 30 000 zl. Nobilitace byla oceněním darů ve výši 58 000 zl. na zřízení nemocnice v Břeclavi (1888), 10 000 zl. (1889) nadací pro práce neschopné drobné živnostníky a dalších částek na dobročinnost [AVA, Inneres, MdI Präsidium, Kt. 2332/1900; HHStA, KK, 2132/1900]. Velkopřůmyslník Emil rytíř von Kubinzky (1843–1907) roku 1898 zřídil nadaci k podpoře nemohoucích dělníků ve výši 200 000 K, za což byl vyznamenán Řádem železné koruny III. třídy. Kromě toho prokázal mimořádné zásluhy při rozvoji průmyslu a zahraničního obchodu (mj. z funkce vicekonzula USA v monarchii) a byl též členem a funkcionářem řady odborných grémií. Za tyto zásluhy získal roku 1901 baronát [HHStA, KK, 2711/1901]. Textilní podnikatel Josef Bartoň (1838–1920) daroval při příležitosti 60. panovnického jubilea (1908), 150 000 K na zřízení sirotčince v Náchodě, za což mu byl udělen rytířský kříž Řádu Františka Josefa. Když byl o čtyři roky později (1912) povýšen do rytířského stavu, byla v odůvodnění nobilitace vyzdvížena také jeho péče o zaměstnance, činnost ve funkci starosty města Náchoda a zásluhy o rozvoj průmyslu [HHStA, KK, 794/1912].

<sup>60</sup> To byl případ bratrů Franze (1852–1915), Friedricha (1846–1942) a Isidora (1848–1931) Mayů, společníků cukrovarnické firmy *Gebrüder A. und H. May*. Šlechtický titul (1914) jim byl – kromě dalšího – udělen za vložení značných, byť nespécifikovaných, financí na záchranu *Nordösterreichische Bank für Industrie, Handel*

Udělení šlechtictví za poskytnutí financí je možné rozdělit do několika kategorií, a to nejen z hlediska směřování peněžních prostředků, ale také časového horizontu a kvality zásluh. Od konce 19. se například stále častěji setkáváme s nobilitacemi coby důsledkem péče o vlastní zaměstnance. V prvé řadě šlo o zřizování a příspěvky do úrazových a důchodových fondů, zakládání školek pro děti zaměstnanců nebo výstavbu domů s dotovaným nájemným či bydlením zdarma.<sup>61</sup> V době, kdy stát sociální otázku téměř neřešil a kdy se sociální demokracie stávala silným hráčem na politickém jevišti, šlo z hlediska státních zájmů o mimořádně důležité kroky přispívající ke stabilitě říše [Hamannová 1999: 168–171, 183].

Dary nebylo nezbytné poskytovat jen v peněžní formě. Někteří zájemci o titul využili situace, kdy měl erár zájem o strategicky či jinak důležitou nemovitost, a *de facto* ji za šlechtictví vyměnili.<sup>62</sup> Další věnovali pozemky na veřejně prospěšné budovy (nemocnice, muzea, studentské koleje apod.), nebo je vystavěli na vlastní náklady.<sup>63</sup> Vysoce ceněny byly také dary armádě, zejména podpůrným fondům pro důstojníky a jejich rodiny nebo Rakouské společnosti bílého kříže (*Österreichische Gesellschaft vom Weißen Kreuze*), která zajišťovala lékařskou a zejména lázeňskou péči o vojáky.<sup>64</sup> Vzácněji se setkáme i přímo

---

*und Landwirtschaft* v Brně, jejíž krach by podle c. k. ministra vnitra barona Heinolda měl vážné následky pro drobné vkladatele velké části Moravy. Heinold přitom zdůraznil, že Mayové v bance neměli vlastní finance, takže by se jich její krach přímo nedotkl [HHStA, KK, 1585/1914].

<sup>61</sup> Humanitární činnost tohoto druhu byla hlavním důvodem udělení Řádu železné koruny II. třídy a následně baronátu (1869) bankéři Eduardu rytíři von Todesco (1814–1887), který vedle 40 000 zl. v rakouských státních dluhopisech pro židovskou nadaci ke zřízení Ústavu slepců v Hernalds daroval též 60 000 zl. ve státních dluhopisech fondu k podpoře subalterních úředníků [AVA, *Inneses, Mdl Präsidium, Kt. 1126/1869*]. Společníci firmy *Haas und Czjžek*, Hans Czjžek (1841–1925) a Georg Haas (1841–1914) byli povýšeni (1899) do šlechtického stavu mj. za to, že společně zřídili pro své zaměstnance penzijní fond se vkladem 50 000 K a každoročním příspěvkem ve výši 2000 K a darovali 20 000 K podpůrnému fondu pro své úředníky a zaměstnance. Haas navíc věnoval 80 000 K Přírodovědně-historickému muzeu ve Vídni a menší částky Červenému kříži. Na rozdíl od Czjžeka byl Haas povýšen do stavu sv. pánů (1908), ale důvod této nobilitace se nepodařilo dohledat [Haas: AVA, *Inneses, Mdl Präsidium, Kt. 3819/1899*; Czjžek: HHStA, KK, 1711/1899]. Velkopřůmyslník Adalbert rytíř von Lanna (1836–1909) získal baronát (1907) zejména proto, že věnoval 100 000 K penzijnímu fondu svých úředníků a zaměstnanců, za dar uměleckých předmětů v hodnotě 300 000 K Uměleckopřůmyslovému muzeu v Praze a též za zásluhy o rozvoj průmyslu [AVA, *Inneses, Mdl Präsidium, Kt. 2378/1907, 2379/1907*; HHStA, KK, 3041/1907]. Roku 1915 byli do rytířského stavu povýšeni velkopřůmyslníci bratři Emanuel (1868–1929) a Hugo (1872–1937) Grabové, kteří ve své firmě zřídili fond práce neschopné dělníky a úředníky a každoročně jej dotovali 50 000 K [HHStA, KK, 241/1915].

<sup>62</sup> To byl případ velkoobchodníků v Terstu Julia (1823–1880) a Jacoba (1835–1901) Eisnerů, kteří darovali svou zahradu v Terstu o rozloze 2000 jiter (7,1958 m<sup>2</sup>) armádě pod podmínkou udělení šlechtictví (1874) [AVA, *Inneses, Mdl Präsidium, Kt. 1137 a 1138*].

<sup>63</sup> Velkopřůmyslník Aron Pollak (1817–1884) získal Řád železné koruny III. třídy a následně rytířský titul (1869) při příležitosti dokončení Rudolfinu, domu pro 75 nemajetných studentů techniky. V jeho případě však nebylo zjištěno, kolik peněz na stavbu obětoval [Wurzbach 1872, 71–73]. Konkrétní částky známe např. u následujících osob: Robert Fuchs (1854–1925) daroval 200 000 K na koupi pozemku pro Uměleckopřůmyslové muzeum v Praze a roku 1912 získal šlechtictví [HHStA, KK, 3099/1912]. Adolf Landsberger (1840–1914) byl do šlechtického stavu (1912) povýšen díky tomu, že věnoval 190 000 K Společnosti bílého kříže na zřízení důstojnického domu ve Františkových Lázních a 10 000 K rakouskému Slezsku [AVA, *Inneses, Mdl Präsidium, Kt. 2398/1911*; HHStA, KK, 1604/1912]. Max Mandl (1865–1942), roku 1916 povýšený do rytířského stavu, poskytl více než 1 mil. K na vybudování novostavby záložní nemocnice č. 11 ve Vídni [AVA, *Inneses, Mdl Präsidium, Kt. 2422/1916*; HHStA, KK, 1917/1916].

<sup>64</sup> Julius Léon (1842–1927) získal (1883) Řád železné koruny III. třídy (a pak rytířský titul) za to, že při příležitosti 35. panovnického jubilea Františka Josefa I. daroval 40 000 zl. Institutu pro důstojnické dcery v Hernalsu [HHStA, KK, 786/1883].

s poskytnutím finančních částek armádě.<sup>65</sup> Vzácné nebyly ale ani věcné dary v podobě potravin či výrobků z vlastních závodů.<sup>66</sup>

Jistou návaznost na starobylé šlechtické tradice a mecenát představuje financování či spolufinancování výstavby kostelů a podpora církve. Toto jednání můžeme vysledovat u všech konfesí, zajímavé specifikum však představuje jednání některých podnikatelů židovské víry. Někteří totiž neváhali kromě židovských obcí podporovat i křesťanské církve, zejména římsko-katolickou. Jejich krok je možné interpretovat několika způsoby: buď jako extrémní případ náboženské tolerance, nebo jako kalkul chladně uvažujících počtářů, kteří předpokládali, že tímto způsobem získají sympatie církevních a státních hodnostářů na straně druhé. Vzhledem k těsnému sepjetí habsbursko-lotrinské dynastie s katolickou církví se však domnívám, že šlo o specifickou formu vyjádření loajality panovnickému domu.<sup>67</sup>

Velmi specifický druh sponzorství, řečeno dnešními slovy, představují dary věcného charakteru, většinou uměleckých nebo přírodní sbírek. Nejstarší doklad tohoto jednání máme mezi podnikateli doložen z poloviny 80. let 19. století, kdy Felix Zwicklitz (1836–1901), společník firmy *Lindheim & Co.* ve Vídni, daroval Přírodovědně-historickému muzeu ve Vídni prehistorické sbírky v hodnotě přibližně 26 000 zlatých a následně vzácné meteority odhadované na 20 000 zlatých, které představovaly největší soubor těchto přírodnin po sbírce uložené v British Museum.<sup>68</sup> K podobným událostem sice nedocházelo příliš často (v letech 1880 až 1918 byly tyto dary důvodem jen necelých osmi procent

<sup>65</sup> Velkoobchodník Gustav Leon (1839–1898) daroval blíže neurčenou částku ve prospěch uherského honvédu, byl (1876) odměněn Řádem železné koruny III. třídy a následně požádal o rytířský titul [*HHSa, Obersthofmeisteramt, Orden der Eisernen Krone, Kt. 76/876*]. Zajímavý byl případ Julia von Morpurgo (1845–1915), od roku 1898 šlechtice, kterému byl baronát (1913) mj. udělen za finanční podporu vznikajícího rakouského letectva [*HHSa, KK, 608/1913*]. K jeho osobě viz též níže.

<sup>66</sup> Ignazi Eislerovi (1822–1902) bylo uděleno (1901) šlechtictví za mimořádné zásluhy o c. a k. námořnictvo. Tomu postoupil strategicky důležité pozemky na poloostrově St. Pietro v Pule, daroval 40 000 zl. na zřízení školky pro děti námořníků a (přestože byl žid) 15 000 zl. na výstavbu farního kostela v Pule. Potřebným navíc poskytoval konzervy a chléb [*HHSa, KK, 1264/1901*].

<sup>67</sup> Prokazatelně můžeme tento motiv vysledovat u Maxe Kahlera (1846–1919), který získal (1911) rytířský titul především za zásluhy o rozvoj rakouského bankovníctví a burzy a za aktivity v humanitární oblasti. Daroval totiž 50 000 K na stavbu církevních objektů, mj. pamětního kostela zavražděné císařovny Alžběty (*Kaiserin-Elisabeth-Gedächtniskirche*) na hoře Schneeberg v Dolních Rakousích, kostela ve Vídni a kaple sv. Václava na svém velkostatku ve Svinařích v Čechách [*HHSa, KK, 1715/1911*]. Bankéř Julius Weisenfeld (1823–1895), bavorský občan usazený v Terstu, získal již roku 1870 Řád železné koruny III. třídy a následně rytířský stav (1871) na základě prosby opata a arcibiskupa kongregace mechitaristů (arménská církev), které poskytl půjčku (!) 20 000 zl. na založení kláštera v Terstu. Podle memoranda terstského místodržitele K. Möringa (1810–1870) bylo ovšem znění této půjčky formulováno tak, že šlo z poloviny *de facto* o dar. Udělení řádu bylo podpořeno také dalšími Weisenfeldovými zásluhami o ekonomický rozvoj Terstu a dary během války roku 1866 [*AVA, Inneres, MlI Präsidium, Kt. 1130/1869; HHSa, KK, 3546/1869*]. Oba muži přitom byli členy židovské obce. Zcela mimořádný byl případ Gustava Redlicha (1852–1908), který také pocházel z židovské rodiny, ale krátce před nobilitací konvertoval ke katolictví. Roku 1902 získal prostě šlechtictví za mimořádné zásluhy o rozvoj cukrovarnictví, zlepšování pracovních podmínek svých zaměstnanců, menší finanční dary (3000 K) na dobročinnost, ale především za dar pozemku a příspěvku na stavbu kostela sv. Alžběty na svém panství Věžky (zřízeného opět na paměť zavražděné císařovny) ve výši 1 mil. K. Velkorysé dary katolické církvi způsobily rodinné firmě ekonomické problémy a roku 1905 byl Redlich donucen vzdát se práva disponovat s většinou svého majetku a předat jeho správu svým synům [*HHSa, KK, 2212/1902; AVA, Adelsarchiv, Gustav Redlich, Adelstand (Edler von Vežeg) 1902; Županić 2012: 568–569*]. Penězi na stavbu kostela přispěl také výše zmíněný terstský velkopřůmyslník Ignaz Eisler (1901 šlechtic).

<sup>68</sup> Za tyto dary získal Zwicklitz roku 1886 šlechtický titul [*HHSa, Obersthofmeisteramt, Akten-Hauptreihe, Kt. 1113 (Akten), Hofmuseen, 50-5-3 (Mineralogische-petrographische Abteilung). Županić 2012, 701*].

zkoumaného vzorku nobilitací), i tak je ale můžeme považovat za významné. Část těchto darů směřovala do císařských muzeí (Přírodovědně-historického a Umělecko-historického) a do císařské obrazárny, tedy institucí podléhajících úřadu nejvyššího hofmistra. Ten jako dvorský úředník nepodléhal žádné vyšší instanci, než samotnému panovníkovi a návrhy na ocenění (včetně nobilitací) proto nemusel předkládat ke schválení ministerské radě. Zjednodušeně řečeno: v případě dobrých kontaktů u dvora či alespoň mezi vedoucími zaměstnanci muzeí a galerie mohlo být schválení nobilitace touto cestou rychlejší a jistější, než pokud šly klasickou úřední cestou.

Většina ocenění za dary uměleckých a přírodních sbírek ale byla nakonec stejně prodávána na ministerské radě, mj. proto, že v řadě případů šlo jen o část zásluh, za které byl podnikatel později vyznamenán.<sup>69</sup> Mezi tento druh sponzorství můžeme zařadit také nákup významných pozůstalostí, na které stát neměl prostředky a jež přispěly k pozdvižení vědy, případně přímé dary na financování vědeckého výzkumu.<sup>70</sup>

Nobilitace na základě jednorázové investice patří na rozdíl od opakovaných mezi méně časté, ale nikoli výjimečné. V takových případech však již můžeme předpokládat velmi úzkou kooperaci s úřady (ať již se státními, dvorskými či zemskými), protože tyto peníze nebývaly poskytovány na dobročinnost obecně, ale ke konkrétním účelům. Proto také většinou bezprostředně po poskytnutí daru následoval návrh na vyznamenání. Tento postup dokládá i korespondence mezi i nebo obsahy příslušných memorand s návrhy na vyznamenání.<sup>71</sup> Setkáme se dokonce s případy, kdy podnikatel poskytnutí finančního daru udělením vyznamenání (např. šlechtictví) přímo podmínil.<sup>72</sup>

<sup>69</sup> Textilní podnikatel, komerční rada Eduard Doctor (1858–1926) daroval císařské obrazárně významná umělecká díla v celkové hodnotě 250 000 K a velké prostředky poskytl na zlepšení životních podmínek svých zaměstnanců (výstavba domů pro dělníky a úředníky, kde bylo ubytování poskytováno zdarma či s dotovaným nájmem). Na tomto základě byl roku 1911 povýšen do rytířského stavu [AVA, Inneres, Mdi Präsidium, Kt. 2398; Županič 2012: 185–186].

<sup>70</sup> Horace Landau (1869–1926) daroval císařské Akademii věd 350 000 K, ze kterých byly financovány jak archeologické vykopávky v Orietu, tak odkoupení pozůstalosti významného rakouského arabisty dr. Eduarda Glasera. Roku 1912 byl za tento čin povýšen do rytířského stavu [HHStA, KK, 4140/1910; Županič 2012, 451–452]. Je přitom zajímavé, že odkoupit Glaserovu sbírku byl ochoten (již za jeho života roku 1894) za udělení šlechtického titulu Lvovský velkoobchodník, statkář a majitel realit Samuel Horowitz (1841–1924) a tento krok je také (vedle politické podpory vlády na městské, zemské i říšské úrovni a velkorysých darů židovské obci) uveden jako jeden z důvodů jeho nobilitace [HHStA, KK, 5236/1894].

<sup>71</sup> Bankéř Gustav Epstein (1828–1879) získal Řád železné koruny III. třídy a rytířský stav (1866) díky participaci na zajištění úvěru, který zajistil splacení válečného odškodnění Prusku, a daru 100 000 zl. na dobročinné účely [HHStA, KK, 3067/1866; HHStA, Obersthofmeisteramt, Orden der Eisernen Krone. Kt. 54, Nr. 137]. Bernhard Pollack (1847–1911) byl povýšen (1907) do šlechtického stavu za vybudování a financování provozu dvou dětských pavilonů pro 100 pacientů při Nemocnici císaře Františka Josefa (*Kaiser Franz Joseph-Spital*) ve Vídni. Realizace tohoto projektu jej vyšla na 600 000 K [HHStA, KK, 1020/1907]. Felix Stiassny (1867–1938) získal stejný titul (1911) za dar pozemku a částku 200 000 K na výstavbu Domu císařovny Alžběty (*Kaiserin Elisabethheim*) ve Vídni s byty pro 60 osob [AVA, Inneres, Mdi Präsidium, Kt. 2383, 2386, 2395 a 2396; HHStA, KK, 1838/1911]. Ve Stiassného případě se dokonce v Mdi dochovala korespondence mezi státními úředníky ohledně formy státního vyznamenání, protože byl původně navržen jen na udělení rytířského kříže Řádu Františka Josefa nebo Řádu železné koruny III. třídy. Nakonec ale došlo (nepochybně s přihlédnutím k výši daru) k nobilitaci. Dohodu se státem můžeme předpokládat v případě Sigismunda Springera (1873–1928), který získal baronát (1913) za dar 500 000 K pro Červený kříž [HHStA, KK, 6/1913]. V jeho případě nepochybně sehrál nemalou roli při udělení nečekaně vysokého titulu snátek s Valentine Noemi (1886–1969), dcerou Alberta Salomona sv. pána von Rothschild (1844–1911). Velmi podrobně je směřování darů zachyceno i u Maxe Mandla (viz výše).

<sup>72</sup> Viz výše zmíněná, ale nerealizovaná, nabídka Samuela Horowitzze z roku 1894 a též zmíněná nobilitace bratru Julia a Jacoba Eisnerů (1871). Velmi zajímavý byl případ Moritze Doctora (1862–1929). Ten poté, co jeho bratr

Obtížnou otázku však představuje vyčíslení částky, kterou bylo zapotřebí v případě zájmu o nobilitaci uhradit. Záležitost komplikuje několik faktorů. Především ne všichni podnikatelé, u kterých známe konkrétní výši darů na dobročinnost, získali šlechtický titul pouze na tomto základě. U některých se jednalo o kumulaci zásluh a vynaložená částka proto mohla být nižší, než u jiných. Velkou roli sehrával též zájem státu. Pokud si erár určitou službu přímo vyžádal, bylo možné dosáhnout nobilitace za relativně malé peníze.<sup>73</sup> Je také velmi obtížné stanovit konkrétní sumu, jež byla za získání titulu vydána, pokud byl závazek platit kontinuální,<sup>74</sup> nebo když byla peněžní částka doplněna darem nemovitosti s neuvedenou tržní cenou.<sup>75</sup>

Vzorek podnikatelů nobilitovaných výlučně (či téměř výlučně) za finanční dary je bohužel pro jednoznačné závěry příliš malý. Z 51 případů, u kterých známe konkrétní částky, totiž bylo jen 28 osob nobilitováno výlučně „za peníze“. Jde tedy jen o necelých 13 procent sledovaného vzorku 216 nobilitací. Navíc se více než 71 procent tohoto počtu (20 případů) týká povýšení po roce 1898. Velmi málo tak víme o starším období, zejména o finančním pozadí udílení řádů s nobilitačním paragrafem, protože se potýkáme s fatálním nedostatkem pramenů.<sup>76</sup>

I z tohoto nevelkého celku vyplývá několik skutečností. Je zcela nepochybné, že šlechtický titul bylo možné opravdu získat bez předchozích zásluh, a to na základě jednorázového či opakovaného finančního či věcného daru. Jeho výše závisela na řadě okolností. V případě žen bez potomků, kdy bylo jasné, že rod vymře již osobou nobilitovanou, mohla být částka nižší,<sup>77</sup> jinak ale vždy hovoříme o darech v hodnotě minimálně 100 000 korun (50 000 zlatých). Jen titul císařského rady vyšel zájemce na počátku 20. století na 60 000

Eduard (viz výše) získal v roce 1911 rytířský titul, zřídil v prosinci 1911 ve prospěch Rakousko-uherského pomocného spolku v Mnichově nadaci ve výši 100 000 K. Nadační listina měla vstoupit v platnost teprve poté, co by mu byl udělen šlechtický titul, který také nakonec opravdu (1. 5. 1912) získal [AVA, *Inneses, Mdl Präsidium*, Kt. 2398; HHStA, KK, 1091/1912; *Županič 2012: 183–185*].

<sup>73</sup> Viz výše případ bratrů Eisnerů, kteří nabídli svůj pozemek o rozloze 2000 jiter (7,1958 m<sup>2</sup>) armádě. Nemovitost přiléhala ke zdejší garnizonní nemocnici a vojsko o něj mělo velký zájem. Přestože byla hodnota pozemku odhadnuta jen na 6000 zl., byl Eisnerům šlechtický titul přesto udělen.

<sup>74</sup> Bratři Grabové dotovali fond pro práce neschopné dělníky a úředníky svých závodů ročně 50 000 K. Podobně společníci Hans Czjžek a Georg Haas společně vytvořili společně podpůrný fond pro své úředníky a zaměstnance s kapitálem 20 000 K a penzijní fond ve výši 50 000 K s každoročním příspěvkem ve výši 2000 K. Viz výše.

<sup>75</sup> Zmíněný Felix Stiassny daroval na výstavbu Domu císařovny Alžběty nejen 200 000 K, ale také stavební parcelu neurčené hodnoty na Blindengasse v osmém vídeňském okrese, Josefstadtu. Přesně nebyl vyčíslen ani dar Franze Czerweného (1848–1921) nobilitovaného roku 1918, který kromě zásluh o rozvoj průmyslu a exportu a sociální opatření ve prospěch vlastních dělníků, daroval roku 1916 Červenému kříži zámek Arnfels s hospodářskými budovami a parkem v hodnotě nejméně 410 000 K na léčebnu o 120 lůžkách pro vojáky trpící tuberkulózou [AVA, *Adelsarchiv Franz Czerweny, Adelstand (Edler von Arland) 1918*].

<sup>76</sup> Konkrétní částky známe jen u dvou udělení Řádu železné koruny III. třídy a následně rytířského stavu (Gustav Epstein 1866 – celkem 200 000 zl.; Julius Léon 1883 – celkem 80 000 zl.) a a dvou II. třídy a baronátu (Eduard rytíř von Todesco 1869; Franz rytíř von Wertheim 1871 – oba 200 000 zl.). Specifický případ představuje udělení Řádu železné koruny III. třídy (1864) a následně povýšení do rytířského stavu (1865) bratrů Baltazziů, Spiridiona (1826–1867) a Epaminondase (1828–1887). U nich sice známe výši částky, za kterou vyznamenání získali (4000 zlatých tureckých liber na zřízení rakouské školy v Konstantinopoli), nikoli kurs turecké libry vůči rakouskému zlatému [AVA, *Adelsarchiv, Spiridion Baltazzi, Ritterstand (von Kale) 1865; tamtéž, Epaminondas Baltazzi, Ritterstand 1865*].

<sup>77</sup> Anna von Liebig (1855–1926) zaplatila za baronát „jen“ 92 673,70 K, což byla jinak spodní hranice placená za prosté šlechtictví (viz výše).

korun.<sup>78</sup> Povýšení do šlechtického stavu za dary nižší hodnoty byly naprosto výjimečné a s největší pravděpodobností stály v jejich pozadí další, dnes již neznámé okolnosti.<sup>79</sup>

Pokud vyloučíme krajní extrémy,<sup>80</sup> můžeme velmi přibližně vyčíslit průměrné částky, které podnikatelé za svůj společenský vzestup obětovali. Přepočten na dnešní měny je velmi obtížný, ale s přihlédnutím k tehdejší poměrně nízké (až do roku 1915) inflaci, víceméně fixní úrokové sazbě ve výši čtyř procent a stabilitě měny, jejíž prestiž výrazně posílilo zavedení zlatého standardu v rámci nové korunové měny z roku 1892, můžeme přibližně přepočítat „cenu“ na váhu v mincovním zlatě.<sup>81</sup>

Tabulka 3: Finance vydané podnikateli na dobročinné účely před udělením šlechtického titulu

	Průměrná „cena“ za titul	
	v rakousko-uherských korunách	v kg mincovního zlata
šlechtický stav	174 318	59,05
rytířský stav	300 000	101,63
stav sv. pánů	450 000	152,44

Zdroj: vlastní výzkum

Z tabulky 3 vyplývá, že částky, které podnikatelé za své tituly v průměru vydávali, jsou skutečně extrémně vysoké a že si jejich zaplacení mohli skutečně dovolit jen ti nejmajetnější. Jak bude ukázáno níže, šlo o částky většinou převyšující roční příjem nejbohatších obyvatel císařské metropole [Sandgruber 2013]. Někteří z podnikatelů v touze po vzestupu své možnosti dokonce přecenili a dostali se do vážných finančních komplikací.<sup>82</sup> Přestože

<sup>78</sup> Stejným nejvyšším rozhodnutím (z 24. 6. 1912), kterým Adolf Landsberger (1840–1914) získal šlechtický titul, byl Samuel Scheinovi (1852–1937), majiteli továrny na výrobu koberců a nábytku, udělen titul císařského rady. Zatímco Landsbergerovy dary dosáhly výše 200 000 K, Schein při příležitosti císařova 60. panovníckého jubilea daroval lázeňskému domu pro důstojníky v Rohitsch-Sauerbrunn (dnes Rogaška Slatina), stavěného Jubilejní nadací císaře Františka Josefa I. (*Kaiser Franz Joseph I. Jubiläumstiftung*), kompletní inventář (nábytek, závěsy, koberce a ložní prádlo) v hodnotě 25 000 K a dalších 35 000 K v hotovosti (celkem 60 000 K). Jak vyplývá z interní korespondence ministerstva vnitra a i z Scheinových dopisů, o titul usiloval zejména mj. proto, že byl roku 1907 za urážku na veřejnosti odsouzen k pokutě ve výši 90 zl. (180 K) nebo k trestu vězení v trvání tří dnů. Rozsudek poškozoval jeho pověst podnikatele, a přestože byl již na titul císařského rady dříve navržen, nebyl mu pro jeho prohřešek udělen [AVA, *Inneses, MěI Präsidium, Kt. 2398/1911*].

<sup>79</sup> Ze sledovaného celku jde o dvě osoby. První byl Hans Czjžek (1841–1914), který se svým společníkem Georgem Haasem společně zřídil pro zaměstnance již zmíněný penzijní a podpůrný fond v celkové výši 70 000 K a s ročním příspěvkem 1000 K. Nelze však vyloučit, že většinu této částky uhradil on sám, protože jeho společník Haas navíc daroval 80 000 K Přírodovědně-historickému muzeu ve Vídni. Možné je ale i to, že Czjžek státu poskytl ještě další služby, jejichž podobu a rozsah neznáme [HHSStA, KK, 1711/1899].

<sup>80</sup> Nejnižší částku za prosté šlechtictví zaplatil Hans Czjžek (35 000 K), nejvyšší Bernhard Pollack (600 000 K). Za rytířský titul nejvíce peněz (1 mil. K) vydal Max Mandl a za baronát nejméně (92 673,70 K) Anna von Liebig. Jinak se částky za rytířský stav a baronát pohybují přibližně ve stejné rovině (průměr uveden níže).

<sup>81</sup> Rakousko-Uhersko užívalo pro ražbu svých zlatých mincí po zavedení korunové měny (1892) tzv. mincovní zlato o ryzosti 900/1000 (21,6 karátů). Největší mince, stokoruna, obsahovala 33,8753 g zlata. Částky v penězích jsou zaokrouhleny na celé koruny.

<sup>82</sup> To byl případ moravského cukrovarníka Adolfa Kürschnera (1844–1915), jehož firma na přelomu 19. a 20. století patřila mezi neúspěšnější v monarchii. Roku 1908 byl z blíže neznámých důvodů povýšen do rakouského šlechtického stavu, což ale jeho ctížádost neuspokojilo. Údajně usiloval o rakouský stav svobodných pánů, za který byl ochoten prostředníkovi zaplatit 1 mil. K. Později ale přijal uherské občanství a dohodl se s uherskou vládou premiéra Khuen-Héderváryho na daru 800 000 K na dobročinné účely. I tento plán se nakonec změnil,

z tabulky vyplývá, že mezi „cenou“ jednotlivých titulů byly značné rozdíly, nevládla mezi velikostí daru a uděleným titulem není vždy přímá úměra. Zejména v případě nižší šlechty (prostých šlechticů a rytířů) se jedná o střední hodnotu, jež vznikla vyloučením extrémních částek. Průměrná suma placená za udělení prostého šlechtictví sice činila necelých 175 000 korun, ale osm ze 17 jedinců nobilitovaných tímto způsobem zaplatilo více: pět po 200 000, dva přes 300 000 a jeden dokonce plných 600 000 korun.<sup>83</sup> Podobně vyhlížela situace u rytířského stavu, kde jeden z donátorů zaplatil o 700 000 K více, než činil průměr.<sup>84</sup>

Velkorysosti se samozřejmě meze nekladly, zároveň je však málo pravděpodobné, že by donátoři byli tak skromní a spokojili s nižším titulem, pokud mohli získat vyšší. Pravděpodobnější proto je, že si podnikatel byl schopen nobilitaci určitým způsobem vyjednat, ale méně již byl schopen ovlivnit, jaký titul získá. Podobně jako u úředníků i zde byla zásadní pozice na společenském žebříčku a od ní se odvíjející faktory: kontakty na nejvyšších místech, příbuzenské vazby ke šlechtě a nobilitace příbuzných.<sup>85</sup>

Výše majetku proto při udělení šlechtictví nehrála prvořadou úlohu. To ostatně ukazuje i následující tabulka zachycující k roku 1910 roční příjmy ve Vídni usazených podnikatelů nobilitovaných v letech 1907 až 1914.<sup>86</sup> Údaje byly dohledány u celkem 16 osob, ze kterých bylo devět povýšeno do šlechtického, čtyři do rytířského a tři do stavu svobodných pánů. Rozdíly v příjmech mezi nimi jsou sice nemalé, rozhodně však nekorespondují s udělenými tituly.

Tabulka 4: Příjmy vídeňských podnikatelů nobilitovaných v letech 1907 až 1917 k roku 1910

Jméno	Datum nobilitace (listiny)	Udělený stav <sup>87</sup>	Predikát	Výše ročního příjmu v K (1910)
Krones, Anton (1848–1912)	1911, 21. 12. (1912, 2. 1.)	Š	šlechtic von Lichtenhausen	112 809
Stiassny, Felix (1867–1938)	1911, 9. 6. (1911, 28. 7.)	Š	šlechtic von Elzhaim	116 323
Fröhlich, Arnold (1839–1924)	1914, 19. 3. (1914, 4. 5.)	Š	šlechtic von Fanyon	121 354

protože Adolf vyjednal přímo s uherským ministerským předsedou příspěvek do pokladny nově vytvořené uherské Národní strany práce, který byl nižší, než původně uvažovaný dar na dobročinné účely. Po zisku baronátu (1910) se Kürschner dostal do finančních problémů a roku 1913 jeho firmu *Kürschner & Co.* převzaly banky *Creditanstalt a Länderbank*, jež ji transformovaly ve *Středomoravskou akciovou společnost cukrovarnickou*. Podle tisku měl být důvodem úpadku právě Kürschnerův rozmařilý životní styl [*Pester Lloyd*, 18. 3. 1913 (*Abendblatt*), s. 2; *Gaugusch 2011: 1609–1613*].

<sup>83</sup> Bernhard Pollack (1847–1911) nobilitovaný roku 1907.

<sup>84</sup> Max Mandl (viz výše) zaplatil za udělení rytířského titulu (1916) více než 1 mil. K.

<sup>85</sup> U Heinricha Keila (1856–1914), od 1908 šlechtice, bylo zdůrazněno, že je příbuzným roku 1855 nobilitovaného polního podmaršálka Heinricha rytíře von Keil [*HHSStA, KK, 1718/1908*]. Když byli do šlechtického stavu (1913) povýšeni jeho bratři Eduard (1854–1926) a Viktor (1860–1923), byla naopak v memorandu zmíněna Heinrichova nobilitace a skutečnost, že se jedna Viktorova dcera provdala za barona Rokitanského [*HHSStA, KK, 856/1913*].

<sup>86</sup> Údaje o příjmech k roku 1910 uvádí *Sandgruber 2013, 306–469*. Vycházíme přitom z předpokladu, že příjmy těchto osob byly v uvedeném období s malými odchylkami konstantní.

<sup>87</sup> Š = šlechtický, R = rytířský, SP = stav sv. pánů.



Krassny, Maxime (1858–1936)	1911, 6. 1. (1911, 14. 2.)	Š	šlechtic von Krassien	138 150
Doctor, Moritz (1862–1929)	1912, 1. 5. (1912, 8. 6.)	Š	šlechtic von Hohenlangen	159 824
Neumann, Adolf (1847–1922)	1913, 27. 2. (1913, 23. 4.)	Š	šlechtic von Ditterswaldt	191 445
Benda, Gustav (1846–1932)	1911, 12. 7. (1911, 7. 12.)	Š	šlechtic von	256 986
Pollack, Bernhard (1847–1911)	1907, 5. 4. (1907, 29. 4.)	Š	šlechtic von Parnau	499 637
Redlich, Theodor (1850–1922)	1911, 7. 5. (1911, 20. 7.)	Š	šlechtic von	619 974
Doctor, Eduard (1858–1926)	1911, 21. 11. (1911, 5. 12.)	R	–	288 067
Suess, Friedrich (1864–1938)	1908, 6. 11 (1909), 6. 5.	R	Hellrat	119 500
Landau, Horace (1869–1926)	1910. 27. 12. (1911, 18. 3.)	R	–	411 300
Morawitz, Karl (1846–1914)	1913, 2. 11. (1914, 25. 2.)	R	–	1 138 211
Fould, Eugène (1876–1929)	1908, 18. 3. (1908, 3. 4.)	SP	–	152 326
Springer, Sigismund (1873–1928)	1913, 3. 1. (1913, 8. 2.)	SP	–	243 535
Wertheim, Franz ml. šlechtic von (1865–1925)	1913, 12. 7. (1913, 5. 9.)	SP	–	262 712

Zdroj: [Sandgruber 2013]

Zvlášť zajímavé jsou relativně nízké příjmy tří nově povýšených baronů. Ani jeden nepatřil po této stránce příjmů mezi top elitu – Fould stál mezi 929 nejbohatšími obyvateli Vídně na 487, Springer na 239 a Wertheim na 203 místě [Sandgruber 2013: 341, 444, 460]. Jenže na Foulda byl stav svobodných pánů přenesen z jeho tchána barona Gustava von Springer (1842–1920), čtvrtého nejbohatšího muže Vídně,<sup>88</sup> protože byl manželem jeho jediné dcery Marie Cäcilie (1886–1978). Springer se stal baronem hlavně díky tomu, že se stal zetěm Alberta Salomona svobodného pána von Rothschild (1844–1911).<sup>89</sup> Specifický byl pak případ Franze Wertheima (1865–1925), který byl jako nemanželský syn a univerzální dědic jednoho z předních rakouských průmyslníků barona Franze von Wertheim

<sup>88</sup> Roku 1910 udával příjem ve výši 4 123 906 K. Tamtéž, s. 444. Jeho žádost a přenesení titulu in: *HHStA, KK, 849/1908; AVA, Adelsarchiv, Springer, Adelsakt 1868–1908.*

<sup>89</sup> Vzhledem k jeho ročním příjmům je možné, že na jednorázový dar ve výši 500 000 K pro Červený kříž, na jehož základě titul získal, použil i rothschildovské finance [*HHStA, KK, 6/1913*].

(1818–1883), po otcově smrti povýšen do nejprve do šlechtického stavu a později i mezi svobodné pány.<sup>90</sup>

Vynikající společenské kontakty jsou ostatně společně všem novým baronům z řad podnikatelů, kteří svůj titul získali po zrušení nobilitačních paragrafů roku 1884. V deseti případech, které v našem vzorku 216 nobilitací najdeme, byli jen dva muži (Fould a Springer) povýšeni do stavu svobodných pánů rovnou. Čtyři jedinci<sup>91</sup> pocházeli z dříve nobilitovaných rodů a čtyři byli povýšeni nejdřív na šlechtice a pak na barony. Všichni z této druhé čtveřice ale měli blízké příbuzné z řad vyšší šlechty – a to buď mezi předky a příbuznými,<sup>92</sup> nebo mezi partnery svých dětí.<sup>93</sup>

\*

Udílení šlechtictví za peníze či věcné dary můžeme s určitou nadsázkou označit za odpustky moderní doby. Podnikatel však neusiloval o spásu své duše, ale o sociální vzeštup, a neplatil církvi, ale státu, jenž na tomto základě „odpustil“ jinak vyžadovanou dlouholetou a bezúhonnou činnost v jeho službách. Dary od podnikatelů plynuly do celé řady odvětví, které Rakousko nebylo jinak schopno financovat: na sociální účely, vytváření penzijních a úrazových fondů pro zaměstnance, koupě uměleckých a přírodovědných sbírek a důležitých pozůstalostí či na záchranu krachujících bank a záložen. Z hlediska státních zájmů šlo o logický krok, který vedl k úspoře rozpočtových zdrojů, hrál roli při snižování sociálního napětí a mohl mít i kladné politické důsledky.

Jak ukazuje udělení knížecího stavu Karlu Josephu hraběti von Palm-Gundelfingen<sup>94</sup> (1749–1814) z roku 1783, můžeme nobilitace tohoto typu vzácně doložit již ve starší době. Nikoli ovšem v takové míře, jako ve druhé polovině 19. století. V této době navíc byla společnost zásadně odlišná, a přestože udílení šlechtictví nadále zůstávalo výsadou panovníka, dostávalo se stále více do centra pozornosti veřejného mínění. Zachování této instituce coby reliktu feudalismu totiž nekonvenovalo s názorem velké části populace podunajské monarchie, jak ostatně ukázalo i jednání Kroměřížského sněmu.<sup>95</sup>

<sup>90</sup> Narodil se jako Franz Gunst a jméno Wertheim přijal až po smrti svého biologického otce. Šlechtický titul získal roku 1886, baronát roku 1913 [AVA, *Inneses, MdI, Präsidium, Kt. 1156/1886; AVA, Adelsarchiv, Franz Wertheim, Adelsakt 1886–1913*].

<sup>91</sup> Včetně manžela jediné nobilitované ženy: Anny von Liebig (sv. paní 1916).

<sup>92</sup> Otec Franze Wertheima byl baron (viz výše). Julius Morpurgo (1845–1915) sice mezi přímými předky šlechtice neměl, zato však rodina Parente, ze které pocházela jeho matka, byla nobilitována hned ve dvou liniích (baronské a šlechtické). Morpurgo (1898 šlechtic, 1913 sv. pán) měl ve srovnání s ostatními další přednosti. Přestože byl rakouským občanem, žil trvale v Paříži, kde prokazoval monarchii významné služby. Patřil také mezi přední sponzory vznikajícího rakouského letectva [AVA, *Inneses, MdI, Kt. 2386/1908, HHStA, KK, 608/1913*].

<sup>93</sup> Při udělení baronátu (1911) Leopoldu Alexanderovi Hauptovi von Buchenrode (1827–1904) byla zdůrazněna skutečnost, že na jednoho z jeho synů byl roku 1888 přenesen uherský baronát jeho tchána Augusta Stummera de Tavarnok, a druhý se oženil s baronkou von Phull [HHStA, KK, 758/1901; AVA, *Adelsarchiv, Leopold Haupt, Adelsstand (Edler von Buchenrode) 1875; tamtéž, Leopold Alexander Haupt Edler von Buchenrode, Freiherrnstand 1901*]. Pouze humanitární zásluhy jsou při udělení baronátu (1918) zmíněny jen u Leopolda Pollacka von Parnegg, přestože i jeho děti měli partnery mezi vyšší šlechtou [AVA, *Inneses, MdI, Kt. 2441/1918; HHStA, KK, 1170/1918*].

<sup>94</sup> Karl Joseph hrabě von Palm-Gundelfingen byl do říšského knížecího stavu povýšen za dar celkem 740 000 zl. konvenční měny na humanitární účely [Klein 1987: 181–182].

<sup>95</sup> Ústavní výbor nakonec paragraf o zrušení šlechtických titulů nepřijal většinou pouhého jediného hlasu [Teska 2007, 30–31].

Přestože právo udílet a užívat šlechtictví zůstalo i po roce 1848 zachováno, diskuse o oprávněnosti jeho existence neustala. Poměrně dlouhou dobu byly kritizovány zejména řády s nobilitačním paragrafem, kdy po udělení vznikala nárok na šlechtický titul – tedy dvojí odměňování týchž zásluh. Po zrušení tohoto předpisu roku 1884 byl napadán zejména dědičný charakter nobilitací, který z ocenění jednotlivce činil výsadu i pro následující generace. V souvislosti se zásadní proměnou společnosti ve druhé polovině 19. století měl totiž šlechtický titul u mnoha osob výrazně menší respekt, než vlastní píli dosažené (a nedědičné) společenské postavení.<sup>96</sup>

Napadána tedy byla především forma šlechtictví, nikoli důvody jeho udílení. Zejména u důstojníků, ale také u úředníků byla nobilitace často chápána jako ocenění náročné, nepřilíh skvěle placené a obvykle celoživotní služby. U podnikatelů ale byla situace odlišná. Protože jejich pracovní činnost nebyla většinou šlechtickými tituly oceňována, museli získat zásluhy jiného charakteru. To nebylo zrovna lehké. Pokud se pustili do politických aktivit, vystavovali se riziku kritiky za přílišnou úslužnost státní moci, což byl ale případ všech osob spojených s tímto odvětvím veřejného života.<sup>97</sup> Ovšem mnohem vážnější situace nastala ve chvíli, kdy titul získali za peníze. Takový postup nebyl veřejností (a to nejen v Rakousku) chápán jako pomoc státu, ale jako obyčejný obchod, který hodnotu šlechtictví degradoval. Situaci v řadě případů zhoršovala i arogance některých zbohatlíků, kteří svůj majetek vystavovali ostentativně na odív a kteří dávali najevo, že si za své peníze mohou koupit nejen zámky a velkostatky, ale také postavení a tituly. Vzhledem k velkorysosti při udílení šlechtictví byl sice takový postup v Rakousku tolerován více, než například v Prusku, kde se podobné obchody staly předmětem ostré kritiky řady žurnalistů [Županič – Fiala 2017: 132–135, 168–175], ale i zde vedly k vážnému poklesu instituce šlechtictví a nepochybně přispěly k jeho zrušení po rozpadu monarchie roku 1918.

## Poděkování

Tato studie vznikla v rámci grantu Grantové agentury České republiky č. 18-00386S.

## Bibliografie

### *Nevydané prameny*

Bayrisches Hauptstaatsarchiv, Adelsmatrikel – v textu: *BayHStA, Adelsmatrikel*.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, I. HA Rep. 176 Heroldsamt – v textu *GStA, Heroldsamt*.

Magyar Nemzeti Levéltár, K 20 – Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára – Elnöki iratok, K 20 – v textu: *MNL, K 20*.

Národní archiv, Ministerstvo vnitra Vídeň, Šlechtický archiv – v textu: *NA, ŠA*.

<sup>96</sup> Známý je výrok Rudolfa Siegharta (1866–1934), šedé eminence rakouských vlád přelomu 19. a 20. století a od roku 1910 šéf banky Bodencreditanstalt, který prohlásil, že se „cítit lépe jako míste sekčního šéfa, než jako nově upečený baron“ [cit. dle: *Sieghart 1932: 127*].

<sup>97</sup> Když byl např. vůdce moravských Čechů Alois Pražák (1820–1901), který ve vládě Eduarda Taaffeho zastával úřad ministra spravedlnosti a českého ministra-krajana, povýšen do stavu svobodných pánů, prohlásil tehdejší poslanec českého zemského sněmu a později profesor českých dějin na pražské univerzitě Josef Kalousek (1838–1915), že „na něj hledí jako na panu po pádu“ [cit. dle *Heidler 1926: 537*]. František Ladislav Rieger (1818–1901) se dokonce po podání žádosti o udělení baronátu roku 1897 dostal do ostrého sporu se svými dětmi, které tento krok odmítaly [Novotný 2014].

- Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsarchiv (1500 ca – 1918 ca), Hofkadel-sakten (1600–1918), Akten – v textu: *AVA, Adelsarchiv*.
- Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Inneres (1550 ca – 1918), Ministerium des Innern (1848–1918), Präsidium (1848–1918), Akten – v textu: *AVA, Inneres, MdI, Präsidium*.
- Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Inneres (1550 ca – 1918), Ministerratspräsidium (1860–1918), Ministerratspräsidium, Akten – v textu: *AVA, Ministerratspräsidium*.
- Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchive, Privat- und Familienfonde, Obersthofmeisteramt (13. Jh. – 1921), Obersthofmeisteramt (1650–1921), Akten-Hauptreihe – v textu: *HHStA, Obersthofmeisteramt, Akten-Hauptreihe*.
- Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchive, Privat- und Familienfonde, Obersthofmeisteramt (13. Jh. – 1921), Obersthofmeisteramt (1650–1921), Orden der Eisernen Krone (1816–1918), Akten – v textu: *HHStA, Obersthofmeisteramt, Orden der Eisernen Krone*.
- Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv (1523–1918), Kabinettskanzlei (1683–1918), Kabinettskanzlei Vorträge (1848–1918), Akten – v textu: *HHStA, KK*.

### **Vydané prameny**

Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 [1884], Wien, Heft 3.

Volkszählung vom 31. Dezember 1910 [1917], Wien, Heft 1.

### **Tisk**

*Neues Wiener Tagblatt*

*Pester Lloyd*

### **Literatura**

- Arnbom, Marie-Therese [2002]. *Friedmann, Gutmann, Lieben, Mandl und Strakosch: fünf Familienporträts aus Wien vor 1938*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Wien.
- Berghoff, Hartmut [1994]. Aristokratisierung des Bürgertums? Zur Sozialgeschichte der Nobilitierungen von Unternehmern in Preußen und Großbritannien 1870 bis 1918. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 81: 178–204.
- Binder-Krieglstein, Reinhard [2000]. *Österreichisches Adelsrecht. Von der Ausgestaltung des Adelsrechts der cisleithanischen Reichshälfte bis zum Adelsaufhebungsgesetz der Republik unter besonderer Berücksichtigung des adeligen Namensrechts*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Brňovják, Jiří [2015]. *Šlechticem z moci úřední. Udělování šlechtických titulů v českých zemích (1705–1780)*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Drewes, Kai [2013]. *Jüdischer Adel. Nobilitierungen von Juden im Europa des 19. Jahrhunderts*. New York – Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Engel-Janosi, Friedrich [1974]. *... aber ein stolzer Bürger. Erinnerungen aus einer verlorenen Generation*. Graz: Verlag Styria.
- Ernst, Marcus D. [2001]. *Der bayerische Adel und das moderne Bayern. Die Gesetzgebung und Debatte über die persönlichen Privilegien des in Bayern immatrikulierten Adels (1808–1818)*. Inaugural-Dissertation, Universität Passau.
- Feigl, Helmuth [1991]. Die Stellung des Adels nach 1848 im Spiegel der Gesetzgebung. In: Feigl, Helmuth – Rosner, Willibald (ed.). *Adel im Wandel. Vorträge und Diskussionen des elften Symposiums des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde Horn, 2.–5. Juli 1990*. Wien, s. 117–135.
- Fessen [1974]. *Alfred, Der österreichische Wirtschaftsadel von 1909–1918*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien.
- Frank-Döfering, Peter [1989]. *Adelslexikon des Österreichischen Kaisertums 1804–1918*. Wien – Freiburg – Basel: Herder.
- Gaugusch, Georg [2011]. *Wer einmal war. Das jüdische Grossbürgertum Wiens 1800–1938, A–K*. Wien: Amalthea.
- Gaugusch, Georg [2015]. Der jüdische Hausbesitz in der Wiener Innenstadt und der Ringstraßenzone bis 1885. In: Kohlbauer-Fritz, Gabriele (ed.). *Ringstrasse. Ein jüdischer Boulevard*. Wien, s. 89–134.
- Gaugusch, Georg [2016]. *Wer einmal war. Das jüdische Grossbürgertum Wiens 1800–1938, L–R*. Wien: Amalthea.

- Gaugusch, Georg [2019]. Die kaiserliche Entschließung vom 18. Juli 1884. In: Pangerl, Irmgard – Röhnsner, Zdislava (ed.). *Zwischen Archiv und Heraldik. Festschrift für Michael Göbl zum 65. Geburtstag*. Wien: Heraldisch-Genealogische Gesellschaft Adler, s. 79–89.
- Göbl, Michael [1983–1985]. Die Wappenverleihung an Arthur Krupp im Jahre 1907 und der Versuch einer Neueinführung von bürgerlichen Wappenbriefen. *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik* 13 (XXVII.), Bd. 1983–1985: 3–4.
- Godsey, William D. [2017]. Adelige Intoleranz. Die antijüdische Aufnahmeordnung des niederösterreichischen Ritterstandes aus dem Jahr 1808. In: Keller, Katrin – Maťa, Petr – Scheutz, Martin (ed.). *Adel und Religion in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie*. Wien: Böhlau, s. 321–337.
- Granichstaedten-Czerva, Rudolf [1954]. Geadelte Frauen. *Monatsblatt Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik* 8: 104–106.
- Hájek, Jan – Matoušek, Václav [2019]. Ringhofferové v kontextu obecného fenoménu rekreačních („venkovských“) aktivit buržoazních elit v 19. a na počátku 20. století). In: Hlavačka, Milan – Hořejš, Miloš. *Fenomén Ringhoffer. Rodina, podnikání, politika*. Praha: Národní technické muzeum.
- Hamannová, Brigitte [1999]. *Hitlerova Vídeň. Diktátorská učednická léta*. Praha: Prostor.
- Heidler, Jan (ed.) [1926]. *Príspevky k listári Dra Frant. Lad. Riegra, díl II*. Praha: Historický archiv České Akademie.
- Hertz-Eichenrode, Dieter [2006]. Wilheminscher Neuadel? Zur Praxis der Adelsverleihung in Preußen vor 1914. *Historische Zeitschrift* 282 (3): 645–679.
- Jäger-Sunstenau, Hanns [1963]. Statistik der Nobilitierungen in Österreich 1701–1918. In: *Österreichisches Familienarchiv, Bd. 1*. Neustadt an der Aisch: Degener-Verlag, s. 3–16.
- Kerschbaumer, Arno [2017]. *Nobilitierungen unter der Regentschaft Kaiser Franz Josef I. / I. Ferenc József király (1914–1916)*. Graz.
- Kerschbaumer, Arno [2017]. *Nobilitierungen unter der Regentschaft Kaiser Karl I. / IV. Károly király (1916–1921)*. Graz: Arno Kerschbaumer.
- Klein, Thomas [1987]. Die Erhebungen in den weltlichen Reichsfürstenstand 1550–1806. In: Walter Heinemeyer (ed.). *Vom Reichsfürstenstande, Köln-Ulm: Selbstverlag des Gesamtvereins der Deutschen Geschichts- und Altertumsvereine*, s. 137–192.
- Komanovits, Renate [1974]. *Der Wirtschaftsadel unter Kaiser Franz II. (I.) in der Zeit von 1792 bis 1815*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien.
- Konecny, Elvira [1986]. *Die Familie Dumba und ihre Bedeutung für Wien und Österreich*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien.
- Kučera, Rudolf [2012]. *Staat, Adel und Elitenwandel. Die Adelsverleihungen in Schlesien und Böhmen 1806–1871 im Vergleich*. Göttingen – Bristol, CT, USA: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Laich, Mario [1993]. *Altösterreichische Ehrungen – Auszeichnungen des Bundes. Vergleiche und Betrachtungen. Ein Beitrag zur Rechts- und Kulturgeschichte*. Innsbruck – Wien: Tyrolia-Verlag.
- Matějček, Jiří [1994]. *K metodice výzkumu sociální skupiny podnikatelů. Podnikatel v systému sociální stratifikace*. In: Myška, Milan (ed.). *Podnikatelstvo jako předmět historického výzkumu* (Protokoly kolokvií, konaných ve dnech 2.–3. prosince 1992 a 9.–10. prosince 1993 v Ostravě). Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- Mayrhofer, Ernst – Pace, Anton Graf [1901]. *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsamen Gesetze und Verordnungen*, 5. Wien, s. 114–168.
- Megner, Karl [1974]. *Zisleithanische Adels- und Ritterstandserwerber 1868–1884*. Hausarbeit am Institut für österreichische Geschichtsforschung, Wien.
- Megner, Karl [1985]. *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Myška, Milan [2002]. „Nová šlechta“ z řad peněžníků, obchodníků a průmyslníků v českých zemích v 19. století. (Poznámky – problémy – perspektivy výzkumu). In: *Pocta Janu Janákovi*. Brno: Maticе moravská, s. 355–361.
- Novotný, Robert R. [2014]. Nobilitace Františka Ladislava Riegera. In: Županič, Jan – Fiala, Michal – Koblasa, Pavel (ed.). *Šlechtický archiv c. k. ministerstva vnitra – Erbovní listiny Národního archivu*,

- Státního oblastního archivu v Praze, Archivu hlavního města Prahy (dodatky), Archivu Národního muzea (dodatky)*. Praha: Agentura Pankrác, s. 66–81.
- Popelka, Petr [2011]. *Zrod moderního podnikatelstva. Bratři Kleinové a podnikatelé v českých zemích a Rakouském císařství v éře kapitalistické industrializace*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě.
- Pouzar, Vladimír [2006]. Rok 1848 – přelom v udělování rakouských záslužných řádů. In. *Heraldická ročenka 2006*. Praha: Heraldická společnost, s. 149–162.
- Putz, Franz [1975]. *Die österreichische Wirtschaftsaristokratie von 1815–1859*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien.
- Sandgruber, Roman [2013]. *Traumzeit für Millionäre: Die 929 reichsten Wienerinnen und Wiener im Jahr 1910*. Wien – Graz – Klagenfurt: Styria Premium.
- Schumann, Dirk [1992]. Wirtschaftsbürgertum in Deutschland: segmentiert und staatsnah. Bemerkungen zu den Erträgen, Problemen und Perspektiven der neueren deutschen Unternehmensgeschichte. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 3 (3): 375–384.
- Sieghart, Rudolf [1932]. *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reichs*. Berlin: Verlag Ullstein.
- Smutný, Bohumír [1998]. *Loscani a Chamaré o východočeském plátenictví: studie o hospodářské politice habsburské monarchie mezi slezskými válkami a válkou sedmiletou a edice korespondence z let 1754–1757*. Zámrsk: Státní oblastní archiv Zámrsk.
- Stein, Hans Konrad [1982]. *Der preußische Geldadel des 19. Jahrhunderts. Untersuchungen zur Nobilitierungspolitik der preussischen Regierung und zur Anpassung der oberen Schichten des Bürgertums an den Adel*, Disertation an der Universität Hamburg, Hamburg.
- Stögmüller, Hans [2010]. *Josef Werndl und die Waffenfabrik in Steyr*. Steyr: Verlag Ennsthaler.
- Teska, Vojtěch [2007]. *Kroměřížský sněm a tzv. kroměřížská ústava*, Diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, Praha.
- Wehler, Hans-Ulrich [1995]. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Band 3: Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849–1914*. München: C. H. Beck.
- Weimarer historisch-genealoges Taschenbuch des gesamten Adels jehüäidischen Ursprungs [1912]. Weimar: Kyffhäuser-Verlag.
- Witting, Johann Baptist [1898]. Statistik der Standeserhöhungen während der Regierung Seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. In. *Festschrift zum fünfzigjährigen Regieruns-Jubiläum (1848–1898) Seiner kaiserlichen und königlichen apostolischen Majestät Franz Josef I.* (Hrsg. von Historischen Vereinen Wiens im Selbstverlage des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich), Wien, s. 59–91.
- Wrede, Alphons Freiherr von [1898]. *Geschichte der k. und k. Wehrmacht: die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*, I. Wien.
- Wunder, Berndt [1981]. Der württembergische Personaladel (1806–1913). *Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte* 40: 494–518.
- Wurzbach, Constant von [1872]. *Biographisches Lexicon des Kaiserthum Österreich, Bd. 23*. Wien: Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski.
- Zářícký, Aleš [2004]. *Ve stínu těžních věží. Historie dobývání kamenného uhlí v petřvaldské dílci pánvi od počátku prospektorské činnosti do roku 1906*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Županič, Jan – Fiala, Michal – Koblasa, Pavel (ed.) [2014]. *Šlechtický archiv c. k. ministerstva vnitra – Erbovní listiny Národního archivu, Státního oblastního archivu v Praze, Archivu hlavního města Prahy (dodatky), Archivu Národního muzea (dodatky)*. Praha: Agentura Pankrác.
- Županič, Jan – Fiala, Michal [2017]. *Nobilitas Iudaeorum. Židovská šlechta střední Evropy v komparativní perspektivě*. Praha: Agentura Pankrác.
- Županič, Jan [2006]. *Nová šlechta Rakouského císařství*. Praha: Agentura Pankrác.
- Županič, Jan [2008]. Nobilitace spojené se světovou výstavou roku 1873. In. Brňovják, Jiří – Zářícký, Aleš (ed.). *Šlechtic podnikatelem, podnikatel šlechticem*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, s. 261–286.
- Županič, Jan [2009]. Nobilitace žen v Rakouském císařství. In. Ambrožová, Hana a kol. *Historik na Moravě*. Brno: Matice Moravská.
- Županič, Jan [2011]. Karlovská šlechta. Rakouské a uherské nobilitace ve světle materiálů kabinetní kanceláře Karla I. (IV.). In. *Sborník archivních prací LXI* (1): 3–114.

- Županič, Jan [2012]. *Židovská šlechta podunajské monarchie. Mezi Davidovou hvězdou křížem*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Županič, Jan [2015]. Proměna nobilitační politiky podunajské monarchie po roce 1848. *Český časopis historický* 117 (3/2019): 535–585.
- Županič, Jan [2017]. Poslední rytíři monarchie. In. Kykal, Tomáš – Láník, Jaroslav a kol., *Léta do pole okovaná*, sv. II, 1915 – *Noví nepřátelé, nové výzvy*. Praha: Ministerstvo obrany České republiky – VHÚ Praha, s. 133–145.
- Županič, Jan [2019a]. Nobilitierungspolitik der letzten Habsburger. Der neue Adel im Zeitalter Franz Josephs und Karls. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 106 (4): 473–518.
- Županič, Jan [2019b]. Proměna vojenské šlechty za první světové války. In. *Sborník archivních prací* LXIX (1)1: 87–137.

*Jan Županič (\*1972) je profesorem obecných a světových dějin a působí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zaměřuje se na studium vývoje elit v 19. a 20. století a proměnu aristokracie v moderní době. Je autorem řady odborných studií a několika monografií: např. Šlechta na křižovatce. Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století (s V. Horčíčkou, 2017); Nobilitas Iudaeorum. Židovská šlechta střední Evropy v komparativní perspektivě (s M. Fialou); Židovská šlechta podunajské monarchie. Mezi Davidovou hvězdou a křížem (2012); či Nová šlechta Rakouského císařství (2006).*





# Úspěšné prosazení empirického sociálního výzkumu v poválečném Norsku

HYNEK JEŘÁBEK\*

The Successful Introduction of Empirical Social Research in Post-War Norway

**Abstract:** The aim of the study is to examine the actors and circumstances that led to the establishment of the Columbia model of empirical social research in Norway between 1947 and 1955. The article analyses Lazarsfeld's first European sabbatical in Oslo and looks for the links between his activities, the objectives of other actors, and the development of sociology at University of Oslo. The active level of interest among young academics and students at this university in the model of sociology practised at Columbia University in New York helped to initiate the whole process. Support from Rockefeller Foundation, Fulbright Programme, Norwegian industrialists, and the rector of the university also paved the way for the successful implementation of the model. The article concludes by describing the formation of the Institute for Social Research in Oslo and the strengthening of its position in the Norwegian academic system in the early 1950s. It is also worth remembering the importance of Paul Lazarsfeld, who, though he was not always on the scene, evidently contributed to the ultimately successful process of the institutionalisation of empirical sociology in Norway.

**Keywords:** Empirical Social Research; Columbia School of Sociology; University of Oslo; Institute for Social Research; Paul Lazarsfeld; Rockefeller Foundation; Fulbright Exchange Programme

DOI: 10.14712/23363525.2021.5

## Úvod

V minulém článku v *Historické sociologii* [Jeřábek 2019] jsem odpovídal na otázku, jak a čím přispěli svými vědeckými publikacemi členové Kolumbijské sociologické školy Paul F. Lazarsfeld, Robert K. Merton a další k proměně sociologie v teoreticko-empirickou vědní disciplínu. Všestranná vědecká, učitelská a organizační aktivita Paula Lazarsfelda na Kolumbijské univerzitě a v The Bureau of Applied Social Research (dále BASR) je všeobecně známa a stala se předmětem několika reprezentativních publikací, například v podání Allena Bartona [1982], Paula Neuratha [1979], Davida Silse [1987] a dalších. James Coleman dokonce na Lazarsfeldovu adresu poznamenal: „Paul Lazarsfeld byl jedním z těch vzácných sociologů, kdo formoval směr oboru pro následující generace“ [Coleman 1982: 1]. Podle Jamese Colemana i podle Davida Silse [Sills 1987: 276] to byl především tento badatel, kdo významně přispěl k výše zmiňované změně podoby sociologie ze spekulativní teoretické disciplíny v empiricky založenou standardní vědu. V kolumbijském modelu sociologie má tak vedle týmové vědecké práce své místo empirický výzkum a pokročilá metodologie analýzy dat. Zároveň tento přístup staví na teoretickém zakotvení výzkumu

\* Prof. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc. Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, katedra sociologie Institutu sociologických studií. U Kříže 8, 158 00 Praha 5, přechodně Pekařská 16, 155 00 Praha 5. E-mail: hynek.jerabek@gmail.com nebo hynek.jerabek@fsv.cuni.cz

a usiluje o jeho vyústění do různých forem obohacení dosavadního poznání. Působení kolumbijského modelu sociologie i výsledky přímých aktivit P. Lazarsfelda v rámci ovlivňování poválečného vývoje empirického sociálního výzkumu v Evropě je možno vysledovat v několika zemích západní Evropy. Často přitom narazíme na souvislosti s činnostmi, jež pomáhala prosazovat mezinárodní organizace UNESCO.

Tato studie si klade za cíl ukázat na modelovém příkladu jedné země – konkrétně Norska – jak se šířil model kolumbijské sociologické školy a Lazarsfeldovy empirické sociologie v Evropě. Na tomto pozadí se pokusím odhalit významné aktéry a okolnosti, které byly podstatné pro institucionalizaci teoreticky zakotveného empirického sociologického výzkumu v uvedené zemi. Stať se také snaží pojmenovat vlivy a faktory přispívající k úspěšnému replikování kolumbijské sociologické dílny právě v Norsku. Třetím, neméně důležitým cílem je pozornost věnovaná specifickému průvodnímu jevu šíření Lazarsfeldovy sociologie. Tím byl i v norském případě trénink v empirickém výzkumu jako přímá součást výuky. Budeme tedy sledovat zavádění teoreticky zakotveného empirického sociálního výzkumu v podmínkách Univerzity v Oslu a zde založeného Institutu pro sociální výzkum.

Norsko bylo jednou z prvních zemí, kde Paul Lazarsfeld po válce působil. Na pozvání rektora Univerzity v Oslu Otto Louse Mohra zde vyučoval podstatnou část zimního semestru 1948/49 a Norsko se tak stalo vůbec první evropskou zemí, v níž se podařilo během několika let (od počátků místních snah v roce 1947 do roku 1955) úspěšně prosadit a zavést Lazarsfeldovu metodologii v sociologii. Důležitou okolností vývoje přitom byla skutečnost, že se v příhodné době spojily snahy místních aktérů z řad mladých pracovníků a studentů Univerzity v Oslu a podpora Rockefellerovy nadace i Fulbrightova programu s Lazarsfeldem vedeným a jeho mladším spolupracovníkem Alenem Bartonem prosazovaným cílevědomým tréninkem empirického sociálního výzkumu. Tímto způsobem mohlo dojít k praktickému uplatnění všech naznačených snah ve výzkumném projektu. Nic z toho by se ovšem nepodařilo bez podpory místních podnikatelů a norského státu. To vše navíc v zemi, která neměla tradici předválečné sociologie, kde tudíž sociologie po válce *de facto* začínala.<sup>1</sup>

## Norsko po 2. světové válce a situace na Univerzitě v Oslu

Podle norského historika sociologie Fredrica W. Thueho hned v říjnu 1945 představitel Rockefellerovy nadace John Marshall navštívil Oslo. Následně do své centrály podal velice příznivou zprávu: „Nadace považuje Norsko za jednu z evropských zemí, v nichž vypadá budoucí spolupráce jako nejnadějnější“ [Thue 2006: 157]. Plánovaná spolupráce byla pro obě země velmi slibná – Američané si cenili vědců, kteří v Norsku vzdorovali německé okupaci po celou druhou světovou válku, a Norové očekávali spojené výhody internacionalizace, finanční podpory a intelektuálního partnerství [tamtéž].

Důležité bylo, že sama Rockefellerova nadace skutečně měla na spolupráci s poválečným Norskem zájem. Jednou z významných osobností norské vědy, která její představitelkě zaujala, byl filozof Arne Naess. Ten měl před válkou za sebou rok studia ve Vídni (rok studia strávil také v Paříži), kde se podrobně seznámil s myšlenkami Vídeňského kroužku,

<sup>1</sup> Fredric W. Thue k tomu uvedl: „Ani uznání sociologie jako oboru, v němž bylo možno získat magisterský diplom v letech 1937–39 nebylo provázáno založením zvláštní katedry“ [Thue 2006: 245].

z jehož členů jej zřejmě nejvíce zaujal Otto Neurath a jeho pragmatické pojetí logického empirismu. V Oslu Naess graduoval disertací *Erkenntnis und wissenschaftliches Verhalten (Poznání a vědecké chování)* [Thue 2006: 136] a byl následně na místní univerzitě jmenován profesorem filozofie, což se odehrálo na podzim 1939, kdy mu bylo pouhých 27 let [Thue 2006: 133]. Během války patřil k výrazným osobnostem protifašistického odboje v akademickém prostředí Norska a hned po válce jej Rockefellerova nadace pozvala k návštěvě univerzit v USA.

S podporou A. Naesse začali studenti práv a filozofie usilovat o zavedení sociologie do výuky a společně s tím rovněž o zřízení profesury v oboru sociologie. Skupina studentů a mladších společenskovědních pracovníků Univerzity v Oslu měla velký zájem o empirický výzkum, jaký pro ně představoval model „survey“, jenž bylo možno najít na Kolumbijské univerzitě v New Yorku a v jejím výzkumném ústavu BASR. První výuky sociologické metodologie se skupina asi deseti či dvanácti vážných zájemců z řad studentů dočkala poprvé na jaře 1946, kdy profesor Art Sommerfelt, který se v listopadu 1945 vrátil ze San Francisca do Norska, začal v Oslu vyučovat výběrový kurz sociologické metodologie [Thue 2006: 246].

V té době zatím na tamní univerzitě stále ještě neexistovala sociologie jako vyučovaný obor, nebyl zde jediný profesor sociologie a sociologické zájmy projevující profesor Sommerfelt byl hlavním oborem lingvista. Ani fakulta sociálních věd či jakákoliv jiná podobně zaměřená fakulta zde neexistovaly, chyběla katedra sociologie a empirický výzkum v sociologii nebo příbuzných vědách se vůbec nepěstoval. Ustavení Fakulty sociálních věd na Univerzitě v Oslu, o které by tolik stáli mladí začínající badatelé a aktivní studenti, shodně odmítali představitelé vlastně všech jednotlivých oborů etablovaných na Historicko-filozofické fakultě: historie, klasické filologie, etnologie, etnografie, geografie, s výjimkou ekonomů a psychologů [Thue 2006: 248].

Univerzitní komise ustavená za účelem řešení tohoto problému dospěla po dvou letech, tedy v roce 1952, k závěru, že „sociologie, psychologie a politická věda nemají dostatečnou vědeckou váhu, aby mohly být zárukou úspěšného založení zvláštní fakulty“ [Thue 2006: 249]. Komise také vyjádřila autoritativní názor opírající se o zájmy citovaných disciplín, neboť „jakýkoliv pokus doplnit plánovanou fakultu dalšími disciplínami jako ekonomikou, etnologií anebo etnografií by způsobil více problémů, než kolik by jich vyřešil“ [tamtéž]. Ekonomové si přáli zůstat součástí právnické fakulty, geografové a pedagogové dávali přednost svému zařazení co nejbližší struktuře zohledňující jejich místo při výuce učitelů. Univerzita se tudíž rozhodla pro „zachování statu quo: žádnou sociálně-vědní fakultu a žádné posuny oborů v rámci existujícího fakultního systému“ [tamtéž]. Prosazení nového pojetí sociologie i politické vědy a jejich praktické užitečnosti musela proto nejprve napomoci intenzivní dlouhodobá spolupráce s americkými společenskými vědci, univerzitními pracovníky a výzkumnými nadacemi [Thue 2006: 250].

O takovou spolupráci jako první začali z výše naznačených důvodů usilovat nejmladší členové norské akademické obce – mladí asistenti a badatelé, doktorandi a studenti, jinak řečeno ti, kdo zatím zastávali marginální pozice v rámci národního akademického systému [tamtéž]. Neaktivnější ze studentů přitom projevovali zájem o výuku praktických předmětů, které by je připravily k profesionálnímu provádění empirického výzkumu. Naštěstí hned v dubnu 1946 Rockefellerova nadace podpořila A. Naesse grantem ve výši \$ 14 500 – ten mu umožnil postupně v letech 1946–1951 vyslat z Norska pět mladých badatelů na

renomované americké univerzity, aby zde hned po válce strávili několik měsíců nebo i celý akademický rok a seznámili se s pokroky svých disciplín [Thue 2006: 160].

Jedním z vybraných studentů byl Vilhelm Aubert. Tento čerstvý absolvent práv odjel do USA hned s Naessem na jaře 1946, poté strávil celý akademický rok na Kolumbijské univerzitě v New Yorku a jako postgraduální student sociologie zde navštěvoval přednášky a semináře Paula Lazarsfelda a Roberta K. Mertona. Ve zprávě Rockefellerově nadaci poté V. Aubert popsals své zkušenosti z aktuální výzkumné práce, kterou vykonával v Lazarsfeldově Bureau of Applied Social Research (BASR) spjatém s univerzitou, což mu poskytlo „živou představu o tom, jak pracuje moderní vědecká instituce“ [Vilhelm Aubert Report 1947].

## Plán Erica Rindeho

Na Kolumbijskou univerzitu do New Yorku přijel v listopadu 1946 na tříměsíční pobyt také Eric Rinde [Thue 2006: 253]. Toho Lazarsfeldovy semináře i sociální výzkum v podobě, jak zde byl prováděn, zaujaly natolik, že po návratu do Osla počátkem roku 1947 začal sám hledat podporu pro výuku sociologie a empirického výzkumu na Univerzitě v Oslu. Soustředil kolem sebe skupinu mladých lidí a společně ustavili sociologický akční výbor. Nebyl mezi nimi žádný profesor, pouze samí mladí badatelé, vyučující a zainteresovaní studenti. V úvodní řeči na zakládající schůzi akčního výboru formuloval E. Rinde tři hlavní úkoly skupiny: 1) propagovat sociologii ve veřejnosti a mezi potenciálními sponzory; 2) působit na univerzitní autority, aby vypsal granty na sociologický výzkum a výuku; a 3) aby zahrnuly do rozpočtu na rok 1948 mzdu pro amerického hostujícího profesora [Thue 2006: 254].

E. Rinde měl zkušeného rádce v osobě Petera A. Muncha, norského vysokoškolského učitele, který byl dopodrobna seznámen s univerzitními mechanismy. P. Munch sice v té době právě emigroval do USA na univerzitu ve Wisconsinu, mohl však odtamtud svému dlouholetému studentovi předat cenné zkušenosti a rady. Podle něj jedinou účinnou metodou, jak překonat překážky a odpor vládnoucí univerzitní byrokracie, bylo prokázat se konkrétními výsledky sociologického výzkumu – pro obor bylo potřeba získat akademické uznání [Thue 2006: 254–5]. Naopak bylo rozhodně nezbytné vyhnout se cestám, jež by vyžadovaly byrokratické akademické schvalování [Letter from Peter A. Munch ... 1947].

Mobilizace norské veřejnosti, podporovaná masovými médii, našla nakonec podporu i na půdě norského parlamentu. Dlouho neobsazená pozice profesora pro teorii pracovních sil („theory of labor“), která byla dosud v působnosti právnické fakulty, byla v červnu 1947 z iniciativy univerzitní parlamentní komise přeměněna na obecnou profesuru sociologie, spadající pod Historicko-filozofickou fakultu Univerzity v Oslu. Univerzita na tento akt reagovala zařazením redefinovaného postu profesora sociologie do svého univerzitního rozpočtu pro rok 1948/49, a to bez ohledu na protesty právnické fakulty [Thue 2006: 256].

Nejdůležitější částí Rindova plánu však bylo pozvat jednoho z představitelů „kolumbijské“ sociologie jako hostujícího profesora na Univerzitu v Oslu. Jen takový představitel v USA pevně zakotveného oboru mohl zorganizovat kolektivní výzkumný projekt „který by mohl prokázat praktický význam sociologie a mohl působit jako katalyzátor pro její institucionalizaci“ [Thue 2006: 256]. Pro uskutečnění tohoto plánu ovšem chyběly peníze.

Univerzitní představitelé nemohli příslibit, že budou schopni financovat plat takového hostujícího profesora z běžného rozpočtu. Rinde znal situaci v USA, kde byly často prostředky pro sociální výzkum získávány z privátních zdrojů. Jak píše Thue, Eric Rinde „vytáhl eso z rukávu“. Již měsíc po schůzce sociologického akčního výboru mohl předstoupit před rektora univerzity Ottu Mohra s šekem na 15 tisíc norských korun „od anonymního dárce“. Šek měl být použit ke specifickému účelu – pozvání hostujícího profesora sociologie pro akademický rok 1947/48. Tím utajeným sponzorem byl Rindeho otec, Sigurt Rinde, úspěšný podnikatel v dřevařském průmyslu [Thue 2006: 256–7]. „Šek vybavil Erica Rindeho a jeho neformální akční výbor potřebnou autoritou. Rektora Mohra přesvědčilo jejich odhodlání a cílevědomost, ukázal dobrou vůli a osobně se významně angažoval v jejich záležitosti“ [Thue 2006: 257].

Pozvání amerického profesora by mohlo na Univerzitu v Oslu přinést model výzkumu z Kolumbijské univerzity. Nyní šlo už pouze o to, kdo konkrétně bude pozván a s jakým projektem se celá akce uskuteční. Formálně za sociologii na Historicko-filozofické fakultě stále ještě odpovídal profesor Sommerfelt, který zde jako jediný sociologii přenašel, přičemž zájemců o jeho přednášky postupně přibývalo. Podle zpráv V. Auberta zasílaných z Kolumbijské univerzity v únoru a v březnu 1947 přicházeli v úvahu Robert Lynd, spoluautor Middletownu, anebo Paul Lazarsfeld, zakladatel BASR. Sommerfelt – právě tak jako nezávisle na něm S. Holm – upřednostňoval Lynda, jehož epistemologická orientace by jim oběma lépe vyhovovala [Thue 2006: 258–9].

Jak píše G. Birkelundová, S. Holm studoval filozofii spolu s A. Naessem, strávil roční stáž v USA v univerzitním roce 1947–48 a později (1949) se stal prvním profesorem sociologie na Univerzitě v Oslu [Birkelund 2006: 54].<sup>2</sup> Byl to tedy S. Holm, kdo, pravděpodobně ve spolupráci s Ericem Rindem, připravil rektorův zvací dopis pro prof. Lynda. Poznámka, že druhý semestr by mohl případně v Oslu strávit jiný profesor, pokud by se Lynd nemohl uvolnit na celý akademický rok, byla nejspíš přičiněním Erica Rindeho.<sup>3</sup> Díky spřízněným postojům zúčastněných akterů byl dopis formulován natolik instrumentálně, že poskytl Lyndovi důležitý prostor pro alternativní návrh. Rektor doslova napsal: „Dozvěděl jsem se, že norští studenti sociologie, kteří navštěvovali kurzy profesora Lazarsfelda, si velmi pochvalovali jeho výuku“ [Thue 2006: 260].<sup>4</sup>

V okamžité odpovědi rektoru Mohrovi se Lynd omluvil, že bohužel nemůže přijet, avšak ujistil jej, že „vybrat Lazarsfelda by byla obdivuhodná volba ... protože převyšuje všechny ostatní v oblasti výzkumných metod a představuje „nejlepší kombinaci představitivosti a výzkumných zkušeností s jakou jsem se kdy setkal.“<sup>5</sup> F. W. Thue tedy z tohoto důvodu pasáž věnovanou prvním aktivitám Rindeho uzavřel slovy: „Půda pro ‚operaci Lazarsfeld‘ byla tedy připravena...“ [tamtéž].

<sup>2</sup> Svere Holm získal grant Rockefellerovy nadace a studoval v letech 1947/48 antropologii v Yale u profesora Ralpa Lintona [Thue 2006: 267].

<sup>3</sup> Je však možné, že sám Holm uvažoval alternativně o Lazarsfeldovi. Mluví pro to formulace, kterou uvádí G. Birkelundová, že Holm „psal nadšené dopisy prorektorovi Univerzity v Oslu, v nichž zmiňoval, že objevil podnětné výzkumné skupiny na Kolumbijské univerzitě, kde pracuje ‚kouzelník Paul Lazarsfeld‘ – člověk, který vytvořil nové formy výzkumu kamkoliv se podíváš“ [Birkelund 2006: 55].

<sup>4</sup> Letter from Rector Otto Lous Mohr to Robert Lynd, 4/22/1947, file: „Kr. 15 000 til fremme av sosiologisk forskning ved Universitetet“, jnr. 3068/48, central Archives, University of Oslo [Thue 2006: 260].

<sup>5</sup> Letter from Robert S. Lynd to Rector Otto Lous Mohr. 5/3/1947, same file [tamtéž].

## Výběr výzkumného projektu a Lazarsfeldovy přednášky v Oslu

Jak nakonec probíhala samotná akce, která zahrnovala pozvání hostujícího profesora z USA pro výuku empirického sociálního výzkumu, ustavení profesury pro sociologii na Historicko-filozofické fakultě Univerzity v Oslu, a rovněž vznik Institutu sociálního výzkumu? Všechny tyto tři proměny postavení sociologie v norském systému vysokoškolské výuky a výzkumu byly vzájemně propojeny, udály se ve vzájemných souvislostech a v časové následnosti. Byly přitom vázány na pouze částečně propojené zájmy zúčastněných aktérů. Všechno dohromady však jednoznačně vedlo k posílení vědecké prestiže sociologie v norském univerzitním systému. Došlo k navození postupné změny podoby sociologie směrem k empirickému zkoumání, což významně napomohlo k internacionalizaci norského sociálního výzkumu. Uvedené změny přispěly k propojení norské sociologie s empirickým sociálním výzkumem v USA a v tomto smyslu také vyznívá hodnocení G. Birkelundové: „První generace sociologů v Oslu měla strategické cíle pro svou vědeckou práci, byli trénováni v mezinárodním prostředí a také ve velké míře publikovali v zahraničí“ [Birkelund 2006: 57].

Pro rozvoj empirického výzkumu na Univerzitě v Oslu bylo třeba zvolit vhodné téma a vybrat projekt. S jedním z nápadů přišel S. Holm, jenž pocházel z norského venkova, přesněji ze zemědělsko-průmyslového městečka Sauda ze západního Norska. Zaujaly ho procesy industrializace a chtěl je studovat na příkladu severo-norského městečka Mo i Rana, které se přímo před očima proměňovalo ze zemědělské komunity na moderní průmyslové město. Chtěl se podle vzoru studie Middletownu manželů Lyndových věnovat procesům kulturní změny [Thue 2006: 257]. Lazarsfeld, jenž byl nakonec zvolen jako „vyslanec Kolumbijské univerzity a její metodologie“, hledal projekt splňující současně několik požadavků důležitých pro to, aby se dostatečně projevil charakteristické rysy empirické sociologie. Projekt měl svým rozsahem vyžadovat zapojení většího počtu studentů a ti se při něm měli naučit terénní výzkumné práci. Bylo důležité, aby projekt zároveň odpovídal zájmům Norska. Měl přinést užitečné výsledky, které by transparentně ukázaly možnosti empirického sociálního výzkumu v norské společnosti.

Lazarsfeld předpokládal, že by v případě Norska mohlo být výhodné hledat podporu pro sociologický výzkum u norské výkonné státní moci, možná i proto, že v Norsku vládli sociální demokraté, místní „labour party“. Hlavní motivací pro tuto úvahu však byl značný rozdíl mezi Evropou a USA. V evropských zemích, a tedy též v Norsku, chyběla pravidelná spolupráce mezi výzkumnými agenturami a privátním sektorem, fungující v USA již řadu let. Nebyla zde významně přítomna ani pomoc filantropických nadací při provádění sociálního výzkumu, která se v USA rozvíjela už po několik desetiletí.

Lazarsfeld mohl využít vlastní předválečnou zkušenost z Vídně. Jeho největší výzkumy nesponzorovaly soukromé firmy, přestože založil Výzkumný ústav pro aplikovanou psychologii a ve správné radě této instituce zasedali vůdčí průmyslníci z Rakouska. Na výzkum Marienthalu přispěla vídeňská „Arbeitskammer“, částečně sociální demokracie a také Rockefeller Foundation. Výzkum rozhlasových posluchačů RAVAG byl financován tehdy monopolní, se zájmy státu propojenou, rozhlasovou společností „RAVAG“, tedy Radio Verkehrs AG.<sup>6</sup> Podle Lazarsfeldových představ se v Norsku měla sociologie stát nástrojem

<sup>6</sup> Podrobnosti viz [Jeřábek 2014].

evaluace a poradenství akcí připravovaných a podporovaných vládou. Po řadě konzultací a úvah se Lazarsfeld rozhodl prosazovat takový projekt, jenž by svými očekávanými výsledky mohl a měl inspirovat norskou vládu a průmyslové kruhy k zájmu o sociologický výzkum a podnitit jeho budoucí finanční podporu.

Lazarsfeld v rozhovoru, který s ním vedla Joan Gordon v prosinci 1961, potvrdil aktivní úlohu mladých norských zájemců o empirický sociologický výzkum i jejich odhodlání založit výzkumný ústav a uvedl, že do Norska přijel vyučovat metody empirického sociologického výzkumu. Na závěr této části rozhovoru jednoznačně zdůraznil, že aktivní úlohu v celém procesu spolupráce sehrála norská strana. Na otázku: „jel jste do Norska vyučovat metody?“ Joan Gordon ihned odpověděl: „Ano, strávil jsem celý semestr v Norsku. Norové se rozhodli založit institut pro sociální výzkum a požádali mě, abych to zorganizoval, a jel jsem tam v roce 1948. ... Norský výzkumný ústav sice měl být stejný jako ostatní, ale tam to bylo jiné, protože jsem nemusel nikoho přesvědčovat, tím říkám, že oni mě pozvali ...“ [Joan Gordon 1961: 64–65].

Času na přípravu bylo dost. Lazarsfeld totiž nedorazil ani na podzim 1947, ani na jaře 1948, nýbrž se s představiteli Univerzity v Oslu domluvil, že přijme pozvání k souvislému přednáškovému pobytu až pro podzim 1948. Téma projektu postupně uzrávalo, až získalo konečný tvar někdy v červnu 1948, kdy se Lazarsfeld setkal s V. Aubertem, S. Holmem a dvěma norskými ekonomy v Seattlu na katedře sociologie u George Lundberga. Obecné téma „social planning and free enterprise“ Lazarsfeld ještě konzultoval s představiteli Rockefellerovy nadace a se svými kolegy na Kolumbijské univerzitě, zejména s R. S. Lyndem [Thue 2006: 267–9]. Téma bylo pro Norsko vhodné, jak napsal autor disertace k tématu norského plánování A. Barton, protože právě v této zemi bylo možno najít „jeden z nejrozvinutějších systémů plánování ze všech zemí mimo sféru sovětského vlivu“ [Barton 1957: ii]. Také Marshallův plán, který byl přijat americkým kongresem v březnu 1948 – tedy jen tři měsíce před konečným rozhodnutím o podobě norského projektu –, přispěl k aktuálnosti problematiky. Podle Michaela J. Hogana předválečný New Deal inspiroval Marshallův plán „přestavět Západní Evropu podle vzoru Ameriky“ [Hogan 1987: 427].

Pro Lazarsfelda bylo zajímavé zabývat se evropskou zemí, kde vládne sociální demokracie. Podle A. Bartona „Lazarsfelda zvláště zajímalo zjistit, co dokáže sociálně demokratická vláda, když je u moci“ [Barton 1998: 72]. Toto téma pro něj bylo natolik důležité a slibné, že požádal svou první manželku Marii Jahodovou, která měla za sebou kariéru významně předválečné sociálně demokratické političky, aby v dopise požádala svého přítele, tajemníka Norské strany práce Haakona Lie, aby se v Oslu s Paulem Lazarsfeldem sešel. Přátelský dopis napsaný 30. června 1948 byl odeslán s dostatečným předstihem před Lazarsfeldovou cestou a uváděl nejenom to, že Lazarsfeld přijede brzy přednášet na Univerzitu v Oslu, ale také že se jedná o levicově zaměřeného vědce, předválečného vídeňského sociálního demokrata, jenž se stále zajímá o problémy sociálních demokratů v Evropě a v Norsku [Jahoda 1948]. Marie Jahodová napsala: „Vím, že se [Lazarsfeld] těší na svou stáž v zemi, kde ‚labor‘ je aktivnější sociální síla než v USA“ a zakončila svůj dopis srdečnými slovy: „Neubírala bych Vám váš čas, kdybych si nebyla jista, že Vás i Dr. Lazarsfelda potěší, že se vzájemně poznáte“ [tamtéž].

Pro naše posouzení vývoje celého procesu „institucionalizace empirického sociálního výzkumu“ v Norsku byla nesmírně důležitá aktivita norských studentů a mladých

účastníků Lazarsfeldových kurzů na Univerzitě v Oslu. Patrně nejdůležitějším dokladem jejich vysoké motivovanosti a porozumění smyslu celé Lazarsfeldovy akce bylo vytištění „Training guide“ (Učebního manuálu) pro konstrukci a používání dotazníku. Tento velmi podrobný školící materiál o šedesáti stranách s dalšími desítkami stran příkladů byl na Kolumbijské univerzitě již prověřený a patrně zde běžně sloužil pro výuku a instruktáž studentů. Z vytištěné verze školícího textu uchovávané v archivu Kolumbijské univerzity zřetelně vyplývá, že to byla „Oslo Edition“, tedy soubor manuálů vytištěných na Univerzitě v Oslu. Byl zjevně používán studenty kurzů, které probíhaly ve školním roce 1948/49 na této univerzitě. Šlo o tréninkový manuál založený na zkušenostech kolumbijského BASR a Lazarsfeld se rozhodl využít jej při výuce na Univerzitě v Oslu. Titulní strana manuálu prozrazuje, že byl vytištěn pod hlavičkou studentské samosprávy na Univerzitě v Oslu (Universitetets Studentkontor) v roce 1948, tedy v době školení. Z toho lze odvodit také spojitost se skupinou studentů vedených Ericem Rindem [*Training Guide 1948*].

Další akcí významnou pro zdar celé mise byla realizace promyšleného plánu zapojit do „výukového sabbaticalu“ na Univerzitě v Oslu Lazarsfeldova spolupracovníka z katedry sociologie Kolumbijské univerzity a BASR. V Oslu spolu s ním totiž působil jeho doktorand Allen Barton. Přicestovali společně již na podzim 1948, jak to vyplývá to z Lazarsfeldova dopisu rektoru O. Mohrovi z počátku října 1948, v němž popisoval Allena Bartona „jako skvělého mladého sociologa a zkušeného statistika a tazatele“ [*Thue 2006: 269*]. A Lazarsfeld to navíc přímo potvrdil v rozhovoru s Joan Gordon v prosinci 1961. Uvedl v této souvislosti následující: „Jel jsem tam [do Osla] v roce 1948. Vzal jsem Bartona s sebou, a on tam zůstal o šest měsíců déle“ [*Joan Gordon 1961: 64*].

Allen Barton, jemuž bylo v té době 25 let, byl dostatečně zkušený na to, aby vedl semináře v rámci Lazarsfeldova kurzu a dohlížel na provádění empirického výzkumu podle přijatého projektu. Lazarsfeld dokonce sám přímo požádal Dr. Pendletona Herringa, ředitele Rady pro sociálněvědní výzkum v USA (Social Science Research Council), aby tato vlivná instituce ze svých prostředků financovala stipendium umožňující Bartonův celoroční pobyt v Oslu [*Letter PFL to SSRC 1948*]. A byl to také Barton, kdo převzal po Lazarsfeldově odjezdu záruku a dohled nad projektem sociologického a ekonomického plánování v Norsku. Jeho náměstky v projektu byli profesor Svere Holm a později slavný politický vědec Stein Rokkan. Spolu s norskými spolupracovníky publikoval Barton několik článků a zpráv z výzkumu. Dokladem jeho ztotožnění s problematikou je také jeho disertační práce s titulem „Sociologické a psychologické problémy ekonomického plánování v Norsku“ (*Sociological and Psychological Problems of Economic Planning in Norway*) [*Barton 1957*].

Lazarsfeld přednášel v Oslu od 2. září do poloviny října, poté odjel na akci UNESCO, a po návratu z Paříže ještě vyučoval do konce listopadu 1948. Pak ale musel plánovaný celosemestrální pobyt zkrátit pro neodkladné povinnosti v New Yorku. Na schůzku představitelů několika západních zemí do Paříže odjel Lazarsfeld podle dlouho předem domluveného plánu, aby se zde účastnil přípravy sociálního projektu v rámci UNESCO. Zároveň se v Paříži angažoval v iniciativě, jež vedla záhy nato k založení Mezinárodní sociologické asociace (ISA). A při této příležitosti použil Lazarsfeld svého vlivu, aby se nějak odměnil Ericu Rindemu za iniciativu, která vyústila v jeho přednáškový pobyt v Oslu. Z Osla do Paříže cestoval právě spolu s Ericem Rindem, a tam se také oba setkali s Arne Naessem a Steinem Rokkanem, kteří zde byli aktivní ve svých funkcích vykonávaných v rámci



UNESCO.<sup>7</sup> V Paříži se při příležitosti jednání na půdě UNESCO sešel dostatek vysoce postavených představitelů sociologie z několika západních zemí, a tak zde 14. října mohli projednat společný zájem na vzniku mezinárodní organizace, jež by zastupovala sociology většiny nebo všech západních zemí navenek a koordinovala jejich mezinárodní spolupráci [Platt 1998: 14]. Schůzka významných sociologů několika zemí umožnila Paulu Lazarsfeldovi podpořit Erica Rindeho jako navrženého sekretáře přípravného výboru vznikající Mezinárodní sociologické asociace (ISA) [Thue 2006: 283]. Tento mladý norský právník měl zároveň podporu Nora Arvida Brodersena předsedajícího schůzi jako vedoucí odboru sociálních věd UNESCO – a samozřejmě také Lazarsfelda [tamtéž: 284–285]. Rinde, který se zatím nemohl prokázat významnými sociologickými hodnotami akademického rázu, hned rok poté (5.–10. září 1949) již organizoval v Oslu první ustavující kongres ISA. Zúčastnili se ho zástupci jednadvaceti zemí (Rakouska, Belgie, Velké Británie, Kanady, Kuby, Dánska, Egypta, Finska, Francie, Indie, Izraele, Itálie, Nizozemí, Norska, Polska, Švédsko, Švýcarsko, Turecko, Uruguaye a USA). Přítomen byl rovněž Leopold von Wiese, ale ne jako oficiální zástupce Německa [Platt 1998: 16].

### Další osudy Lazarsfeldova projektu na Univerzitě v Oslu

Pravdou je, že proměna sociologie na Univerzitě v Oslu neprobíhala tak rychle, jak by si to Lazarsfeld patrně přál. Zásadní aktivity však byly zahájeny a měly přinášet své ovoce teprve postupně. Iniciativní Eric Rinde, jeden z nejdůležitějších aktérů první etapy procesu postupné proměny sociologického Norska, časem ustoupil do pozadí. Stál však s velkou pravděpodobností za praktickou realizací tisku tréninkových materiálů a zřejmě se také podílel na výzkumné činnosti projektu, který započal Lazarsfeld a v němž pokračoval Barton. V dopise z 27. září 1949 se Lazarsfeld Rindovi omlouval, že pravděpodobně zvolili příliš rozsáhlý projekt a ten možná celý neskončí kompletním úspěchem [Letter PFL to Rinde 1949]. Hodnocení projektu jako v zásadě neúspěšného lze najít i v článku G. Birkelundové. Napsala, že Lazarsfeld „navrhl rozsáhlý projekt uspořádání politik pro norskou veřejnou správu, který měl norskou sociologii využít jako nástroj sociálního inženýrství. Projekt však z politických důvodů nebyl nikdy spuštěn“ [Birkelund 2006: 56]. Přesněji řečeno – sběr dat i jejich analýza proběhly a využil je například A. Barton ve své disertační práci [Barton 1957]. K sociotechnickým zásahům ovšem nedošlo.

Avšak posouzení, jak úspěšná byla realizace projektu, nebylo samo o sobě významné pro hodnocení správnosti rozhodnutí, jaký projekt pro Norsko vybrat, neboť pro Lazarsfelda měl především instrumentální úlohu. Sloužil v procesu implementace empirického sociálního výzkumu do evropské – v tomto případě do norské – sociologie. Z Lazarsfeldova pohledu byl projekt zvolen účelně. Sociologičtí výzkumníci v Norsku jej skutečně připravovali a již při tom se naučili spoustu dovedností. Byl také zahájen a několik měsíců probíhal – to vyplývá z realizace disertační práce A. Bartona na téma analyzovaného projektu. A to, že v posledku nedospěl do fáze, v níž by měl sloužit k řízení společenských

<sup>7</sup> Tore Slaatta o spolupráci Arne Naesse a Steina Rokkana s UNESCO uvádí: „V létě 1948 před příjezdem Lazarsfelda do Osla, Naess a jeho asistent Stein Rokkan odjeli do Paříže, kde se v centrále UNESCO podíleli na přípravě prvního UNESCO „projektu demokracie“ jako kombinované historicko-sémantické analýzy procesu používání a diskuse pojmu demokracie spolu s dotazováním názorů elit na to, jak používají pojmy ‚svoboda‘ a ‚demokracie““ [Slaatta 2016: 180].

procesů, nebylo pro Lazarsfelda příliš důležité. Právě to se ostatně snažil vysvětlit v dopise Ericu Rindovi. Podle Rindových budoucích aktivit v roli ředitele připravovaného centra mladý výzkumník vše pochopil správně. Lazarsfeld soudil, že vlastně ani nebyla lepší volba, jeho cílem totiž bylo přimět v procesu výuky a tréninku co nejvíce mladých aktérů sociologie, aby se prakticky angažovali v empirických výzkumných aktivitách. Chtěl jim přiblížit atmosféru prožívaného výzkumného projektu ve stejné podobě, jak ho zakoušeli jeho doktorandi a studenti v rámci praktického školení účastí na práci BASR. Kdyby byl projekt jednoduchý, a tudíž také asi úspěšnější, nezapojilo by se do něj tolik studentů a nevyzkoušeli by si na něm všechny potřebné etapy a procedury, z nichž velký projekt vždy sestává. Lazarsfeld podle názoru Fredrica Thuého jen podcenil minimální zkušenost norských studentů a doktorandů s jakoukoliv formou kolektivně organizovaného empirického sociálního výzkumu. Jeho projekt proto působil na mladé nezkušené aktivisty v Oslu coby „lčba šokem“ [Thue 2006: 278]. Norská sociologie si vlastně prorázela cestu podobně jako pět až deset let předtím empirický sociální výzkum v USA.

Také pozornost, kterou Lazarsfeld vzbudil v norských médiích, měla svou instrumentální hodnotu. Americké prezidentské volby se konaly v listopadu 1948, právě v době, kdy byl Lazarsfeld na Univerzitě v Oslu. Napsal tehdy novinový článek k těmto volbám, o němž G. Birkelundová poznamenala: „Lazarsfeld, jeden z vedoucích světových expertů na sociální průzkumy, první americký sociolog v Oslu, se dostal do titulků hlavních zpráv v novinách“ [Dagbladet 1948]. Hned svým prvním, trochu provokativním novinovým článkem s fotografiemi amerických kandidátů na prezidenta, upoutal Lazarsfeld pozornost norských čtenářů. A v dalším článku z 9. 11. 1948 G. Birkelundová poznamenala: „... po prezidentských volbách v USA, měl vysvětlit, proč se ve svých předpovědích mýlil ...“ [Birkelund 2006: 56–57]. Teprve ve druhém novinovém článku bylo zveřejněno foto samotného profesora Lazarsfelda [Birkelund 2006: 58]. A on mohl využít vzbuzeného čtenářského zájmu norských voličů k vysvětlení, jak vypadá práce sociologa při provádění předvolebních průzkumů. Potřetí zaujal Lazarsfeld norská masová média, když vyjednával s generálním ředitelem norského státního rozhlasu (NRK) Kaare Fostervollem o monitorování postojů a preferencí norských posluchačů rozhlasu. Jeho přesvědčil, avšak celé vedení norského rozhlasu se tenkrát ještě postavilo proti. V deníku *Verdens Gang* pak 17. listopadu 1948 vyšel s Lazarsfeldem rozhovor, takže měl opět příležitost zdůraznit své priority spočívající ve výzkumné orientaci sociologie. Navíc zde byla na úvodní straně otištěna i Lazarsfeldova karikatura s typickým doutníkem v ruce [Verdens Gang 1948] [srov. Slaatta 2016: 178–179]. Jejím autorem byl slavný norský karikaturista Salo Grenning, známý pod pseudonymem PEDRO.<sup>8</sup> Lazarsfeld od něj následně získal ještě jednu svou karikaturu s datem 18. 11. 1948 a ta je nyní uložena v archivu Kolumbijské univerzity [Karikatura 18. 11. 1948].

Když Lazarsfeld koncem listopadu 1948 odjel z Osla, měl jen omezené možnosti, jak kontrolovat další průběh započatých procesů. Jeho „vyslancem v Oslu“ byl A. Barton, který se evidentně staral o osud výzkumného projektu a pravděpodobně i o co největší zapojení studentů sociologie Univerzity v Oslu do jeho průběhu. Úloha Erica Rindeho v projektu byla úměrná jeho roli a postavení na univerzitě – mohl podrobně a nezaujatě informovat Lazarsfelda o pokrocích jednotlivých prací a zároveň aktivizovat svoji skupinu

<sup>8</sup> Viz Wikipedia [Salo Grening].

zaangažovaných studentů, kteří stáli na začátku akce. „Odměnou“ za vynaloženou práci mu patrně bylo především zapojení do procesu internacionalizace norské sociologie, což bylo pro tuto chvíli hlavním vkladem do jeho budoucí kariéry.

V září 1949 – jak bylo v Paříži dohodnuto – zorganizoval Rinde první kongres nově založené mezinárodní sociologické asociace. F. Thue informoval, že „to bylo na ustavujícím kongresu Mezinárodní sociologické asociace ISA, kde došlo k Rindeho jmenování sekretářem a kde byl prezidentem ISA zvolen profesor Louis Wirth z Chicaga“ [Thue 2006: 353]. Podle Birkelundové to byl Lazarsfeld, kdo navrhl Erica Rindeho „jako prvního tajemníka a hospodáře (secretary/treasurer) ISA. A tak se sekretariát ISA v prvním období po založení nacházel v Oslu, v Institutu pro sociální výzkum, v letech 1950–1953“ [Birkelund 2006: 57] [srov. Platt 1998: 15–17].

Za Lazarsfeldovy účasti byly nastartovány některé procesy, které pokračovaly i po jeho odjezdu z Osla. Pokud šlo o zapojení do procesu internacionalizace, Rockefellerova nadace neztratila ze zřetele svou orientaci na Norsko jako na jednu z nejnadějnějších zemí západní Evropy. Nadále měla zájem na ovlivňování norské sociologie prosazováním praktických zájmů amerických nadací a jejich důrazu na empirický sociální výzkum a jeho komparativní euroamerický aspekt. Téměř stejně to hodnotili jak Thue, tak i Birkelundová, která citovala z jeho v norštině publikovaného článku z roku 1990: „Marshallův program ... pro přestavbu evropské sociální vědy by nebyl možný bez amerických výzkumných nadací, jako byly Fulbrightův Program, Rockefellerova nadace a Fordova nadace. Ty poskytovaly významné zdroje pro tyto účely“ [Birkelund 2006: 56].

K řečenému je však třeba doplnit ještě druhý, neméně důležitý pohled. Dosažení cílů transformace evropské sociologie směrem k mezinárodně úspěšné empiricky zaměřené vědecké disciplíně mělo také druhou podmínku a jen při jejím splnění mohlo být masivní financování z prostředků amerických nadací i realizace dobře promyšlených projektů efektivní a úspěšné. Na straně příjemců těchto prostředků museli být aktivní zájemci a jejich snahy provázené pochopením pro zavádění příslušných pokrokových nástrojů společenskovevědního výzkumu. Tak tomu bylo právě v případě Norska, kde Arne Naess, Vilhelm Aubert, Eric Rinde, Svere Holm, Stein Rokkan a desítky dalších chápali smysl akcí a opravdu aktivně přiložili ruku k dílu. Ale totéž se nepodařilo v jiných evropských zemích. Přibližně stejné, ne-li větší finanční prostředky, vynaložily americké nadace o několik let později v Rakousku. Rovněž těmto snahám a aktivitám velmi ochotně pomáhal na svět Paul Lazarsfeld, výsledky však bohužel zdaleka neodpovídaly vynaloženým lidským a finančním nákladům [srov. Fleck 2000; 2017]. Naprostě většině rakouských aktérů, kteří se stali příjemci nemalých benefitů zprostředkovaných americkými nadacemi, chyběla motivace ke změně a postrádali zájem naučit se novým metodám sociologické práce [tamtéž]. Ve srovnání s neúspěšným Rakouskem je možno tudíž Norsko považovat za šampióna této sociologické transformace.

### **Institut pro sociální výzkum 1949–1955**

Protože cesta ke vzniku fakulty sociálních věd neměla šanci najít dostatečnou podporu, zainteresovaní aktéři norské sociologie se pokusili hledat možnosti, jak ustavit Institut pro sociální výzkum. Protože univerzita nenabídla finance pro provoz takového útvaru v rámci univerzitního uspořádání, bylo třeba hledat jiné možnosti. V praxi to znamenalo najít pro

institut financování a vyřešit jeho vazby na další instituce norské vědy a vysokého školství [Thue 2006: 337nn.].

Studentská iniciativa, která vedla k naplánování financí do rozpočtu univerzity, a tedy fakticky ke slibu inaugurace prvního profesora sociologie, se projevila očekávaným způsobem. Prvním profesorem sociologie na Univerzitě v Oslu se stal ve školním roce 1948/49 Svere Holm. Byl nejbližší ke jmenování již před započítáním Rindovy akce a jeho stipendijní pobyt v USA na jaře 1948 i časté kontakty s Lazarsfeldem a dalšími americkými sociology mu k získání profesury jistě také napomohly [Thue 2006: 339].

Dalším hostujícím profesorem po Lazarsfeldovi se stal sociální psycholog David Krech, který přijel do Osla koncem srpna 1949 a kritizoval Lazarsfeldův projekt norského plánování, udržovaný při životě díky aktivitám A. Bartona a E. Rindeho [Thue 2006: 339]. David Krech měl svou vlastní výzkumnou agendu a pustil se v Oslu do projektu nacionalismu spolu s filozofičtější orientovanými partnery. Jeho dalším cílem bylo, aby přesvědčil Erica Rindeho, že nejlepší řešení pro výzkumný ústav by spočívalo v založení soukromého Institutu pro sociální výzkum mimo univerzitu. Na hledání východiska se tehdy podíleli David Krech, Eric Rinde, Vilhelm Aubert, Svere Holm a Arne Naess [Thue 2006: 340]. Přitom Sigurt Rinde, Ericův otec, nabídl, že se pokusí získat finanční podporu dalších norských průmyslových firem. Pokud budou vyřešeny právní okolnosti daňových odpisů a zajištěna dlouhodobější perspektiva zakládané instituce, byl ochoten zvýšit svůj příspěvek a zajistit podporu dalších průmyslových korporací [tamtéž].

Kromě finančního zajištění – zpočátku především ze soukromých zdrojů – bylo třeba akademické podpory pro institucionalizaci sociologie i pro udržení chodu nově vytvořeného institutu. V roce 1949 byla v Norsku založena Národní výzkumná rada (NAVF), jejímž záměrem bylo podporovat základní výzkum, a to i ve společenských vědách. Druhou strategickou oporou vznikajícího institutu měl být Fulbrightův výměnný program (Fulbright Exchange Program). G. Birkelundová tento vývoj nejen zmínila, ale také pozitivně hodnotila: „V následujících letech byl ustaven program návštěv zahraničních profesorů z USA financovaný Fulbrightovou nadací. Zdá se, že Oslo bylo prvním evropským městem, které bylo zahrnuto do tohoto programu, a řada amerických sociálních vědců navštívila Oslo“ [Birkelund 2006: 56]. Vyjmenovala slavné profesory: „Po Paulu Lazarsfeldovi navštívili Oslo David Krech, Herbert Hyman, Daniel Katz, Talcott Parsons a další koncem čtyřicátých a počátkem padesátých let“ [Birkelund 2006: 64]. K samotnému založení výzkumného ústavu F. Thue napsal: „I když všechny detaily týkající se organizace vznikajícího institutu nebyly ještě zcela vyřešeny, pětičlenná čerstvě jmenovaná rada prohlásila 9. února 1950 Institut pro sociální výzkum za oficiálně založený“ [Thue 2006: 344].

Ve výše citovaném rozhovoru s Joan Gordon Lazarsfeld uvedl významné podrobnosti týkající se úspěšného financování Institutu sociálního výzkumu v Oslu – a v jeho slovech cítíme respekt k této instituci i ke skutečnosti, že se jako první začlenila do euroamerické spolupráce: „Existuje dosud, a je jedním z několika skutečně uznávaných pracovišť. Po pravdě řečeno, vlastně tu udržují dobrou tradici. Monopolizovali peníze z Fulbrightovy nadace a, abych nezapomněl, mají státní loterii a část z výtěžku této státní loterie je vyhrazena pro sociální výzkum, takže institut velmi prosperuje. Každým rokem jsou zde jeden nebo dva Američané. Každý, koho znáte – Hyman zde strávil rok, Dan Katz, prakticky všichni empiricky orientovaní výzkumníci“ [Joan Gordon 1961: 64–65]. Bylo totiž předjednáno, že v prvních třech letech fungování Institutu sociálního výzkumu v Oslu bude

Fulbrightův program každoročně vybírat amerického profesora a financovat jeho roční pobyt s tím, že v prvních letech bude vždy tento profesor zastávat roli výkonného ředitele institutu. Financování pobytu Davida Kreche<sup>9</sup> přešlo v druhé části jeho působení v Norsku právě na Fulbrightův program [Thue 2006: 340].

Bylo dále třeba vyřešit rovněž vztah mezi katedrou sociologie, jíž nyní vládl nově jmenovaný profesor sociologie S. Holm, a institutem. Ještě jednou do situace vstoupil radou – *de facto* však intervencí – Paul Lazarsfeld. Jeho názor, opřený o zkušenosti z New Yorku, byl vyjádřen doporučením rektoru Mohrovi, aby výzkumný ředitel institutu tvořil protíváhu teoreticky zaměřenému vedoucímu katedry sociologie Sveru Holmovi.<sup>10</sup> Potenciální problém, v němž se mohla dualita situace vyostřit, když na Univerzitě v Oslu působila nově založená katedra sociologie a zároveň v rámci sociologie vznikalo výzkumné pracoviště financované z mimouniverzitních zdrojů, alespoň po formální stránce vyřešil S. Holm. Osobně všechny ujistil, že „jeho katedra se soustředí na základní výuku sociologů, zatímco institut bude představovat centrum pokročilého amerického výzkumného tréninku a rozsáhlých výzkumných projektů“ [Thue 2006: 342].

Významný vliv na institutu si stále drželi Vilhelm Aubert a Eric Rinde. První z nich byl na náklady Rockefellerovy nadace vyslán na okružní studijní cestu po renomovaných výzkumných centrech a významných amerických univerzitách. V létě 1950 tak navštívil National Opinion Research Center (NORC) Chicagské univerzity, The Institute for Social Research (ISR) (Institut sociálního výzkumu Michiganské univerzity v Ann Arbor), Cornellovu Univerzitu a The Bureau of Applied Social Research (BASR) na Kolumbijské univerzitě v New Yorku. Po svém návratu předložil V. Aubert velmi kritickou zprávu Radě Institutu pro sociální výzkum, v níž upozornil na rizika související v navštívených výzkumných centrech s externím financováním. To podle Auberta vedlo a nadále vede k uzavírání vědecky triviálních kontraktů, což brání kumulativnímu vědeckému poznání. Rada institutu přijala jeho varování s příslibem vyvážené politiky ve vztahu k teoriím i výzkumným aktivitám [Thue 2006: 348].

Materiální zabezpečení a provozní podmínky institutu se postupně zlepšovaly. V roce 1951 se Institut pro sociální výzkum přestěhoval do nové budovy a získal kvalitní vybavení výpočetní technikou a dostatečné prostory pro výzkumníky i sekretariát [Thue 2006: 345]. Vedení institutu prošlo také řadou vývojových kroků a personálních změn. Eric Rinde – významný iniciátor procesů institucionelizace a internacionalizace empirického sociálního výzkumu v Norsku – si dlouhodobě držel významné administrativní pravomoci, ať již formálně či neformálně. Jeho pozice byla zajištěna mimo jiné zainteresovaností institutu na finančních zdrojích, které byly v nezanedbatelné míře pod kontrolou jeho otce Sigurta Rindeho. Když skončilo dohodnuté období, během něžž byli výkonní ředitelé „dosazování“ Fulbrightovou komisí z řad amerických hostujících profesorů, pravděpodobně tedy v roce 1952 nebo 1953, byl výkonným ředitelem jmenován Aubert. Rinde byl pověřen zajišťováním administrativních záležitostí. V následujícím období se o vedení dělili Vilhelm Aubert, Harald Ofstad a Stein Rokkan [tamtéž].

<sup>9</sup> „[Professor Krech] byl původně pozván na základě soukromých prostředků zabezpečených otcem Rindeho [Sigurtem Rindem], avšak jeho plat byl později kryt novým programem a Krech se stal jedním z prvních ‚Fulbright profesorů‘ na Univerzitě v Oslu“ [Thue 2006: 340].

<sup>10</sup> [Letter PFL to Rector 1949] Letter from Paul F. Lazarsfeld to Rector Otto Lous Mohr, October 10th 1949, in Coucheron-Jarl's Papers, Institute for Social Research Archives.

Tato po sobě následující opatření rozdělující pravomoci byla posléze „nahrazena daleko jednoznačnějším uspořádáním, když byl Rinde formálně ustanoven ředitelem institutu v roce 1955, spojily se organizační a vědecké vedoucí funkce, a to pomohlo upevnit institut jako aktivní intelektuální společenství“ [tamtéž]. Závěrem je možno při pohledu na tuto etapu vývoje konstatovat, že někdy v polovině 50. let, jinak řečeno v době, kdy byl již ředitelem Eric Rinde, „institut zvýraznil své zapojení do výzkumného tréninku doktorandských studentů a Institut pro sociální výzkum se ve skutečnosti stal sociálněvědní výzkumnou akademií a tréninkovým centrem organicky propojeným s Univerzitou v Oslu“ [Thue 2006: 351].

## Závěr

Předložená studie si kladla za cíl posoudit okolnosti a najít aktéry, díky nimž došlo v poválečném období k zavedení empirického sociologického výzkumu v jedné evropské zemi – v Norsku. Byli v ní vyjmenováni významní účastníci tohoto procesu, v prvé řadě místní badatelé, mladí výzkumníci a studenti Univerzity v Oslu. Ti se inspirovali aktivitami kolumbijské sociologické dílny založené několik let předtím Paulem Lazarsfeldem a známé jako BASR. Dalšími velmi důležitými spolutvárci úspěchu tohoto „sociologického dobrodružství“ byly Rockefellerova nadace a Fulbrightův Program. Tyto dvě americké instituce štědrě financovaly aktivity zmíněných mladých lidí a pozvaných hostujících profesorů. Po poradě s odborníky, kteří se podrobně seznámili se situací na místě, jejich pracovníci promyšleně rozhodovali o alokaci poskytovaných prostředků. Třetí – a to zdaleka ne zanedbatelnou – skupinu aktérů představovali norští průmyslníci a v jejich čele Sigurt Rinde, otec tehdejšího studenta Erica Rindeho, který stál u zrodu promyšleného plánu, jak v Norsku zavést trénink empirického sociologického výzkumu. Rychlé poskytnutí startovní investice, ale i pružné a ochotné navyšování objemu těchto prostředků norskými průmyslníky podle vývoje situace, zabezpečilo, že dobře míněné plány byly prakticky proveditelné. Ochota rektora Univerzity v Oslu Otto Louse Mohra podpořit ve správnou chvíli iniciativní aktivity členů akademické obce, a to i přes možnou nevěli konzervativní části univerzity, byla také velice potřebnou součástí mechanismů, jež napomohly úspěchu celého procesu.

Nezanedbatelnou úlohu sehrála rovněž současně probíhající organizační opatření pod dohledem představitelů norské vědy, kteří včasným založením Národní výzkumné rady (NAVF) v roce 1949 zajistili podporu základního výzkumu také ve společenských vědách. Je třeba zároveň připomenout úlohu demokratických institucí norské společnosti – byla to příslušná parlamentní komise, která připravila podmínky pro jmenování prvního profesora sociologie. Lazarsfeldem zvolené téma výzkumného projektu zdůraznilo využití sociologie při řízení státu a tím posílilo pozici vládní strany, již toto směřování vyhovovalo. V neposlední řadě lze ještě upozornit na roli Marie Jahodové a její přímělu za Paula Lazarsfelda u Haakona Lie, tajemníka vládnoucí Norské strany práce.

Nesmíme však zapomenout na muže, který stál občas v pozadí a jindy se ocital přímo na scéně, když pružně kontroloval a koordinoval probíhající procesy s cílem rozšířit model vědeckého empiricky zaměřeného sociologického výzkumu v Evropě, totiž na samotného Paula F. Lazarsfelda. Dokázal inspirovat důležité osoby v čele amerických institucí podporujících spolupráci s poválečnou Evropou k pomoci tam, kde to bylo zapotřebí. Neváhal

použit svého vlivu při rozhodování o udělení důležitého stipendia svému nejbližšímu spolupracovníkovi v Norsku Allenu Bartonovi. Dále jeho aktivity měly význam v rozvoji internacionalizace sociologického výzkumu. Účastnil se jednání významných sociologů na půdě UNESCO v Paříži v říjnu 1948 a spolupřipravoval tak založení Mezinárodní sociologické asociace (ISA). Ovlivnil rovněž rozhodnutí, aby Eric Rinde získal důležitý post klíčového organizátora prvního ustavujícího kongresu ISA v Oslu. Projevil tím vděk iniciátorovi svého přednáškového pobytu na Univerzitě v Oslu. A byl to právě Rinde, osvědčený organizátor ustavujícího kongresu ISA v Oslu, kdo byl v září 1949 po zásluze jmenován prvním vědeckým tajemníkem a hospodářem (secretary/treasurer) této mezinárodní asociace na první čtyřleté období let 1950–1953. Tato prestižní funkce pak mimo jiné stála u zrodu jmenování Erica Rindeho do funkce ředitele Institutu sociálního výzkumu v roce 1955. V neposlední řadě přispěla rozvoji poválečné empirické sociologie v Norsku také Lazarsfeldova schopnost zviditelnit se v médiích, která pomohla naladit pozitivní atmosféru v norské společnosti.

Z pohledu na začátku definovaných cílů tohoto článku je možno závěrem konstatovat, že aktivní prosazování metodologie kolumbijské sociologické školy a Lazarsfeldova modelu empirického sociálního výzkumu v Norsku v letech 1947–1955 bylo úspěšné. V Oslu se díky úsilí Paula Lazarsfelda a jeho kolegů podařilo, společně s norskými aktivními výzkumníky, místními průmyslníky a s podporou Rockefellerovy nadace, Fulbrightova programu i norské státní administrativy, ustavit Institut sociálního výzkumu při Univerzitě v Oslu, a tím vlastně vytvořit repliku Lazarsfeldova The Bureau of Applied Social Research při Kolumbijské univerzitě v New Yorku v jeho evropské mutaci. Viděno z historické perspektivy to rozhodně nebylo málo.

## Poděkování

Tento článek byl podpořen Grantovou agenturou České republiky Grant č. 18-13807S „Lazarsfeldova metodologie a její využití v politické sociologii a komunikačních studiích v letech (1950–1976)“ a řešen byl také v rámci programu Progres Q15 – část FSV UK. Autor děkuje dvěma anonymním recenzentům i redaktorům časopisu za cenné připomínky, které mu pomohly opravit chyby, zpřesnit argumenty a zlepšit srozumitelnost textu.

## Bibliografie

### *Archivní prameny*

- Vilhelm Aubert Report [1947] to the Rockefeller Foundation on my studies in the United States, 1.1. Projects, 767 Norway, University of Oslo, Humanities, box 4, folder 40, Rockefeller Foundation Archives.  
 Letter from Peter A. Munch [1947] to Eric Rinde, Chicago, March 4th 1947, file „Eric Rinde“, Institute for Social Research Archives.  
 Jahoda, Marie 1948 ‚Letter from Marie Jahoda to Haakon Lie 30. 7. 1948‘ Columbia University RBML, Paul Lazarsfeld Papers, box 22, Folder: Norway 9, 1 page.  
 Joan Gordon interview with Paul Lazarsfeld December 1961: pp. 53–98 Interview 2; Columbia University RBML, Paul Lazarsfeld Papers, Columbia oral history (Joan Gordon).  
 Karikatura P. Lazarsfeld 18. 11. 1948 (Salo Grenning – Pedro) Columbia University RBML, Collection Paul Lazarsfeld Papers, box 22, Folder: Norway 7, 1 page.

- Letter PFL to SSCR 1948 ,Letter from Paul Lazarsfeld to Dr. Pendelton Herring Director Social Science Research Council October 1948' Columbia University RBML, Collection Paul Lazarsfeld Papers, box 22, Folder: Norway 8, 3 pages.
- Letter PFL to Rinde 1949 ,Letter from Paul Lazarsfeld to Eric Rinde 27. 9. 1949' Columbia University RBML, Collection Paul Lazarsfeld Papers, box 22, Folder: Norway 2, 4 pages.
- Letter PFL to Rector Otto Lous Mohr, October 10th 1949, in Coucheron-Jarl's Papers, Institute for Social Research Archives, Oslo, Norway.
- Salo Grenning – Pedro [https://en.wikipedia.org/wiki/Salo\\_Grenning](https://en.wikipedia.org/wiki/Salo_Grenning).
- Training Guide 1948 *Training Guide on Constructing Questionnaires and Interview Schedules for Sociology 195–196*. Oslo Edition, Oslo: Universitetets Studentkontor. Columbia University RBML, Paul Lazarsfeld Papers, box 22, Folder: Norway 1.
- Dagbladet* 1 [1948] 27. 10. 1948, str. 1.
- Verdens Gang* 17. 11. 1948, Nr. 268, str. 1.

### Literatura

- Barton, Allen H. [1957]. *Sociological and Psychological Problems of Economic Planning in Norway*, PhD in sociology, Columbia University 1957 (University microfilms, Ann Arbor, Mich. L.C. Card no. Mic. 58-1331).
- Barton, Allen H. [1982]. Paul Lazarsfeld and the Invention of the University Institute for Applied Social Research. In: Holzner, Burkart – Jiri Nehnevajsa (ed.). *Organizing for Social Research*. Cambridge, Mass.: Schenkman Publ., s. 17–82.
- Barton, Allen H. [1998]. Occupational Class and Vote in the Norwegian Election. Research Note. *Scandinavian Political Studies* 21 (1): 72.
- Birkelund, Gunn Elisabeth [2006]. The genesis of Norwegian sociology – a story of failures and success. *Sosiologisk Årbok* 3–4: 41–67.
- Coleman, James [1982]. Introduction. In: *The Varied Sociology of Paul F. Lazarsfeld*. (Writings Collected and Edited by Patricia L. Kendall), s. 1–8
- Fleck, Christian [2000]. Wie Neues nicht entsteht: die Gründung des Instituts für höhere Studien in Wien durch Ex-Österreicher und die Ford Foundation. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 11 (1): 129–177.
- Fleck, Christian [2017]. Warum Wien nicht zum mitteleuropäischen (Ausbildungs-) Zentrum der empirischen Sozialwissenschaften wurde. In: Reiter, Wolfgang L. – Mikoletzky, Juliane – Matis, Herbert – Ash, Mitchell G. (ed.). *Wissenschaft, Technologie und industrielle Entwicklung in Zentraleuropa im Kalten Krieg*. Wien.
- Hogan, Michael J. [1987]. *The Marshall Plan. America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jeřábek, Hynek [2014]. *Slavné sociologické výzkumy (1899–1949)*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Jeřábek, Hynek [2019]. Od tréninkového centra k převládajícímu paradigmatu poválečné sociologické metodologie. Cesta kolumbijské školy od porážky k vítězství. *Historická sociologie* 2: 101–119.
- Platt, Jennifer [1998]. *A Brief History of the ISA: 1948–1997*. Montréal: The International Sociological Association / ISA.
- Sills, David [1987]. Paul F. Lazarsfeld 1901–1976. A Biographical Memoir by David Sills. In: *Biographical Memoirs* 56. Washington D.C.: The National Academy Press, s. 251–282.
- Slaatta, Tore [2016]. Early Nordic Media Research and the Special Case of Norway. In: Simonson, Peter – Park, David W. (ed.). *The International History of Communication Study*. New York: Routledge, s. 174–191.
- Thue, Fredric W. [2006]. *In quest of a Democratic Social Order. The Americanization of Norwegian Social Scholarship 1918–1970*. Oslo: University of Oslo.

*Hynek Jeřábek (\*1949) je profesorem sociologie na Univerzitě Karlově. Zabývá se metodologií a historií empirického sociálního výzkumu a vyučuje na ISS FSV UK a na katedře sociologie FF ZČU v Plzni. Je autorem několika článků v Historické sociologii a také např. monografie*



Slavné sociologické výzkumy 1899–1949 (SLON 2014). *Koncem roku 2019 vyšla jeho knížka Úspěšné ženy ve stínu slavných mužů. Příběhy pěti žen, které ovlivnily podobu sociologického výzkumu (Karolinum 2019). Anglicky publikoval monografii Paul Lazarsfeld and the Origins of Communications Research (Routledge 2017 a 2019).*



# Regionální identita a její význam pro zachování hmotného kulturního dědictví v pohraničním prostoru

IRENA CEJPOVÁ\* – ANDREA ŠIMÁKOVÁ\*\*

Regional Identity and its Importance for the Conservation of Material Cultural Heritage in the Border Area

**Abstract:** In the present article, authors deal with the topic of regional identity in connection with the state of material cultural heritage in the borderlands area of the Czech Republic. The researchers focus on the influence of regional identity (the outcome of the mutual social interaction of an individual and society in a certain area) on the level of care/ conservation of the cultural heritage of the chosen region. As the objects of material cultural heritage rectories (religious profane structures) were chosen because of their multifunctional use in the past and nowadays. Rectories had possible identifying importance for the inhabitants of the region. The research was carried out in the Pilsen and South Bohemian regions in the period 2016–2018. A qualitative scientific approach was used, namely observation techniques, such as mapping of rectories, and semi-structured interviews with property owners and local residents.

**Keywords:** regional identity; material cultural heritage; borderlands; rectory; Pilsen and South Bohemia region

DOI: 10.14712/23363525.2021.6

## Úvod

Současný projev životní úrovně českých zemí je mnohdy v obecném diskurzu chápán jako důsledek historických událostí druhé poloviny dvacátého století. Konkrétně se jedná o specifickou oblast příhraničních (periferních) regionů<sup>1</sup> České republiky, které se historicky překrývají s prostorem *pohraničí*<sup>2</sup>. V tomto směru se opakuje teze o slabé regionální

\* Mgr. Ing. Irena Cejpoová, Katedra psychologie, Provozně ekonomická fakulta, Česká zemědělská univerzita v Praze, Kamýcká 129, 165 21 Praha 6. E-mail: cejpova@pef.czu.cz

\*\* Ing. Andrea Šimáková, Ph.D., Katedra psychologie, Provozně ekonomická fakulta, Česká zemědělská univerzita v Praze, Kamýcká 129, 165 21 Praha 6. E-mail: stolfova@pef.czu.cz

<sup>1</sup> Příhraničí neboli okresy sousedící s jiným státním celkem zaujímají v současném rozdělení státu téměř polovinu plochy a na počtu obyvatel se podílejí více než jednou třetinou [Jeřábek 2004: 19, 20]. Například sociální geograf Martin Hampl [2000: 241–254] regionalizuje příhraničí/pohraničí jako okresy při státní hranici, které dále dělí na dva základní typy – pohraniční regiony funkčního (nodálního) typu a pohraniční regiony homogenního (zonálního) typu. Pohraniční regiony funkčního typu jsou typické silnými regionálními centry, vyšší intenzitou osídlení, industrializací a urbanizací. Jedná se Karlovarsko, Ústecko, Liberecko, Ostravsko a Zlínsko. Do pohraničních regionů homogenního typu náleží Šumava, jih (např. okresy Jindřichův Hradec a Český Krumlov), Severovýchod Čech (např. okresy Trutnov a Náchod) a Jesenícko (okresy Šumperk, Jeseník a Bruntál). V tomto případě se jedná o periferní zóny bez větších střediskových center.

<sup>2</sup> Pojem *pohraničí* není v této práci chápán geograficky, ale autorky se přiklánějí k vymezení na základě historie, tj. území obývané převážně před rokem 1945 německy hovořícím obyvatelstvem, které se dává do rovnítka s geograficko-politickým termínem *Sudety*. Zároveň se jedná o nehomogenní území z důvodu odlišností jednotlivých regionů ve sféře ekonomické, kulturní i sociální, které jsou až do současné doby relevantní. Viz například zpracování statistických ukazatelů nezaměstnanosti, kvality vzdělání, volební účasti atd.

identitě *pohraničí*, v jejímž důsledku je možné stále vysledovat markantní rozdíly mezi oblastmi osídlenými dlouhodobě obyvatelstvem s českým mateřským jazykem a oblastmi s německou minulostí.<sup>3</sup> Jako bychom se stále nevědomky omlouvali za současný stav veřejného prostoru i lidskou mysl v regionech prostřednictvím jejich (ne)dávné historie. Nelze zpochybňovat, že nejen pohraniční regiony prošly až skokovými změnami po stránce demografické, sociálně-kulturní i hospodářské, které se udály během několika let po světovém válečném konfliktu. Čtyřicátá a padesátá léta minulého století svým způsobem jistě determinovala vývoj v éře československého státního socialismu v *pohraničí* nuceným vysídlením německy hovořícího obyvatelstva a z toho plynoucím přetrháním kulturní identity oblasti. Také přesídlení reemigrantů a repatriantů do opuštěných měst a obcí i vykořevení dalších mnoha tisíců lidí dosídlovací akcí socialistického režimu znamenalo pro postižené regiony ztrátu původní identity a zároveň opětovné započetí procesu tvorby identity nové. Násilně byl přetvořen charakter měst a obcí na periferii státu jako i vnitrozemských sídel. Noví obyvatelé se snažili různými životními strategiemi se nastalé situaci přizpůsobit.

Autorky si jsou vědomy, že regionální identita *pohraničí* také souvisí s generačním aspektem, životních a pracovních podmínek obyvatelstva a dalšími kulturními, sociálními i ekonomickými vlivy. Zaměřily se proto na jeden z mnoha možných projevů identity – vztahu člověka k hmotnému kulturnímu dědictví. Jeho prostřednictvím lze sledovat vztah (nejen) místních obyvatel ke konkrétnímu subjektu, ale i k lokalitě jeho výskytu. Kladou si otázku, jaká je souvislost mezi stavem hmotného kulturního dědictví, na příkladu farních objektů v regionech náležících historicky do *pohraničí* s regiony mimo tuto oblast, a regionální identitou. Geografická poloha zkoumaných regionů je ohraničena Plzeňským a Jihočeským krajem.

## Metodika výzkumu

V České republice je evidováno celkem 44 tisíc státem chráněných objektů se statutem kulturní památky. Výzkum se proto konkrétně zaměřil na sledování stavu farních objektů zapsaných do Ústředního seznamu kulturních památek. Far, prostorů určených pro duchovního obce či pro další sociálně-duchovní účely, je evidováno na území ČR přes 700 [*Památkový katalog 2018*]. Ve zkoumaných oblastech se nachází celkem 155 z nich (75 chráněných objektů v Plzeňském kraji a 80 objektů v kraji Jihočeském). Z důvodu vlastnictví farních objektů církví byl ve vybraných krajích sledován přístup ke správě far se statutem kulturní památky plzeňské a českokobudějovické diecéze<sup>4</sup>.

Církevní stavby jsou jedním z identitotvorných prvků lokality symbolizující dané místo. Jedinečnost, důležitost, důstojnost církevních staveb byla podporována jejich umístěním. Objekty měly nemalý vliv na ztotožňování se místních obyvatel s krajinou či prostorem, ve kterém probíhalo jejich každodenní bytí. Typickým příkladem je středová poloha

v interaktivní mapě zpracované pro *Český rozhlas* Janem Bočkem a Janem Cibulkou [2016]. Prostor *pohraničí* netvořil souvislé pásmo podél hranic ani jeden administrativní, a především kompaktní celek. Srov. [Kastner 1999: 18; Radvanovský 1997: 25, 26; Wiedemann 2016: 27–29].

<sup>3</sup> Srov. [Zich et al. 2003; Brož et al. 2007; Roubal 2013].

<sup>4</sup> Na území plzeňské diecéze (a zároveň v Plzeňském kraji) leží 62 far se statutem kulturní památky, v českokobudějovické diecézi na území Jihočeského a Plzeňského kraje se nachází 93 far [*Katalog diecéze českokobudějovické 2018*].

kostela v rámci obce nebo jeho dominanta na vyvýšeném místě v blízkosti lidského sídla. Fary byly stavěny v blízkosti těchto dominant. Řadí se mezi objekty profánního typu, tj. stavby každodenního využívání, na rozdíl od kostela, který je zařazován mezi stavby sakrální. V minulosti zastávaly funkci administrativní, sociální i ekonomickou. Na farách se zaznamenávaly a uchovávaly demografické údaje (např. vedení matrik), domlouvaly se zde sňatky, křtiny, pohřby apod. Fara fungovala i jako vzdělávací centrum. Zároveň poskytovala faráři obydlí i prostor pro jeho obživu v podobě hospodářských budov a polí [Górecki 1996].

Terénní výzkum stavu hmotného kulturního dědictví ve vztahu k regionální identitě byl realizován v Jihočeském<sup>5</sup> a Plzeňském kraji<sup>6</sup> v letech 2016–2018. Kraje, resp. příhraniční okresy, byly vybrány z důvodu polohy vůči centru (tj. náležely do *pohraničí* či *pohraničního pásma*<sup>7</sup>).<sup>8</sup> V kvalitativním výzkumu byly využity techniky zjevného pozorování pro hodnocení fyzického stavu far (hmotného kulturního dědictví) dle předem určených ukazatelů<sup>9</sup> a polostrukturovaných rozhovorů s místními aktéry, tedy vlastníky objektů na území Plzeňského a Jihočeského kraje. Klasifikace vycházela z působení stavu objektu na okolí a odborného zápisu v databázi pracovníků Národního památkového ústavu [*Památkový katalog 2016–2018*]. Pro zjištění vlastnictví objektů bylo čerpáno z databáze Českého úřadu zeměměřičského a katastrálního [*Nahlížení do katastru nemovitostí 2016–2020*], vlastnictví bylo následně rozděleno do kategorií – soukromé, obecní, nezisková organizace a farní (spadající pod římskokatolické diecéze – plzeňskou a českobudějovickou).

<sup>5</sup> Jihočeský kraj se rozkládá na rozloze 10 058 km<sup>2</sup>, což z něj činí po Středočeském kraji druhý největší kraj. Co do počtu obyvatel je Jihočeský kraj na šestém místě s 642 133 obyvateli. Podobně jako v Plzeňském kraji, třetina obyvatel žije v krajském a okresních městech. Hustota zalidnění je republikově nejnižší, tj. 64 ob./km<sup>2</sup> (např. v okrese Prachaticy se pohybuje kolem 37 ob./km<sup>2</sup>). Kraj se v roce 2018 podílel 5,0 % na celorepublikovém HDP [*Český statistický úřad 2019b*]. Průměrná hrubá měsíční mzda zaměstnance pro 1. pololetí roku 2020 činila 31 072 Kč (průměr ČR činil v téže období 34 200 Kč) [*Český statistický úřad 2020a*]. V Jihočeském kraji bylo říjnu roku 2020 celkem 2,66 % nezaměstnaných osob [*Český statistický úřad 2020b*].

<sup>6</sup> Plzeňský kraj je rozlohou (7 649 km<sup>2</sup>) třetím největším krajem v ČR, avšak počtem obyvatel se mezi kraji řadí až na osmé místo s 585 tisíci obyvateli. Pro kraj je charakteristický vysoký počet malých sídel s nerovnoměrným rozmístěním, absentují města střední velikosti, třetina obyvatel žije v hlavním krajském městě Plzeň. V nerovnoměrném rozmístění obyvatel se odráží hustota zalidnění, jejíž krajský průměr činí 76,4 ob./km<sup>2</sup> (např. pro okres Tachov je 38,9 ob./km<sup>2</sup>). Kraj se v roce 2018 podílel 4,9 % na celorepublikovém HDP [*Český statistický úřad 2019a*]. Průměrná hrubá měsíční mzda zaměstnance pro 1. pololetí roku 2020 představovala 32 762 Kč (průměr ČR činil v téže období 34 200 Kč) [*Český statistický úřad 2020a*]. Nezaměstnanost v říjnu roku 2020 činila 3,05 % [*Český statistický úřad 2020b*].

<sup>7</sup> Arburg se Staňkem v edici *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951* [2010] pracují s termínem *pohraničí* coby s územím obývaným většinovým podílem německy hovořícího obyvatelstva. Výjimku jinak v okrajovém pásmu podél hranice českých zemí, místy dosahující až 100 km do vnitrozemí, tvořily úsek mezi Bečlaví a Těšínskem (dnešní hranice se Slovenskou republikou), dále oblast Chodska v okolí Domažlicka, ve východních Čechách okolí Náchodska a podhorský pás Orlických hor a oblast jihovýchodně od Třeboně. Autoři upozorňují, že byla, a doposud je, tato oblast pojmenována termíny Sudety, pohraničí, pohraniční území, pohraniční oblasti, smíšené území aj. Nejednoznačnost označení je do jisté míry ovlivněna i faktem, že v českých zemích se územní jednotky nikdy nestanovovaly dle jazykového klíče [Arburg – Staněk 2010: 31, 32].

<sup>8</sup> Současný Jihočeský a Plzeňský kraj, resp. jeho politické okresy tvořily v roce 1939 hranici mezi Protektorátem Čechy a Morava a nacistickým Německem. Zároveň se jednalo o regiony s podílem německy hovořícího obyvatelstva vyšším než 50 %, které se s drobnými změnami rovnaly území anektovaného nacistickým Německem v roce 1939. Po roce 1945 byly tyto okresy nejvíce zasaženy nucenou migrační vlnou původních německy hovořících obyvatel [Ptáček 2017: 22–24; Arburg – Staněk 2010: 32–34]. „Celkově tak bylo z českých zemí přímo do nacistického Německa začleněno území o rozloze téměř 30 000 km<sup>2</sup> s 3 860 000 obyvateli“ [Arburg – Staněk 2010: 34].

<sup>9</sup> Status byl památkám přiřazován během terénního mapování na základě předem definované škály: vynikající, velmi dobrý, dobrý, poškozený a havarijní.

Rozhovory se zaměřily na vlastníky farních objektů, které jsou v držení soukromém, obecním či neziskových organizací, kde byla předpokladem zásadní změna funkčnosti objektů. Pro jejich oslovení bylo využito korespondenční formy komunikace. Na základě této výzvy se následně uskutečnilo 11 rozhovorů v Plzeňském kraji od srpna do září 2016 a 9 rozhovorů v kraji Jihočeském během srpna až září 2017.<sup>10</sup>

Autorky si uvědomují limity vlastního výzkumu např. v podobě nekompletního vzorku místních aktérů, kde samy absentují hloubkové rozhovory s místními obyvateli nejen s vlastníky farních objektů. Z tohoto důvodu využily a zpracovaly data kvantitativní povahy, které se zabývají demografickou strukturou, religiozitou výzkumné lokality a rodáctvím. Článek se nezabývá demografickou strukturou nově příchozího obyvatelstva po roce 1945 do oblasti pohraničí v etnografickém směru. Pouze pracuje s důsledky tohoto významného procesu v československých dějinách. Rozhovory s informátory z řad vlastníků farních objektů byly anonymizovány na úroveň krajů z důvodu křehkých vztahů právě s místními obyvateli a především tak konfliktu mezi významnými aktéry v dané obci.

### Koncept identity ve vztahu k hmotnému kulturnímu dědictví

Na začátek tohoto pojednání o vztahu identity a stavu kulturních památek bychom připomněly slova britského sociologa polského původu Zygmunda Baumana o formování sebepečetí v lidské existenci. Člověk se svobodnou vůlí a svobodnou volbou se může chápat jako *umělecké dílo*, které vzniká neustálou konfrontací a propojením turbulentního světa a plánů jednotlivce. Výsledkem je identita, která je pro každého jedince svébytnou, konkrétní a nezaměnitelnou substancí [Bauman 2010: 27–58].

Společenské vědy se v postmoderní době zabývají tématem identity dle svého teoreticko-badatelského zaměření. Východiskem pro společenské vědy se stalo chápání identity v sociologickém pojetí, tj. výsledek vzájemné sociální interakce jedince a společnosti. Člověk se skrze sociální interakci dostává do sociálních vztahů a pozic, které dávají jeho jednání smysl srozumitelný jak pro něho samotného, tak pro danou skupinu [Kreisslová 2013: 21]. Struktura identity člověka se během života mění a může tak nabývat pluralitních rozměrů, tzn., že se jedinec může vztahovat k jiným jednotlivcům, sociálním skupinám, hodnotám, vzorcům, kulturám i událostem či fyzickému prostředí. V tomto směru je jedním z elementárních typů *identita biografická*. Biografická identita jednotlivce je formována prostřednictvím *identifikačních momentů*, např. životních událostí, procesu poznání a uvědomování si sounáležitosti, ztotožňování se s hodnotami, ideami, sociálními celky i sebou samým. Právě konfrontací s odlišnými osobnostmi a jejich přáními, očekáváními i potřebami dochází k formování vlastní biografické identity. Člověk si tedy nejdříve skrze tento proces vyjasňuje svůj postoj, místo atd. ve společnosti [Zich – Roubal – Spalová 2003: 11]. Příkladem poznání biografické identity jsou životopisná vyprávění<sup>11</sup>, ve kterých člověk sám řadí a především propojuje svou minulost, současnost i budoucnost a z jednotlivých identifikačních momentů vytváří subjektivní obraz sebe sama.

<sup>10</sup> Rozhovory jsou uchovány v osobním archivu autorky výzkumu a pro účely práce byly anonymizovány dle Etického kodexu České asociace pro sociální antropologii.

<sup>11</sup> S životopisnými vyprávěními pracuje např. metoda orální historie, jejíž využití je v současné době interdisciplinární. Více k metodě např. [Cejpová 2017; Vaněk – Krátká 2014; Vaněk – Mücke 2011; Perks – Thomson 1998].

Na identitu ovšem nepůsobí pouze sociální interakce, ale je podmíněna také prostředím, ve kterém dochází k těmto vztahům a vazbám. Identita podléhá i politickým, kulturním či hospodářským změnám v určitém geografickém prostoru, se kterým může být jedinec rovněž spjat. Jedná se tedy o změny v regionální identitě člověka.

Regionální identita, jedna z možných vyjádření dílčí identity<sup>12</sup>, je vytvořený koncept vycházející z historického vědomí, existence hodnot, norem, se kterými se jedinec ztotožňuje s daným územím a zdejší skupinou. Regionální identita v sobě zahrnuje složku sociální, kulturní, etnickou i vztah k určitému obývanému prostoru [Zich 2003: 19–21]. Ve vztahu k identitě region<sup>13</sup> neplní pouze funkci administrativní jednotky ve formě obce, okresu, kraje či státu. Notně nemusí vykazovat známky politicko-administrativní vůle exaktního vymezení. Člověk si sám mnohdy vytvoří představu o *svém regionu*, a co pro něj *osobně* znamená. Ve výzkumu spojeném s regionální identitou je snahou identifikovat vztah a míru sepětí jedince či skupiny s určitou lokalitou. Tato lokalita se opět může a nemusí shodovat s prostorem, kde prožívá člověk svůj každodenní (pracovní či soukromý) život. Dle Františka Zicha [Houžvička – Novotný 2007: 49–53] se jedná v regionální identitě o to, jak je určité místo/lokalita chápána, zda dochází ke ztotožnění s místem a jakými způsoby se tento vztah projevuje.

Podle konceptu finského sociálního geografa Anssi Paasiho [2002: 802–811; 1986: 105–146], je možné rozdělovat identitu regionu do dvou vzájemně se ovlivňujících skupin – regionální vědomí a regionální identitu. Regionálním vědomím je myšlena identita obyvatel daného regionu. Regionální identitou neboli *image regionu* se rozumí obraz lokality v myslích zdejších obyvatel i jedinců mimo toto společenství. Identita regionu je tvořena *zevnitř* místními usedlíky i účastníky *zvenku*, např. turisty či rekreanty, ale také lidmi, kteří nikdy daný region nenavštívili osobně, ale mají o něm jistou představu na základě nejrůznějších informačních kanálů (rodina, známí, média apod.). Identitu chápe tedy nejen jako sociálně podmíněný atribut člověka, ale i určitého místa, prostoru, regionu. Tyto dva subjekty, tzn. obyvatelé prostoru a daný prostor se vzájemně ovlivňují, formují jeden druhého. Proces konstrukce regionální identity podrobuje analýze také britská sociální psychologka Glynis Breakwell [1993: 198–217], která stanovuje čtyři základní řídicí principy. Jedná se o princip vědomí příslušnosti k určité oblasti, uvědomění si kontinuity vlastního života v daném území, pocit hrdosti na svůj region a konečně princip sebeúčinnosti, tj. zjednodušení každodenního života vycházející ze znalosti a příslušnosti k danému území.

Regionální identita je jednou z dimenzí lidské identity, kterou je jedinec schopen během svého života změnit. Pociťovat různá ztotožnění se s regionem/místem v průběhu života je pro jedince přirozenou substancí v procesu formování osobní identity. Na druhé straně tento přístup nelze paušalizovat. Někteří lidé tomuto typu identity nepřikládají význam nebo si ji nejsou vědomi a je pro ně důležitá jiná dimenze, např. národní, kulturní či biografická. Ztotožnění se s místem, ve kterém se jedinec narodil, žije, tráví většinu času apod., může vytvářet základní prvek identity, bez které by se cítil nejistý, vykořeněný [Brož – Houžvička – Novotný 2007: 50]. Pro většinu společnosti má ztotožňování se

<sup>12</sup> Jedinec může cítit sounáležitost nejen s geografickým prostorem, ale např. s národem, etnikem, náboženskou skupinou.

<sup>13</sup> Ke vztahu regionu a regionální identity ve formě přehledové studie [Cejpová 2018].

s určitým žitým prostorem nezastupitelné místo v procesu formování identity v průběhu života. Na tomto místě je možné vysledovat změny v oblasti tvorby identity v důsledku celospolečenských změn daných transformací společnosti z tzv. tradiční přes moderní na postmoderní, a to především v uvolňování se vazeb na lokalitu a místní komunitu.

Region jako kolektivní subjekt disponuje společnými prožitky, představami o společné historické zkušenosti, historickými narativy i mezigenerační solidaritou. Historická a kulturní geografie se zabývá právě v mnoha případech neměřitelnými ukazateli v dané oblasti/regionu. Pavel Chromý [2003: 164] připomíná myšlenky Allana Richarda Preda, amerického geografa, který se domníval, že místo/region je *proces reprodukce sociálních a kulturních forem závisících na časoprostorových specifických aktivitách a dynamikách role místa*. Historická zkušenost má být v daném prostředí sdělována a skrze významové kategorie úspěchu a neúspěchu, temné a zlaté éry, hrdinů, nepřátel i poražených se přenáší do současné doby. Tímto způsobem se může stát společně sdílená dějinná empirie zásadním prvkem při tvorbě (kolektivní) regionální identity. Historická zkušenost obyvatel regionu i samotné oblasti se bude dále předávat a konstrukce kolektivní identity se nepřerušuje, protože abstraktní kategorie nabydou pro jednotlivé aktéry sociální reality známost, konkrétní a zejména pochopitelnou podobu [Řezník 2015: 72–75]. Kolektivní – regionální identita je tak závislá i na politicko-historickém dění, protože vedou-li politické okolnosti ke změně osídlení, a tím i ke změnám v regionu, dojde k diskontinuitě regionální identity kvůli změně sociální reality. Například s novými osídlenci přichází jiná kulturní, sociální či hospodářská zkušenost, zvyklosti apod., které se budou následně přizpůsobovat v onom prostoru, který do jisté míry ztratil svou identitu. Tímto způsobem se znovu, v ideálním případě, spojí identita obyvatel a identita regionu.

K úvahám o procesu tvorby i projevu regionální identity stejně jako k samotnému regionu patří prostorová diferenciací jednotlivých oblastí v sociokulturním kontextu. Mezi prvky s největším potenciálem vytvářející ony prostorové diferenciací se řadí úroveň vzdělanosti obyvatel, religiozita, rodáctví či národnostní struktura [Heřmanová – Chromý et al. 2009: 30]. Vzdělání, resp. úroveň vzdělanosti může do jisté míry determinovat úroveň sociálního, ekonomického i kulturního rozvoje regionu. Jeho význam se projevuje v rovněž individuální skrze konkurenceschopnost na trhu práce, sociálním statusu či v rámci kulturních potřeb, ale i v rovině kolektivní, kdy se nabyté znalosti, zkušenosti a postoje promítají do každodenního života a spoluvytvářejí obraz regionu. Nelze však prohlásovat, že se jedná o jediný ani nejdůležitější prvek regionálního rozvoje nebo determinantů regionální identity. Výše uvedené prvky, které působí na regionální specifika, chápeme jako množinu možných nikoliv však konečných vlivů na identitu obyvatel regionu či představ o regionu samotném. Nelze zapominat na subjektivní pocity, prožitky, zkušenosti každého jednotlivce nebo na jeho rodinné zázemí. Silně zakořeněná tradice, ať v jakékoli sféře života člověka, přenášená z generace na generaci může mít pro osobnost jedince v tvorbě regionální identity daleko větší význam než dosažená úroveň vzdělání. S tím může, a opět nemusí, souviset rodáctví. Za rodáka<sup>14</sup> se považuje osoba, která se narodila v určité lokalitě (obci, regionu, kraji apod.) a trvale v ní žije. K tomuto označení lze užít synonyma

<sup>14</sup> Rodáctví, jedna z kategorií, která je sledována ve statistických šetřeních o obyvatelstvu, se chápe jako „narození v obci obvyklého pobytu (tzv. rodáci) jsou osoby, jejichž bydliště v době narození bylo ve stejné obci, v jaké měly k datu sčítání obvyklý pobyt“ [Metodika SLDB 2011].



krajan – osoba, která pochází ze stejného sociokulturního či geograficky vymezeného prostředí [Heřmanová – Chromý et al. 2009: 30].

## Demografická specifika zkoumaných regionů

Do regionů zasažených nuceným vysídlením přišlo do května 1947 na 1,3 mil. novoosídlenců. [Houžvička 2007a: 26–27]. Pro nově usídlené obyvatelstvo v pohraničním prostoru byla charakteristická heterogenost v kultuře<sup>15</sup>, národnostním složení, motivů přesídlení aj. Pocházeli z jak československého vnitrozemí<sup>16</sup>, tak z řad reemigrantů a repatriantů z různých zemí i kontinentů<sup>17</sup>. Přinášeli se sebou do pohraničí kulturní zvyklosti a životní styl ovlivněný jejich předešlým působištěm. S novým domovem poznávali místní kulturní i přírodní dědictví hmotného i nehmotného charakteru. Snahy o formování občanské společnosti jsou patrné např. zakládáním politických, zájmových či společenských organizací, regionálních časopisů a sborníků. Těmito aktivitami se mohl postupně navazovat vztah místních obyvatel k regionu. Do snahy o budování kompaktních komunit zasáhl rok 1948 a tzv. budování socialismu, které ovlivnilo zásadním způsobem fungování společnosti – od narušení tradic vlastnických vztahů zrušením živností, soukromníků v oblasti zemědělské produkce, po změnu celospolečenských struktur, náplně i charakteru zájmových organizací či formalizací aktivit řízenými státem [Kastner 1996: 20–21]. Komunistickým aparátem byla perzekuována i církev, která byla potenciálním tmelícím prvkem pro heterogenní obyvatelstva pohraničí.

Duchovní hodnoty narozdíl od materiálních byly státním aparátem cíleně potlačovány. Vztah místních obyvatel k duchovním tradicím lokality se tedy nemohl svobodně rozvíjet, což se projevilo i na stavu hmotného kulturního dědictví. Památky byly mnohdy využívány jako stavební materiál a s postupem času chátraly, některé nenávratně zanikaly. Zánik nelze vysvětlovat pouze nízkým vztahem novoosídlenců k novému a nestálému prostředí. Ničení kulturních objektů bylo řízené a systematické – nepřímo pomocí ateistické propagandy ve společnosti a přímo akcemi čs. armády (zejména v 50. letech) a odpovědnými orgány KSČ a státu včetně ubytování sovětské armády v letech 1968–1991 [Kastner 1996: 49]. Často využívanou taktikou bylo bránění oprav či udržování sakrálních staveb, až došlo k prohlášení stavby za havarijní a jako taková byla odsouzena k demolicí [Valenčík 2006: 6].

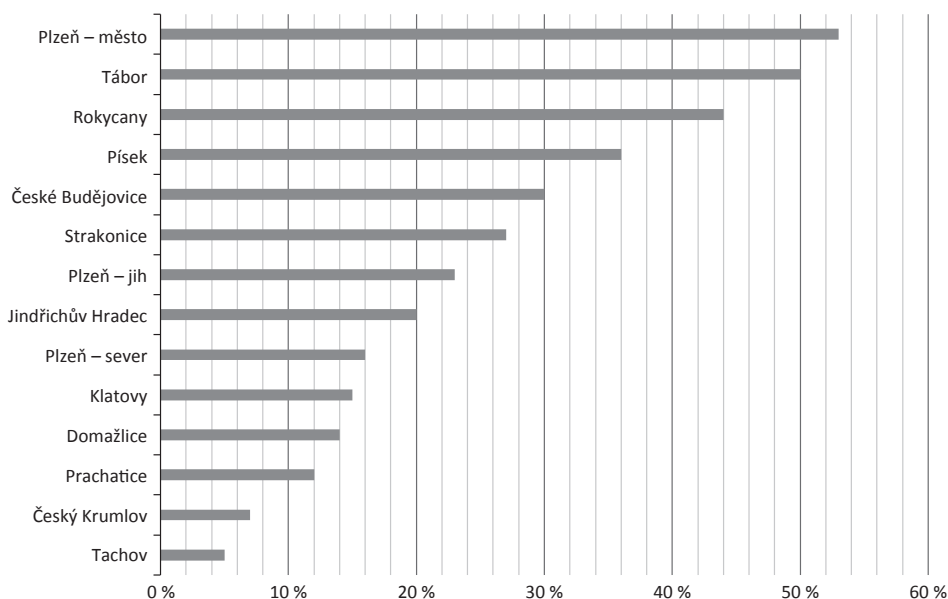
V příhraničních okresech<sup>18</sup> Plzeňského i Jihočeského kraje došlo vlivem nuceného vysídlení většiny původního německého obyvatelstva a následné snahy o dosídlení oblastí postižených nuceným odchodem nositelů prvotní regionální identity k přerušení

<sup>15</sup> K etnografickému a etnologickému pohledu na formování pohraničí z hlediska struktury a charakteru obyvatel srov. [Nosková 2005; Vařeka – Frolec 2007].

<sup>16</sup> V letech 1945–1947 více jak 80 % z celkového počtu obyvatelstva pohraničí pocházelo z vnitrozemí ČSR. Nejvíce byly zastoupeny okresy: Slaný, Mnichovo Hradiště, Rakovník, Roudnice nad Labem, Vsetín, Louny, Brandýs nad Labem, Praha-jih nebo Mladá Boleslav [Kastner 1996: 15].

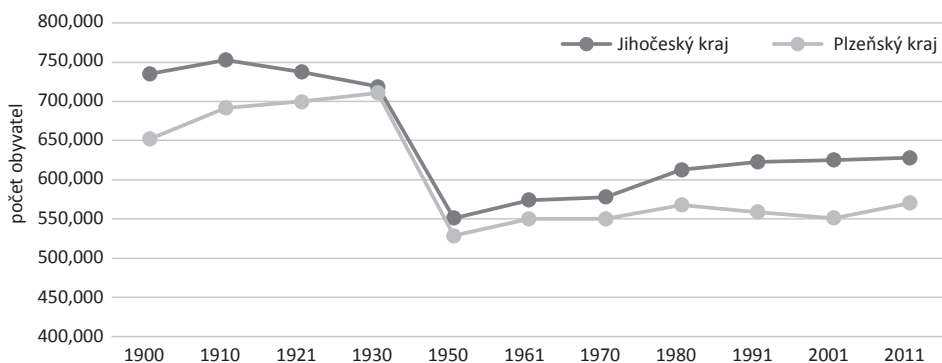
<sup>17</sup> Reemigranti a repatrianti přicházeli z Francie, Polska, Bulharska, v počtu cca 5 tis. osob osídlili západní a jižní část Čech, volyňští Češi z Volyně z ukrajinské a polské části osídlovali západní a severozápadní Čechy. I když tato skupina čítající cca 27 tis. osob měla přednostní právo výběru objektů, přišli příliš pozdě. V roce 1947 byla většina objektů již zabrána [Kastner 1996: 15; Čapka 2016].

<sup>18</sup> Příhraniční okresy se ze sídelní lokality s dobovou hospodářskou strukturou staly oblastmi s blízkostí státní hranice socialistického zřízení, z čehož vycházel speciální režim upravující příchod nových obyvatel i pohyb stávajících. Za druhé se stala oblast atraktivní pro tzv. druhé bydlení – chalupářství. Sídla se nepodařilo obnovit v původním rozsahu ani funkcích.



Graf 1: Procentní úbytek obyvatelstva mezi lety 1930 až 1950 v okresech Jihočeského a Plzeňského kraje

Zdroj: ČSÚ – Retrospektivní přehled o počtu obyvatel a domů v letech 1869–2011 v krajích a okresech České republiky, vlastní zpracování



Graf 2: Změna počtu obyvatel v Plzeňském a Jihočeském kraji v letech 1900–2011

Zdroj: ČSÚ – Retrospektivní přehled o počtu obyvatel a domů v letech 1869–2011 v krajích a okresech České republiky, vlastní zpracování

kontinuity a stálosti identity. Nastala dvojnásobná proměna regionální identity – na straně obyvatelstva i v samotné *image* regionu [Paasi 1986: 105–186]. Původní obyvatelstvo bylo nositelem regionální identity příhraničních oblastí, která se projevovala například i v péči o hmotné kulturní dědictví. Nejvyšší procentní ztráty obyvatelstva se týkaly okresu Tachov, Český Krumlov a Prachatic, viz graf č. 1 [Český statistický úřad 2016].

Diskontinuita osídlení současného Jihočeského i Plzeňského kraje je zjevná také ze statistických demografických ukazatelů, viz graf 2. Mezi lety 1930 a 1950 pocitily kraje ztrátu přibližně 175 tisíc obyvatel. Počet obyvatel v následujících letech postupně rostl, avšak hranici z roku 1930 ani do současné doby nedosáhl, viz graf 1. V následujícím sčítání lidu v roce 1961 nastal přírůstek obyvatel v okresech obou krajů mezi 1–10 %, kromě okresů Jindřichův Hradec, Domažlice, Klatovy a Plzeň-jih, kde došlo k dalšímu úbytku obyvatelstva [Český statistický úřad 2016].

S tím souvisí i hustota zalidnění. Nízkou hustotu zalidnění vykazovaly sledované okresy již mezi lety 1921 až 1930, hustota se pohybovala v Domažlicích až k 90 obyvatelům/km<sup>2</sup>, v Tachově naopak méně jak 50 obyvatel/km<sup>2</sup>. V letech 1946 až 1947 se hustota zalidnění výrazným způsobem, kvůli politickému rozhodnutí o nutnosti vysídlit německy hovořícího obyvatelstvo, ještě snížila – v okresech, které měly v roce 1921 nad 50 obyvatel/km<sup>2</sup>, se ocitly pod touto hranicí. V padesátých letech tato hodnota nepatrně narostla, nicméně až do současné doby (2011) s nízkou hustotou obyvatelstva zápolí Klatovy, Prachatice a Český Krumlov [Historický atlas obyvatelstva českých zemí 2017: 30–31]. Dosídlit tyto okresy se během druhé poloviny 20. století povedlo pouze zčásti. Nízký počet obyvatelstva oproti stavu před rokem 1945 lze shledat za jeden z možných faktorů, který stojí za nižším zájmem o kulturní dědictví regionů. Jestliže jsou příhraniční lokality dlouhodobě nedosídleny ani nejsou vytvořeny podmínky pro příchod nových obyvatel v podobě občanské vybavenosti či infrastruktury, pak potenciálně nízký počet obyvatel znamená i početně menší základnu dobrovolníků a zájemců o památkovou péči.

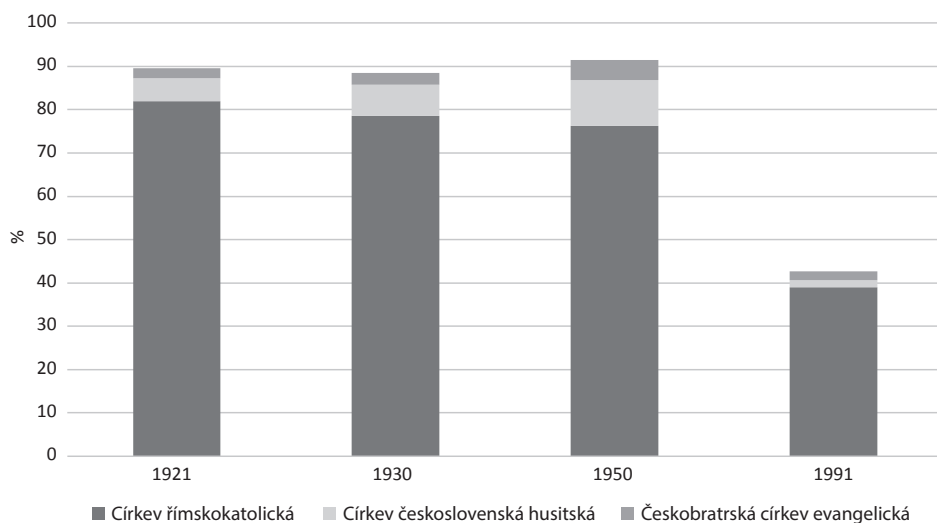
## Religiozita

Uvažujeme-li o prvcích mající vliv na regionální identitu v sociokulturním kontextu, za jeden z podstatných determinantů lze shledat religiozitu. Vztah k náboženství, resp. k souvazečnosti s institucí, jež představuje, zároveň zastřešuje a vytváří prostor pro setkávání lidí podobného přístupu k náboženským otázkám. Mezi církve, které se historicky na území českých zemí těší největší členské základně, patří Církev římskokatolická, Církev československá husitská a Českobratrská církev evangelická.

Podle statistik sčítání obyvatel v roce 1921 se k římskokatolické církvi přihlásilo 82 % obyvatel (8,2 mil. obyvatel). V následujícím sčítání konaném ve třicátých letech minulého století se procento obyvatel hlásících se k římskokatolické církvi mírně snížilo ve prospěch Československé církve husitské. O dvacet let později posílila společně s Československou církvi husitskou taktéž Českobratrská církev evangelická (viz graf č. 3). K římskokatolické církvi se přihlásilo 76,3 % obyvatel (6,8 mil. obyvatel v roce 1950).<sup>19</sup> Výrazný propad počtu věřících byl zaznamenán při sčítání lidu v roce 1991. Markantní pokles může být následkem antináboženského postoje státního aparátu k církevním organizacím v kombinaci s novým pojetím metodiky ke svobodnému deklarování víry oproti dříve definované příslušnosti k církvi [Český statistický úřad 2014a].

Římskokatolická církev je ve vztahu k identitě významná i proto, že dala vzniknout mnohdy podstatným dominantám sakrálního i profánního typu a ovlivnila tak krajinný

<sup>19</sup> Otázka týkající se náboženského vyznání byla ve sčítáních lidu v roce 1921, 1930 a 1950 povinná a daná osoba musela být členem určité církve. Ve sčítáních od roku 1991 je dotazováno na vztah/postoj osoby k dané církvi.



Graf 3: Procentuální zastoupení věřících v letech 1921–1991

Zdroj: ČSÚ – Obyvatelstvo podle náboženské víry v letech 1921–2011, vlastní zpracování

ráz i veřejný prostor v obcích. Kostely, kapličky či právě výzkumu podrobené fary se staly symboly regionů.

Církevní objekty se těšily zájmu farníků – obyvatel obcí farnosti. Jednalo se o symbol daného místa i o významný identitotvorný prvek samotného prostoru i místních usedlíků. Politickým rozhodnutím však byl narušen vztah k lokalitě i místním kulturním artefaktům. V rámci dosídlovacího procesu přicházivší nenacházeli v místních znacích, symbolech ani tradicích stejné významy jako původní obyvatelé. Pocházeli z kulturně i nábožensky z odlišných oblastí. Ve znovu osídlených regionech v ČSR docházelo na jedné straně k vzájemnému vymezování se vůči jiné kultuře či náboženskému vyznání, na straně druhé se noví obyvatelé postupně sblížovali s prostředím, které společně sdíleli. Navíc se museli přizpůsobit podmínkám státního socialismu, který pouze ve velmi omezené míře toleroval náboženské vyznání.<sup>20</sup>

Vlivem antináboženské politiky socialistického zřízení i změnou struktury obyvatelstva v příhraničních okresech docházelo k postupnému chátrání kulturních památek. Nově příchozí pocházeli, a především žili své každodenní životy, v jiném fyzicko-geografickém prostoru. S novým prostředím se tak museli sžívat, ztotožňovat se s ním, a zároveň zapomínat na svou původní domovinu. Jakýkoli fyzický prostor je pro každodenní život jeho obyvatel novým prvkem. Jedná se o systém živého a neživého, zdroj estetických a smyslových prožitků, krajiny, přírody, vnímatelný objekt. Lidská činnost je určována právě prostorem, v němž je vykonávána. Krajina se tak stává součástí společenského zájmu a způsobu života. Obecně lze tedy konstatovat, že prostor je zdrojem každodenních zkušeností

<sup>20</sup> Více k tématu náboženského vyznání za socialismu v ČSR [Kaplan – Janišová 1995; Balík – Hanuš 2013; Demel 2008].

osobního i kolektivního života a zároveň také poskytuje důležité informace při vytváření identifikačních vztahů. Ze sociologického hlediska spočívá význam prostoru i v kultuře, historii, poznacích, zkušenostech lidí, jejich sdílených hodnot, způsobu života atd. Život v určitém prostoru ovlivňuje člověka v jeho seberealizaci, činnosti, komunikaci, navazování sociálních vztahů, ale také v jeho samotném přežití, biologické reprodukci, vytváření lokálních komunit a pospolitostí [Roubal 2013: 20]. To vše bylo po nuceném odchodu většiny původního obyvatelstva z příhraničních okresů současného Jihočeského a Plzeňského kraje změněno. Proces ztotožňování se s regionem je velice různorodý. Čas je pouze relativní veličinou. Doba, za kterou je jedinec schopen *zakořenit* a považovat region za *svůj domov*, je velice individuální a závisí na mnoha proměnných, např. jaký vztah měl jedinec k místu svého původu, zda zde setrvalo širší příbuzenstvo, jaká byla jeho životní úroveň v místě původního bydliště, a také z jakého fyzicko-geografického prostředí pocházel.

Z výzkumu je viditelná změna identity regionů i nestálost identity jejich obyvatel. Ve vztahu k farním objektům šetření neprokázalo odlišné přístupy k ochraně a využívání hmotných kulturních objektů v příhraničních okresech s odlišnou historickou zkušeností oproti lokalitám mimo oblast *pohraničí*. Fary nalezy v období státního socialismu v příhraničních oblastech i ve vnitrozemí podobná využití, např. sloužila místnímu JZD či jiným subjektům coby sklady a kanceláře, nebo byly využity k bydlení pro nově příchozí obyvatele. Funkční využití far mohlo být ovlivněno i dosídlovací politikou *nového pohraničí*. Od roku 1953 byly pohraniční okresy řízeny direktivně shora, podporována byla buď funkce výrobní základny, nebo funkce zemědělské výroby a služeb.

V minulosti různí držitelé ovšem nynějším památkám nevěnovali zvláštní péči a ty následně chátraly. *Startovací* pozici měly objekty po roce 1989 obdobnou, ať se nacházely uvnitř, nebo mimo oblast postiženou nuceným vysídlením původních německy hovořících obyvatel. Markantní vliv tedy měla antináboženská politika komunistické strany v období let 1948–1989. Výstupy pozorování ovšem vykazují *poškozený až havarijní* stav více v plzeňské diecézi než v českobudějovické, stejný poměr vychází, jsou-li data přepočítána podle hranic krajů. Stav objektů může odpovídat výsledkům odlišných strategií diecézí s nakládáním s majetkem, politikou rozdělování finančních prostředků na opravy kulturních památek v jednotlivých krajích či geografickému umístění objektů (dostupnost, vzdálenost od centra apod.). V tomto směru je signifikantní též ukazatel současné religiozity mezi oběma diecézemi určený dle návštěvnosti katolických bohoslužeb. Českobudějovická diecéze dokládá 4% návštěvnost katolických bohoslužeb (tj. republikový průměr dle interní statistiky římskokatolické církve), naopak návštěvnost v diecézi plzeňské je více než podprůměrná, pouhých 1,5%<sup>21</sup> [Brotánková 2004]. Plzeňský kraj vykazuje oproti Jihočeskému nižší religiozitu, a tedy obecně liknavější přístup k projevům či sympatiím k náboženství. Z tohoto důvodu vlastnictví církevních objektů místními obyvateli nemusí patřit mezi jejich priority. Na druhé straně se zde nabízí prostor pro využití objektů kulturního dědictví například pro druhé bydlení z řad navrátilivších rodáků z širšího regionu nebo ke změně životního stylu pro jedince zvyklého na městský způsob života.

<sup>21</sup> Menší návštěvnost lze doložit už jen v severních Čechách v litoměřické diecézi, naopak z 8% návštěvnosti se těší olomoucká diecéze. Procentuální hodnoty udávají podíl všech obyvatel diecéze, kteří navštěvují katolické bohoslužby [Brotánková 2004].

Příkladem fary, která nebyla předmětem zájmu místních obyvatel, ale obnovy a nového využití se jí dostalo právě od neresidentů, je farní objekt v Holostřevch v Plzeňském kraji. Obyvatelé Holostřev měli zprvu odtažitý až negativní vztah k novým vlastníkům z Komunity Noe, z. s. Po vzájemném poznání se i místní začali účastnit pořádaných akcí.

## Identita a vlastnictví hmotných kulturních objektů

Přístup jednotlivých typů vlastníků kulturních památek (v případě výzkumu farních objektů) je ve vztahu k identitě primární záchrana konkrétního objektu spolu s kulturně-společenskými hodnotami pro jejich zachování pro budoucí generace.

Motiv pořízení fary a její následné využití byl ve výzkumu vysledován u jednotlivých vlastníků rozdílný.

Římskokatolická církev, resp. diecéze využívají více než polovinu vlastněných farních objektů k původnímu účelu, tj. obydli pro faráře nebo prostory slouží pro společenské aktivity (setkávání věřících, volnočasový klub pro děti apod.).

Obce jsou motivovány k vlastnictví fary především pragmatickými důvody. Obce chtějí předejít případným konfliktům se soukromými vlastníky, kdy fara stojí v reprezentativní části obce, tj. na náměstí, u kostela v blízkosti školy. V případě neadekvátních zásahů do architektonické podoby památky či jejího záměrného chátrání s úmyslem postavit na lukrativním místě jinou stavbu by fara jako kulturně-historický objekt i prostor vnímaný rezidenty i nerezidenty obce na své urbánní i sociální hodnotě utrpěl nevratné škody. Z tohoto důvodu fary odkupují obce a využívají investičních programů pro rekonstrukci objektu, ze kterých se stává např. multifunkční volnočasové centrum pro široké spektrum uživatelů, obecní úřad, obecní bydlení nebo prostory k pronájmu.

Neziskové organizace vznikají s účelem zachrany daného farního objektu i z důvodu výhodnosti právní formy pro čerpání finančních prostředků na opravu památky. Zrekonstruované objekty jsou často transformovány na byty pro sociálně znevýhodněné skupiny nebo poskytují sociální služby. Příkladem je Nadace Adelaida, která zrekonstruovala faru v obci Chvalšiny (Jihočeský kraj, okres Český Krumlov) za účelem poskytování služeb pro osoby s poruchami autistického spektra.

Soukromí vlastníci fary v případě výzkumu pocházeli z hlavního města, krajských či bývalých okresních měst (Praha, Plzeň, Českého Krumlova). Nepocházejí z komunity dané obce, k níž fara náleží. Z hlediska vzdělání se pohybujeme na škále vyššího odborného až vysokoškolského vzdělání se zaměřením na intelektuální či odborné umělecké činnosti (např. zlatnictví, starozitnictví) se zájmem o humanitní obory coby volnočasové aktivity (zájem o historii, dohledávání historických pramenů, fotografií, stavebních plánů k faře apod.). Motivací ke koupi byla pragmatická rozhodnutí týkající se základních potřeb, bydlení. Tato potřeba souvisela s další motivací a to odchodem – únikem z městského prostředí, turbulentního života s nedostatkem realizace v přírodním prostředí. Dalším motivem v případě informátorů byla seberealizace skrze tzv. druhé bydlení.

Všichni sledovaní vlastníci jsou součástí identitovného procesu, který posiluje vztah místních obyvatel k objektu kulturní památky. Místní si mohou postupně uvědomovat její roli pro komunitu, obec prostřednictvím náboženských, společenských či sociálních aktivit. Uvědomováním si nezastupitelného místa např. fary pro lokalitu, ve které jedinec žije svůj každodenní život, se postupně stává kolektivně sdílená představa o prospěšnosti

a funkčnosti objektu součástí lokální identity. Pro přijetí kulturního objektu součástí identity obyvatel dané lokality či regionu, je-li činnost některého z vlastníků nezastupitelná pro např. větší počet obcí, region apod., je nezbytné ze strany vlastníků nabízet veřejně prospěšnou a obecně přijímanou službu v dlouhodobém horizontu.

V případě soukromých vlastníků je proces budování vztahu mezi farou, lokalitou a jedincem, v roli vlastníka, odlišný. Předpokladem je projevení zájmu o kulturní objekt a danou lokalitu.

Základní motivace kupujících kulturní objekt typu fara je dvojí – realizace vlastního dostupného bydlení nebo seberealizace prostřednictvím tzv. druhého bydlení. Fara jako objekt pro trvalé obývání bývá volbou z důvodu naplnění ideje klidného žití, alternativa pro výměnu městského života s nedostatkem osobního prostoru za „vesnický“ s představou většího životního prostoru, zklidnění životního tempa a sepětí s přírodou a jejími rytmy.

Fara coby tzv. druhé bydlení nabízí široké spektrum seberealizace pro své majitele, ať už se jedná o kultivaci zahrady, renovaci interiéru či exteriéru budovy nebo jiné manuální činnosti, které se stávají protiváhou profese spojené s intelektuálními činnostmi. Základ motivace těchto majitelů je vysoká míra dobrovolnosti v protikladu s každodenním pracovním nasazením [Kůsová 2017: 237–238]. Nezanedbatelnou motivací je i „plnění si snu“ a přiblížení se vysněné bytí neuskutečněné profesi, např. v oboru archeologie či historie.

Oba představené typy soukromých vlastníků spojuje pozitivní vztah k historii, ke kulturním hodnotám, které se promítají do snahy o zachování dané památky. Důležitým prvkem pro identifikaci s hmotným kulturním dědictvím je subjektivní vnímání kulturní hodnoty jedincem. Navazujícím prvkem je uvědomění si prostorového včlenění objektu do krajiny. Ať se jedná v případě far o profánní stavbu spojenou s náboženstvím, vyznání nových majitelů objektu není klíčovou podmínkou vlastnictví.

V rozhovorech lze identifikovat v případě soukromých vlastníků z obou skupin oslovení *duchem místa* (*geniem loci*)<sup>22</sup>. Informátoři byli osloveni jak konkrétním místem (farou) a jedná se tak o individuální pojetí *genia loci*, tak *sociálním geniem loci*, tj. atmosférou lokality. V širším pojetí se jednalo o zaujetí daným regionem (*genius regionis*) [Heřmanová – Patočka 2007: 111–112].<sup>23</sup> Interes k danému prostoru, uvědomování si, že je jedinec místem až fascinován bez objektivního až pragmatického pohledu na svoji volbu bydlení (např. není motivován ekonomickou výhodností, nebere v potaz finanční náklady nutné na opravu objektu, dojezdovou vzdálenost za tzv. občanskou vybaveností) je významným identitotvorným prvkem.

Nové majitele lze vnímat jako „pionýry v šíření pozitivního přístupu“ ke mnohdy zdevastované památce. Šíření „budovatelského nadšení“ k hmotné kulturní památce a tím ovlivňování místního diskurzu je další hodnotou hovořící pro nové vlastníky objektu, kteří tímto významnou měrou přispívají k procesu znovuoobjevování identity místa i místní komunity.

<sup>22</sup> *Genius loci* je římský pojem, podle kterého má každá „nezávislá“ bytost svého genia, ochranného ducha. Tento duch dává nejen lidem, ale i místům život, doprovází je od narození do smrti a určuje jejich charakter či povahu. Antický člověk prožíval své prostředí tak, jako by jej vytvářely určité charaktery, proto pro jeho existenci mělo velký význam vycházet v dobrém s geniem prostředí, které obývá [Norberg-Schulz 1994: 18].

<sup>23</sup> Na *genius loci* far upozorňovali informátoři v rámci provedených rozhovorů, např. „Ta fara byla vždycky stavěná na takovém hezkém (důstojném) místě. Vedle kostela, rozhled na celou vesnici, pan farář měl přehled, co se kde děje. Líbí se mi výhled, že máme.“ (Rozhovor s majitelkou fary v plzeňské diecézi, věková skupina 35–45 let, vedla A. Šimáková 24. 8. 2016, rozhovor je uložen v soukromém archivu autorky práce.)

## Rodáctví versus neovenkovanství

Dalším prvkem, mající vliv na regionální identitu, lze shledat rodáctví. Deklarování rodáctvím prostřednictvím aktivního přístupu k rodnému místu je velmi subjektivní záležitostí. Nabývá mnoha podob, obecně lze říci, že ovlivňuje jednání obyvatel, společenskou atmosféru lokality, občanské fungování regionu aj. [Kučerová 2009: 108]. Na rozhodnutí zůstat v místě svého rodiště působí vnější podmínky (občanská vybavenost, dostupná pracovní místa, koupě stavebních pozemků atd.), tak vnitřní vztah každého jedince k dané lokalitě. Podle statistik rodáctví zůstává průměrně v ČR v obci svého bydliště téměř 50 % obyvatel.<sup>24</sup> Mezi lety 1991–2011 se vztah mezi místem narození a následným bydlištěm proměnil nepatrně. Větší rozdíly je možné vysledovat v rámci územních jednotek, kdy obyvatelé žijící na Moravě a Slezsku zastávají vyšší procento rodáctví než v Čechách [Český statistický úřad 2014b]. Stabilita obyvatel je spojována s náboženstvím a konzervativnějším způsobem života. V oblastech s vyšším procentem rodáctví se hlásí k náboženské víře více obyvatel [Atlas sčítání 2011]. Do těchto statistik se více než proměna v posledních 20 letech odráží historické události. Poválečné nucené vysídlení německého obyvatelstva způsobilo, že ve sledované kategorii osob starších 70 let (v roce 2011) je podíl rodáků narozených v obci v Karlovarském kraji<sup>25</sup> výrazně nižší. Zkoumané kraje nevykazují ve stejné kategorii rodáků narozených v obci v Jihočeském a Plzeňském natolik silný propad, nicméně procento rodáků je přibližně o 10 % nižší než v *rodácky* nejstabilnějším Zlínském kraji, viz graf č. 4 [Český statistický úřad 2014c].

Oblasti postižené nuceným vysídlením obyvatelstva po roce 1945 nejen ve sledovaných krajích vykazují nízké hodnoty rodáctví. Iniciátorem a jakýmsi živým prvkem oblasti jsou uživatelé tzv. druhého bydlení, trvale usazení obyvatelé (*nerodáci a neovenkovaně*).

Za *neovenkovanství*<sup>26</sup> je označován fenomén nového životního stylu, který v sobě zahrnuje únik z městského způsobu života a zároveň navrácení se do vzdálenějších sídel od centra. *Neovenkovanství* je možné i díky šíření moderních technologií umožňujících např. práci z místa bydliště. Toto nové *objevování venkova* v sobě zahrnuje následující charakteristiky *neovenkovanů*: snaží se o participaci na veřejném – společenském životě komunity prostřednictvím různých akcí a místních skupin, identitotvornou se jeví sociální organizace života. *Neovenkovaně* se snaží o *reálné* žití v místě svého nového bydliště, většinou se tak *neschovávají* ve svém příbytku, ale jsou naopak aktivními členy komunity. Důležité je pro ně uchování tradic lokality nebo spjatost se zdejšími přírodními podmínkami. Toto vše je možné i kvůli/díky nízké demografické hustotě obyvatel v dané lokalitě.

Silnější zastoupení rodáků (odrážející se např. ve vyšší religiozitě) odporuje výše uvedeným výsledkům v podkapitole o religiozitě. Jihočeský kraj má vyšší návštěvnost katolických bohoslužeb než kraj Plzeňský, přesto podle výsledků sčítání v roce 2011 vykazuje nižší zastoupení rodáků. Vysvětlením může být atraktivita Národního parku Šumava, ve kterém aktivně působí skupiny *nerodáků*, např. skrze tzv. druhé bydlení.

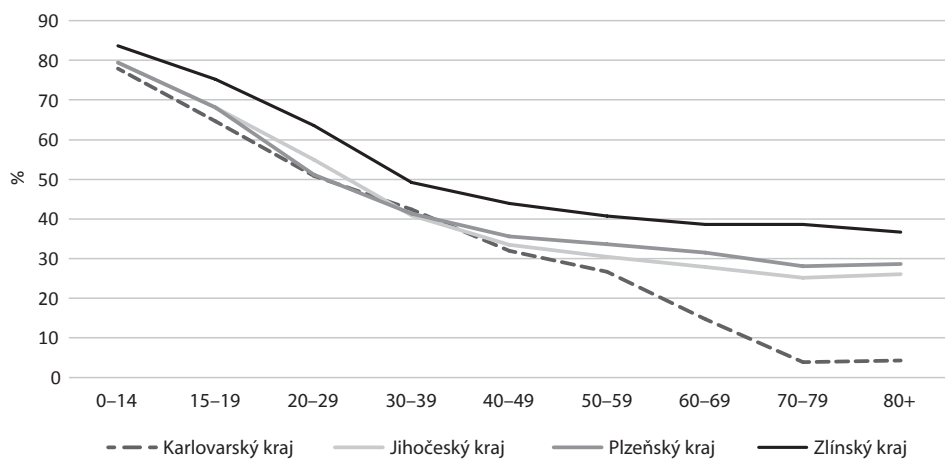
Aktivnější přístup k hmotnému kulturnímu dědictví, resp. k posílení regionální identity, je ve výzkumu shledáván u *nerodáků* dané oblasti. O vlastnictví far neprojeví zájem

<sup>24</sup> Čím vyšší územní jednotku sledujeme, tím se procento zvyšuje, např. v rámci okresu zůstává průměrně na 60 % obyvatel, v rámci kraje se procento navýší ještě o 10 %.

<sup>25</sup> 4 % obyvatel narozených v obci bydliště pro Karlovarský kraj [Český statistický úřad 2014].

<sup>26</sup> Srov. [Hudečková 1997; Hudečková – Jehle 1997; Kayser 1991].





Graf 4: Rodáci narození v obci bydliště podle věku a podle vybraných krajů k roku 2011

Zdroj: ČSÚ – Obyvatelstvo České republiky podle místa narození v roce 2011, vlastní zpracování

v žádném z případů residentů z řad rodáků z obce a jejího okolí, kde se kulturní objekt nachází. Dle teorií [Kučerová 2009: 101; Heřmanová – Patočka 2007: 99–100] sice rodáci mohou mít aktivní přístup k místu svého narození, ale jak jsme upozornily na začátku této kapitoly, rodáctví se může projevat velmi osobitě či neprojevat vůbec. Naopak dle zjištění z provedených rozhovorů se místní obyvatelé (rodáci) podivovali nad snahou „chalupářů“ či „Pražáků“ investovat finanční prostředky, čas, a především námahu k záchraně, zvelebení a uchování církevně-profánní stavby. Pokud se však oprava farního objektu podařila a *neovenkovan* či *nerodák* se začlenil do místní komunity, jeho činnost byla kvitována.

Spojíme-li tento fenomén s demografickou situací příhraničních okresů Plzeňského a Jihočeského kraje, jedná se o logické vyústění a snad vhodné řešení situace. *Neovenkované* mnohdy dodávají život zchátralým objektům ve snaze uchovat jejich historickou a kulturní hodnotu, i energii celé lokality a *rozhybávají* často zdejší veřejné aktivity. Hudečková [1997, 2001] identifikuje další osobité vlastnosti *neovenkovanů*. Dle jejích slov se jedná o vysoce kvalifikované mladé lidi, kteří vyměnili slibné kariéry v městském prostředí za život na venkově, kde jsou velice aktivní v oblasti zemědělství, v místních řemeslných tradicích, zapojování se do veřejného života komunity i právě v záchraně kulturních objektů.

Podle majitelů far místní obyvatelé ve výzkumných lokalitách nepovažují obecně stav památek za svůj zájem. Přemýšlejí v tomto případě spíše ekonomicky, tzn., že primárně zvelebují vlastní majetek, dům či pozemek. Veřejný prostor či budovy veřejného zájmu nechávají na zvážení vedení obce, v jejichž katastru se památka nalézá, k jakému účelu bude sloužit či zda zasluhuje čerpat finanční prostředky z útlého finančního rozpočtu. Sepětí s regionem se tedy ve sledované oblasti neprojevuje zájmem o hmotné kulturní dědictví, konkrétně o církevní stavby profánního typu. V tomto směru se zdá být regionální identita přečeňovaným prvek pro endogenní regionální rozvoj. Patočka a Heřmanová [2008: 83–86] se domnívají, že stav památek podněcuje u residentů identifikaci s lokalitou

a zároveň tento vztah posilují. Výzkum poukázal na opačný efekt, a to, jestliže je církevní profánní stavba v havarijním stavu, není zájem ani z řad residentů o její záchranu. Naopak tyto budovy přitahují pozornost jedinců narozených mimo lokalitu. Místní obyvatelé však tuto iniciativu nechápavě komentují například slovy *kdo si může koupit a topit peníze v takové barabizně*. Domnívají se, že noví majitelé chtějí pouze *topit* nabyté jmění ve zchátralé budově a jejich úmyslem není památku zachránit a znovu ji uvést do provozuschopné podoby. Mnohdy místní nejsou schopni pochopit vloženou námahu i často dlouhá leta strávená nad zvelebováním fary. Naopak noví majitelé far si tento typ kulturních objektů vybrali právě z důvodu, že se jedná o esteticky i historicky cennou budovu/památku. Fakt, že se jedná o pozůstatek církevní moci, pro ně nebyl ve výběru a koupi nemovitosti důležitý. Svou činností, jak vyplynulo z provedených rozhovorů, se také snaží zachovat esteticko-kulturně-historickou hodnotu pro budoucí generace.

## Shrnutí

V příhraničních okresech Plzeňského a Jihočeského kraje lze identifikovat přerušení kontinuity regionální identity, které započalo nuceným vysídlením původního německy hovořícího obyvatelstva. Dle demografických statistik jsou dosud právě tyto oblasti nedosídlené a nedosahují počtu obyvatel hodnot shodných s rokem 1930. Dalším důvodem diskontinuity identity byl vztah socialistického zřízení a náboženství. Prostor krajiny, měst a obcí v českých zemích byl historicky utvářen sakrálními i profánními dominantami spojenými s náboženským vyznáním. Tyto dominanty se staly symboly daného regionu a představovaly významný identitotvorný prvek místních obyvatel ve vztahu k obývanému prostoru. Noví obyvatelé započali proces formování identity k danému prostoru po svém příchodu, který byl však velmi ztížen diverzitou obyvatelstva po stránce etnické, náboženské, kulturní i sociálně-ekonomické. Navíc zde sehrál významnou roli právě socialistický systém, které významné symboly, které se mohly stát sblížujícím prvkem nehomogenního obyvatelstva, přetvořil na sýpky, skladiště, ubytovny apod. Zlomovým datem pro znovuoobjevování identity nejen v oblasti příhraničí se stal rok 1989. *Neovenkované* a *nerodáci* začali postupně hledat cestu na místa kontrastující s rušným městským životem. To znamenalo druhý dech jednak pro profánní i sakrální památky, kterým se dostalo více pozornosti, ale také pro aktivizaci místních obyvatel. Spojení nadšení *nerodáků* a *neovenkovanů* s místními aktéry, kteří si tím mohli více začít uvědomovat symbolickou hodnotu daného místa pro sebe i svůj region. Významným činitelem v oslovování *neovenkovanů* a *nerodáků*, aby se rozhodli pro život na venkově a případnou realizaci opravy sakrální či profánní stavby, se jeví genius loci daného místa, popř. regionu. Hmotné kulturní dědictví se může stát posilujícím prvkem ve formování identity místních obyvatel i samotného regionu, pokud získá nového vlastníka z řad neziskových organizací, obcí či soukromých vlastníků, kteří mu vtisknout nový účel pro celou komunitu. V případě diecézí je stavba identitotvorným prvkem, pokud je využita opět směrem k prospěšnosti celé zdejší komunity.

Výzkum poukázal na zajímavou skutečnost, že poničené fary jsou i mimo pohraničí a zdejší obyvatelé o ně též nejeví zvláštní pozornost. Zbídačený stav navštívených far i nezájem místních obyvatel o jejich záchranu lze přičíst režimu řízeném komunistickou stranou, která perzekvovala věřící i duchovní, a tedy náboženská identita obyvatel sledovaných regionů je oproti stavu před rokem 1945, resp. 1948 prokazatelně nižší. Stav budov

není tedy primárně záležitostí úrovně regionální identity, ale má spojitost s dalšími faktory (se strategiemi diecézí, religiozitou, vzdáleností od centra, dostupností místa apod.). Nucené vysídlení však mělo nesporně vliv na přerušování dlouhotrvající identity pohraničí. Vysídlení a následný pokus o dosídlení znamenal markantní změny v sídelní i funkční struktuře, a tedy ztrátu *image* lokality i tvorbu nového procesu ztotožňování se místních obyvatel s *geniem loci* pohraničí. Lokalita nebyla ani v dobách minulých výrazným hráčem na ekonomickém poli a ani v současné době nedisponuje strategickými výrobními prostředky. Za nový nástroj k posílení identitotvorného procesu lze na základě výzkumu považovat *neovenkovanství*, které nepřistupuje k pohraničí apriori historicky, ale snaží se nalézat nové hodnoty ve stávajících symbolech a navazuje na spjatost s přírodními podmínkami.

Stav hmotného kulturního dědictví ve sledovaných oblastech pohraničí není prokazatelně přímo závislý na regionální identitě místních obyvatel. Regionální identitu proto chápeme jako jeden z možných, nikoliv však zásadních, prvků ovlivňujících rozvoj regionu, např. v podobě předávání kulturního hmotného dědictví. Identita je více než individuální složkou lidské osobnosti nenabývající za různých okolností stejných hodnot. I proto objekty far a další památky podléhají zájmu nejen residentů regionů, ale mnohdy jsou závislé na svém objevení novodobými *venkovany*.

## Poděkování

Studie vznikla za grantové podpory Interní grantové agentury Provozně ekonomické fakulty České zemědělské univerzity v Praze k projektu Regionální identita: potenciální faktor regionálního rozvoje č. 20181003.

---

## Literatura

- Arburg, Adrian von – Staněk, Tomáš (ed.) [2010]. *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: dokumenty z českých archivů. Díl I., Češi a Němci do roku 1945: úvod k edici*. Středokluky: Zdeněk Susa.
- Atlas sčítání 2011: Podle výsledků Sčítání lidu, domů a bytů 2011 [2013]. *Český statistický úřad*. Praha: Český statistický úřad.
- Balík, Stanislav – Hanuš, Jiří [2013]. *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bauman, Zygmunt – May, Tim [2010]. *Myslet sociologicky: netradiční uvedení do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Bausinger, Hermann [2001]. Heimat und Globalisierung. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 104: 121–135.
- Boček, Jan – Cibulka, Jan [2016]. Existují Sudety? Hranice jsou zřetelné i sedmdesát let po vysídlení Němců. *Český rozhlas* [online], 10. 6. 2016. Dostupné z: <<https://interaktivni.rozhlas.cz/sudety>>.
- Breakwell, Glynis [1993]. Social representations and social identity. *Papers on social representations* 2 (3): 198–217.
- Brotánková, Helena [2004]. Religiozita v České republice v církevních statistikách. *Teologické texty* (5).
- Cejpová, Irena [2018]. Orální historie – minulost, současnost a budoucnost kvalitativní vědecké metody. *Kulturní studia* 2017 (1): 79–95.
- Cejpová, Irena [2018]. Region a regionální identita ve vztahu k regionálnímu rozvoji. *Kulturní studia* 2018 (2): 74–84.

- Demel, Zdeněk [2008]. *Pod dohledem církevních tajemníků: omezení činnosti katolické církve v Československu 1945–1989 na příkladu jihočeského regionu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Dokoupil, Jaroslav – Havlíček, Tomáš – Jeřábek, Milan [2004]. *České pohraničí bariéra nebo prostor zprostředkování?* Praha: Academia.
- Górecki, Edward [1996]. *Církev se uskutečňuje ve farnosti*. Olomouc: Maticе cyrilometodějská.
- Hampl, Martin [2000]. Pohraniční regiony České republiky: současné tendence rozvojové diferenciace. *Geografie – Sborník ČGS* 105 (3): 241–254.
- Heřmanová, Eva – Chromý, Pavel et al. [2009]. *Kulturní regiony a geografie kultury*. Praha: Aspi.
- Heřmanová, Eva – Patočka, Jiří [2007]. *Regionální sociologie, sociologie prostoru a prostředí II*. Praha: Oeconomica.
- Houžvička, Václav – Novotný, Lukáš (ed.) [2007]. *Otisky historie v regionálních identitách obyvatel pohraničí: sebedefinice a vzájemné vnímání Čechů a Němců v přímém sousedství*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Hudečková, Helena – Jehle, Raimund [1997]. Rurální rozvoj: zahraniční zkušenosti. *České Budějovice. Sborník Jihočeské Univerzity XXII* (2): 75–81.
- Hudečková, Helena [1997]. Ruralizace a její aktéři. *Zemědělská ekonomika* 43 (9): 389–397.
- Hudečková, Helena [2001]. Globalita, ruralita a neovenkovanství. *Agricultural Economics. Zemědělská ekonomika* 47 (5): 217–221.
- Chromý, Pavel [2003]. Formování regionální identity: nezbytná součást geografických výzkumů? In: Jančák, Vít – Chromý, Pavel – Marada, Miroslav (ed.). *Geografie na cestách poznání*. Praha: UK v Praze, PFF, KSGRR.
- Index změny v období 1948–1990 [2000]. *LUCC Czechia: výzkumné centrum změn využití ploch Česka*. [online]. Dostupné z: <<http://web.natur.cuni.cz/ksgrrsek/lucc/index.php/64-2>>.
- Janišová, Milena – Kaplan, Karel (ed.) [1995]. *Katolická církev a pozemková reforma 1945–1948: dokumentace*. Brno: Doplněk.
- Jeřábek, Milan et al. [2004]. *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování?* Praha: Academia.
- Kastner, Quido Karel Bor [1999]. *Osídlování českého pohraničí od května 1945: (na příkladu vybraných obcí Litoměřicka)*. Ústí nad Labem: Sociologický ústav AV ČR.
- Kayser, Bernard [1991]. La renaissance rurale: Sociologie des campagnes du monde occidental. *Revue française de sociologie* 32 (2): 288–290.
- Kreisslová, Sandra [2013]. *Konstrukce etnické identity a kolektivní paměti v biografických vyprávěních českých Němců*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Kreisslová, Sandra [2018]. „Domov“ jako místo dočasného návratu. První cesty německých vysídlenců do Československa. *Český lid* 105 (2): 159–176.
- Kučerová, Silvie [2009]. Rodáci a rodáctví. In: Heřmanová, Eva – Chromý, Pavel. *Kulturní regiony a geografie kultury: kulturní realie a kultura v regionech Česka*. Praha: ASPI, s. 100–109.
- Küsová, Tereza – Fialová, Dana – Hučínová, Marta [2017]. Sociální síť a vznik sociálního kapitálu v lokalitách druhého bydlení. *Geografie* 122 (2): 236–256.
- Metodika SLDB 2011 [2011]. *Český statistický úřad* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz/csu/czso/metodika-sldb-2011>>.
- Mzdy v Jihočeském kraji vzrostly v 1. pololetí 2020 meziročně o 1 140 Kč [2020a]. *Český statistický úřad* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz/csu/xc/mzdy-v-jihoceskem-kraji-vzrostly-v-1-pololeti-2020-mezirocne-o-1-140-kc>>.
- Nahlížení do katastru nemovitostí 2016–2020 [2020]. *Český úřad zeměměřický a katastrální* [online]. Praha: ČÚZK. Dostupné z: <<https://www.cuzk.cz>>.
- Nosková, Helena et al. [2005]. *K problémům menšin v Československu v letech 1945–1989: sborník studií*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Obyvatelstvo České republiky podle místa narození – 2011 [2014b]. *Český statistický úřad* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo-ceske-republiky-podle-mista-narozeni-2011-hj3iacbvta>>.
- Obyvatelstvo podle náboženské víry v letech 1921–2011 [2014a]. *Český statistický úřad* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz/documents/10180/20551795/1702201401.pdf/68758640-22b5-4eba-9733-95c75a479d42?version=1.0>>.

- Paasi, Anssi [1986]. The institutionalization of regions: A theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia* 164 (1): 105–146.
- Paasi, Anssi [2002]. Place and Region: Regional Works and Words. *Progress in Human Geography* 26 (6): 802–811.
- Památkový katalog [2015]. *Národní památkový ústav* [online]. Praha. Dostupné z: <<http://pamatkovykatalog.cz>>.
- Patočka, Jiří – Heřmanová, Eva [2008]. *Lokální a regionální kultura v České republice: kulturní prostor, kulturní politika a kulturní dědictví*. Praha: ASPI.
- Perks, Robert – Thomson, Alistair [1998]. *The Oral History Reader*. Roudledge.
- Podíl nezaměstnaných osob v krajích k 31. 10. 2020 [2020b]. *Český statistický úřad* [online]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/xc/mapa-podil-kraje>.
- Přehled vikariátů [2018]. *Katalog diecéze českobudějovické* [online]. Dostupné z: <<http://katalog.bcb.cz/Katalog/Vikariaty>>.
- Ptáček, Bohumil et al. [2017]. *Historický atlas obyvatelstva českých zemí = Historical population atlas of the Czech lands*. Praha: Karolinum.
- Radvanovský, Zdeněk [1997]. Konec česko-německého soužití v ústecké oblasti 1945–1948. Ústí nad Labem: UJEP, *Acta Universitatis Purkynianae Facultatis Philosophicae*. Studia historica.
- Retrospektivní přehled o počtu obyvatel a domů v letech 1869–2011 v krajích a okresech České republiky. [2016]. *Český statistický úřad* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz/documents/10180/20537734/13008415okr.pdf/dfd98232-04d4-433e-b3b5-30dd411573c4?version=1.1>>.
- Roubal, Ondřej [2013]. *Biografická identita v pohraničí: Teritoriální identita v životních příbězích poválečných osídlenců pohraničí severních Čech*. Praha: Professional Publishing.
- Řezník, Miloš [2015]. Paměť a identita v regionálním kontextu. In: Šustrová, Radka – Hédlová, Luba (ed.). *Česká paměť: Národ, dějiny a místa paměti*. Praha: Památník Lidice.
- Statistická ročenka Plzeňského kraje 2019 [2019a]. *Český statistický úřad* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz/documents/10180/91345195/33010819.pdf/0497e658-77d2-4940-97b5-3675eef635ad?version=1.5>>.
- Statistická ročenka Jihočeského kraje 2019 [2019b]. *Český statistický úřad* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz/documents/10180/90863263/33010519.pdf/7fb6f3bd-afb8-4d8f-b845-e8dc885b1dd3?version=1.11>>.
- Struktura obyvatelstva České republiky podle místa narození v letech 1991, 2001 a 2011. [2014c]. *Český statistický úřad* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz/documents/10180/20551761/17022514a01.pdf/7355ed59-cca1-4552-8c87-76a27a55242c?version=1.0>>.
- Vaněk, Miroslav – Krátká, Lenka (ed.) [2014]. *Příběhy neobyčejných profesí – Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha: Karolinum.
- Vaněk, Miroslav – Mücke, Pavel [2011]. *Třetí strana trojúhelníku: Teorie a praxe orální historie*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.
- Vařeka, Josef – Frolec, Václav [2007]. *Lidová architektura: encyklopedie*. Praha: Grada.
- Waller, Vivienne – Farquharson, Karen – Dempsey, Deborah [2015]. *Qualitative Social Research: Contemporary Methods for the Digital Age*. Velká Británie: Sage Publications.
- Wiedemann, Andreas [2016]. „Pojď s námi budovat pohraničí!“. *osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952*. Praha: Prostor.
- Zich, František – Roubal, Ondřej – Spalová, Barbora [2003]. *Mezigenerační biografická konfigurace obyvatel české části Euroregionu Nisa*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Zich, František [2003]. *Regionální identita obyvatel pohraničí: Sborník příspěvků z konference „Evropská, národní, či regionální identita?“ Praha, 3. 10. 2003*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.

*Irena Cejmová (\*1991) je doktorandkou oboru Sociální a regionální rozvoj na Provozně ekonomické fakultě České zemědělské univerzity v Praze. Ve své odborné činnosti se zabývá problematikou regionální identity v kontextu soudobých dějin a regionálního rozvoje.*

*Andrea Šimáková (\*1987) působila jako doktorandka oboru Sociální a regionální rozvoj na Provozně ekonomické fakultě České zemědělské univerzity v Praze. V disertačním projektu se zaměřila na udržitelnost hmotného kulturního dědictví v ČR a jejich změnu funkčního využití v širším kontextu regionální identity. V roce 2020 dokončila doktorské studium.*

# Společenské faktory utvářející rámec pro uchopení role babičky. Reflexe babiček z Pardubic a okolí

TEREZA ČEPILOVÁ\*

**Social Factors Forming the Basic Framework for Prehension of the Role of a Grandmother. Reflections of Grandmothers from Pardubice and Surroundings**

**Abstract:** The aim of this article is to describe the social aspects that affect performing the role of grandmother. The historical-sociological approach was chosen to research this topic. It uses knowledge of previous situations and processes to an in-depth understanding of the contemporary situation. Interviews realized with eight grandmothers of children aged 6–8 were analyzed. The article presents the grandmothers' reflection of the social framework for performing the grandmother's role. In grandmothers' opinions, this framework has a significant impact on the possibilities of performing a grandmother's role. Using the historical-sociological approach also allowed us to identify changes in the framework during the last decades. These changes are explained on examples of the last three generations of grandmothers in the text.

**Keywords:** grandmothers; grandparents; family role; historical-sociological approach

DOI: 10.14712/23363525.2021.7

## Úvod: Význam časového a prostorového ukotvení role babičky

V české a zahraniční literatuře lze vysledovat několik obecně přijímaných faktorů, které prarodičovskou roli utvářejí. V první řadě se jedná o pohlaví (gender) prarodiče, které ovlivňuje jak konkrétní naplňování prarodičovské role z hlediska babiček a dědečků [např. *Vidovičová – Galčanová – Petrová Kafka 2015*], tak i odlišné vnímání obou prarodičovských rolí ze strany vnoučat [např. *Bhopal – Brannen – Heptinstall 2000*]. Dále odborné studie hovoří o vlivu rodinné linie, a to například na četnost kontaktu vnoučat a prarodičů z matčiny a z otcovy rodinné linie [např. *Kahana – Kahana 1970*]. Konkrétní naplňování role prarodiče se liší i osobním přístupem utvářeným základními charakteristikami prarodiče a jeho zájmy, k čemuž podle výzkumníků přispívá i absence jednotné představy o této roli [např. *Hasmanová Marhánková 2015; Gauthier 2002*]. Rodinná situace a vztahy na úrovni nukleární i širší rodiny mohou být dalším významným faktorem, který se do vykonávání prarodičovské role promítá [Kemp 2007; Davies 2011; Gauthier 2002]. Uchopení role prarodiče je podle výzkumníků ovlivněno také věkem vnoučete, jemuž musí být pojetí role v průběhu času přizpůsobováno [např. *Hurme – Westerback – Quandrello 2010; Kahana – Kahana 1970*]. Z dosud provedených výzkumů vyplývá, že vykonávání role prarodiče je ovlivněno i geografickou vzdáleností mezi místem bydliště vnoučete a místem bydliště prarodiče [např. *Hasmanová Marhánková – Štípková 2014; Quandrello et al. 2005*]. Z tohoto stručného přehledu faktorů ovlivňujících vykonávání role prarodiče, o nichž se

\* Mgr. Tereza Čepilová, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha-Libeň. E-mail: t.cepilova@seznam.cz

v souvislosti s danou rolí často hovoří a s kterými se ve výzkumech pracuje, by se mohlo zdát, že prarodičovská role je do značné míry ovlivněna kromě určitých daností (např. rodinná linie) především charakteristikami konkrétního prarodiče a jeho specifickými rodinnými konstelacemi. Značná závislost určitého pojetí prarodičovské role na konkrétních jedincích a jejich rodinných vztazích, a z nich vyplývající mnohost takovýchto pojetí, by byla v souladu s absencí jednotné představy o prarodičovské roli [např. *Hasmanová Marhánková 2015*]. Také tvrzení českého sociologa Lukáše Urbana, který hovoří o tom, že v intimnějším oblastech světa člověka nalézáme poněkud rozvolněnější rolové předpisy [*Urban 2011*], by odpovídalo existenci různých pojetí prarodičovské role.

Jak ovšem upozorňuje americký sociolog Peter Uhlenberg [2004], vnímání role prarodičů a charakter vztahu mezi prarodiči a vnoučaty je nutné vnímat i v určitém širším časovém a geografickém měřítku. Mnoha studiím k tématu prarodičovství však podle P. Uhlenberga časový a prostorový kontext chybí. Závěry výzkumů je přitom nutné do určitého kontextu zasazovat, neboť, jak ukazují některé realizované výzkumy, rozdíly ve vnímání a vykonávání role prarodiče se liší místně [*Harper – Smith – Hagestad 2010; Sandel et al. 2006; Souralová 2015*] i časově [*Gauthier 2002; Gratton – Haber 1996; Cherlin – Furstenberg 1986*]. Společnost tudíž rámcově nastavuje určité možnosti a mantinely, v rámci nichž pak mohou existovat různá více či méně odlišná pojetí vykonávání prarodičovské role.

Jako příklad geografických odlišností prarodičovské role lze uvést studii amerických výzkumníků Todda L. Sandela, Grace E. Choové, Peggy J. Millerové a Su-hua Wangové [2006] zabývající se euroamerickými a tchajwanskými babičkami. Zatímco tchajwanské babičky zastávají během předškolního věku dítěte pečovatelskou funkci a zabezpečují všechny primární potřeby dítěte, euroamerické babičky se ocitají spíše v roli společníka či kamaráda a v případě potřeby jsou připraveny pomoci. Jiní výzkumníci poukazují v souvislosti s geograficky odlišnými pojetími role prarodiče na skutečnost, že očekávané kulturní rozdíly se nemusejí u zkoumaného vzorku projevit, pokud lidé žijí v jiném kulturním prostředí než je jejich původní [*Bhopal – Brannen – Heptinstall 2000: 136*].

Pro předkládanou studii je ovšem podstatnější druhý Peterem Uhlenbergem zmiňovaný aspekt, kterým je časový kontext konkrétních výzkumů a prezentovaných studií. Jako příklad historických proměn prarodičovské role lze v hrubých rysech načrtnout změny, kterými prošla role amerických prarodičů. Podle amerických historiků Briana Grattona a Carole Haberové [1996] byli zhruba do poloviny 19. století prarodiče vnímáni jako autorita, která spolu s úctou ke starým lidem plynula z ekonomických pout. Prarodiče měli jako vlastníci půdy ekonomickou a sociální kontrolu nad mladšími generacemi, které na nich finančně závisely. Poté podryla autoritu prarodičů jako držitelů půdy industrializace. Narůstala nezávislost dospělých dětí a jejich potřeba oddělených domácností. Starý věk začal být vnímán jako tíživé a neproduktivní období spojené s nemocemi. Prarodiče byli vnímáni jako přítěž a ohrožení pro rodinu [*Gratton, Haber 1996: 7–9*].

Vrstva nezávislých důchodců vznikala zhruba od 50. let, kdy podle amerických historiků a sociologů přineslo rozšíření sociálního systému lepší zajištění seniorů [*Uhlenberg 2004: 92; Gratton – Haber 1996: 10; Cherlin – Furstenberg 1986: 32*]. Tito lidé již podle B. Grattona a C. Haberové [1996: 11] nezastávali významnou ekonomickou roli v rámci rodiny, ale zároveň pro rodinu nepředstavovali hrozbu. Požadavky úcty a poslušnosti a emocionální odstup starších generací prarodičů a vnoučat byly v poválečném období postupně nahrazovány důrazem na lásku a náklonnost a prarodiče se stali společníky



vnoučat [Gratton – Haber 1996: 11; Cherlin – Furstenberg 1986: 35]. Kulturní vzorec prarodičovství je v dnešní době podle P. Uhlenberga [2004: 93] pozitivnější a zdůrazňuje lásku a emocionální blízkost vnoučat a jejich prarodičů.

Vliv na roli prarodiče měly v průběhu 20. století i demografické faktory. Pokles úmrtnosti způsobil, že děti dnes mají více prarodičů a častěji je zažijí i v době své dospělosti [Uhlenberg 2004: 82; Cherlin – Furstenberg 1986: 25]. Pokles porodnosti vedl k tomu, že téměř vymizel souběh rodičovství a prarodičovství, v důsledku čehož mají prarodiče méně rodinných rolí [Cherlin – Furstenberg 1986: 28]. Děti také mají méně sourozenců a bratrance či sestřenic, se kterými by soupeřily o pozornost a zdroje prarodičů [Uhlenberg 2004: 85]. Celkově vzato, proměny role prarodičů během 20. století podle Petera Uhlenberga zapříčinily, že dnes mají prarodiče pro děti větší význam, než tomu bývalo dříve [Uhlenberg 2004: 77].

V českém prostředí se proměně obsahu role babičky okrajově v jednom ze svých článků dotýká socioložka Jaroslava Hasmanová Marhánková [2015]. Co se týče vztahu babiček a vnoučat, podobně, jako již bylo zmíněno výše u prací amerických sociologů a historiků, i J. Hasmanová Marhánková zaznamenala v českém prostředí proměnu citového vztahu. Respondentky jejího výzkumu, současné babičky, hodnotily své babičky jako poměrně vzdálené postavy, s nimiž nenavázaly žádný hlubší osobnější vztah. Generace babiček současných matek, další skupiny respondentek, již byla mnohem důležitější součástí rodinných vztahů a přibýlo společně tráveného času babiček s vnoučaty [Hasmanová Marhánková 2015: 753].

Dále respondentky podle J. Hasmanové Marhánkové často poukazovaly na vyšší nároky, které jsou na dnešní babičky kladeny. Zatímco dřívější babičky se soustředily na péči, dnešní babičky musí kombinovat péči spolu se svým pracovním životem. Současné babičky byly dotazovanými matkami popisovány jako ženy soustředěné na budování vztahu s vnoučaty a zajišťující vnoučatům zábavu, přičemž se věnovaly i svým pracovním povinnostem. Proměnu naplňování role babičky dává J. Hasmanová Marhánková do souvislosti se změnou ve vnímání stáří jako období pasivity. Výrazným rámcem současné prarodičovské generace je podle ní norma aktivity. Zdůrazňovány jsou podle J. Hasmanové Marhánkové prodlužující se pracovní biografie a aktivní životní styl seniorů [Hasmanová Marhánková 2015: 753–755].

Z výše uvedených příkladů lze vidět, že podoba a naplnění role prarodičů se liší v různých historických obdobích a odvíjí se od demografických změn, míry technologického pokroku, úrovně dostupné zdravotní péče, kulturního obrazu stáří i od ekonomického fungování společnosti v daném období. Škála společenských faktorů, které nezávisle na jednotlivcích utvářejí rámec a vymezují pro konkrétní uchopení prarodičovské role a způsoby jejího vykonávání, je dosti široká.

Tento text bude zaměřen na společenské faktory spoluutvářející podobu babičkovské role s vědomím, že roli babičky utvářejí také individuální biografie ženy, její životní zkušenosti, rodinné vztahy i individuální charakteristiky jejího vnoučete. Společenské faktory zde budou chápány jako klíč utvářející v čase relativně stabilní, nikoliv však zcela neměnný rámec pro aktuální vykonávání babičkovské role. S přihlédnutím k sociologickému vymezení sociální role Lukášem Urbanem [2011: 167] bude ve studii přistoupeno k roli babičky jako k určitému celku očekávaného chování, jednání a činností, které vyplývají ze specifické pozice ženy v rámci rodiny. Cílem textu je zodpovědět, jaké společenské faktory

utvářející rámec pro individuální uchopení role babičky reflektují současné babičky a jaké dopady na prarodičovskou roli podle nich tyto faktory v průběhu posledních desetiletí měly. Oproti většině současných výzkumů zkoumajících roli babičky v kontextu nastavení soudobého společenského rámce daný text využije paměti a vzpomínky dotazovaných žen, které se týkají posledních tří generací babiček. Jako nositelky babičkovské role mohly dotazované ženy vnímat stabilitu i proměny společenského rámce vymezujícího roli babičky zhruba od poloviny 20. století. Z reflexe babičkovské role objevující se ve třech posledních generacích snáze vystoupí společenské faktory a jejich proměny, které jsou podle dotazovaných žen pro vykonávání jejich vlastní babičkovské role významné.

### Participantky a výzkumná data

Předkládaná mikrostudie je prvním výstupem širšího třígeneračního výzkumu zaměřeného na obraz a proměny role babičky během posledních tří generací. Vzhledem k širší výzkumnému záměru a dosavadním odborným poznatkům o odlišnostech mezi rolí babiček a dědečků byl výzkum zaměřen pouze na roli babičky, což umožnilo hlubší porozumění babičkovské roli, která dosud není v českém prostředí příliš detailně prozkoumána. Složení výzkumného vzorku, na němž je tato mikrostudie založena, se odvíjelo od nejmladší dotazované generace. Žáci 1. tříd tří základních škol v Pardubicích byli osloveni v rámci školního vyučování, aby se zapojili spolu se svými rodiči a babičkami do připravovaného výzkumu. Každý z žáků dostal pro své rodiče a babičky informační leták spolu s informovaným souhlasem.

Tabulka 1: Charakteristika participantek

Jméno	Rok narození	Ekonomický stav	Rodinný stav	Počet dětí	Počet vnoučat	Bydliště	Bydliště dotazovaného vnoučete
Jana	1969	pracuje	vdaná	2	1+1 nevlastní	Pardubice	Pardubice
Anna	1946	v důchodu	vdaná	4	8	Obec u Chlumce nad Cidlinou	Pardubice
Jaroslava	1942	v důchodu	bez partnera	2	4	Pardubice	Pardubice
Hana	1959	pracuje	partner	2	1+1 nevlastní	Pardubice	Pardubice
Alena	1952	v důchodu	vdaná	4	6	Chrudim	Pardubice
Růžena	1939	v důchodu	vdova	2	3	Obec u Pardubic	Pardubice
Věra	1947	v důchodu	vdaná	2	4	Pardubice	Obec u Pardubic
Marie	1951	v důchodu	vdaná	2	6	Hradec Králové	Pardubice

Mikrostudie zpracovává rozhovory s osmi ženami, které měly osobní zkušenost s babičkovskou rolí. Dotazované ženy (babičky), které se výzkumu účastnily, se narodily v letech 1939, 1942, 1946, 1947, 1951, 1952, 1959, 1969. Dvě z žen byly stále ekonomicky aktivní, z toho jedna z nich byla rozvedená a měla nový partnerský vztah, druhá žila v domácnosti s manželem. Šest žen již bylo v důchodu, dvě z nich žily v domácnosti bez partnera, jedna zcela sama, druhá s rodinou své dcery. Šest žen mělo dvě děti, dvě ženy měly čtyři děti. Dvě ženy se čtyřmi dětmi měly šest a osm vnoučat, další dvě ženy měly jedno vlastní a jedno nevlastní vnouče, jedna žena měla tři vnoučata, další dvě ženy měly čtyři vnoučata a jedna žena byla babičkou šesti vnoučat.

Zvolený způsob tvorby vzorku s sebou nese jisté limity týkající se jeho složení. Do výzkumu se nezapojila žádná žena, která by se se svou babičkovskou rolí neztotožňovala nebo by ji vnímala jako okrajovou. Stejně tak se do výzkumu nezapojily babičky, které sice přistupují aktivně ke své babičkovské roli, ale byly např. vlivem pracovních povinností časově vytížené. Otázkou však je, zda by se reflexe společenského rámce u těchto žen něčím výrazně odlišovala od názoru dotazovaných žen, neboť ty rovněž reflektovaly např. pracovní vytížení současných babiček nebo jejich volnočasové zájmy.

Hlubkové rozhovory realizované s ženami trvaly v průměru 80 minut a pokryly témata dětství žen a jejich tehdejších rodinných a příbuzenských vztahů, zapojení rodičů dotazovaných žen do péče o vnoučata, dále se dotýkaly jejich vlastních vnoučat a současných příbuzenských vztahů a v hrubých obrysech zmapovaly rozhovory i osobní a pracovní život dotazovaných žen. Analýza dat byla inspirována principy interpretativní fenomenologické analýzy [Koutná Kostínková – Čermák 2013] a využila osobní zkušenosti dotazovaných žen jako nositelek babičkovské role k pochopení toho, jakými faktory je ovlivňována podoba vykonávání role babičky. Jednotlivé přepisy rozhovorů byly nejprve opoznámkovány a poté byla formulována tzv. rodičí se témata. Vzhledem k tematickému záběru rozhovorů (součást širšího výzkumu) byly v této fázi analýzy poznámky a komentáře přiřazeny k jednomu ze tří sledovaných období v životě dotazovaných žen (dětství, rané mateřství, babičkovství). Takto bylo postupováno jednotlivě u každého případu. Poté byl na základě rodičích se témat a v závislosti na výzkumných otázkách zpracován finální seznam témat a podtémat, který byl identický pro všechna tři sledovaná období. Následně probíhalo srovnávání jednotlivých případů a hledání podobností a vzorců mezi nimi.

## Společenské faktory utvářející rámec pro uchopení babičkovské role

Z rozhovorů s dotazovanými ženami vyplynulo, že role babičky je ovlivněna obecným charakterem společnosti: ekonomickou aktivitou obyvatelstva, dopravní infrastrukturou, úrovní vědeckého poznání, stupněm technologického rozvoje nebo společenskými náladami. Vykonávání role babičky proto nabývá v různých historických obdobích specifických rysů. Jak uvedla paní Růžena (1939): *Ty babičky jsou taky jiný, takový jako že ten prostě způsob života a ta doba... že jsme někde jinde, takže to je jako jiný. (...) asi je rozdíl, jak se i třeba chovaly nebo oblíkaly nebo vyjadřovaly dřív než dneska. Přináší to ten jako pokrok.* Dopady působení jednotlivých celospolečenských faktorů na roli babičky se v průběhu času mění – některé se proměňují ku prospěchu role babičky, jiné ji činí obtížněji vykonavatelnou.

## Pracovní povinnosti: Život naplněný prací

Jako jeden z výrazných společenských faktorů, který podle dotazovaných žen ovlivňuje vykonávání role babičky, jsou pracovní povinnosti ženy, resp. různé způsoby přispívání žen k zajištění obživy rodiny.

Dotazované ženy uváděly, že jejich babičky většinou nepracovaly a neměly klasické zaměstnání v dnešním slova smyslu. Například paní Alena (1952) ve svém vyprávění zmínila, že její babička měla za mlada přivýdělek v podobě vyšívání: *Tak moje babička vlastně, pocházeli z velmi chudého kraje, (...) měli malý políčko a děda chodil pracovat do lomu. Babička vlastně, jak to bejvalo, byla doma a když byla mladá, tak vyšívala vlastně a tím se tak nějak jako... si přivydělávala.* Část ženami vzpomínaných babiček žila na vesnici. Dotazované ženy vzpomínaly, že s vesnickým životem bývalo spojeno obdělávání většího či menšího pole a chování drobných nebo hospodářských zvířat. Pole a zvířata přinášela lidem obživu a povinnosti kolem hospodářství zaplnily lidem většinu dne. Venkovský život ilustruje vzpomínka paní Jaroslavy (1942), reprezentující skupinu žen, která v dětství žila spolu s babičkou nebo v její bezprostřední blízkosti: *(...) dědeček a babička, tak měli život naplněný prací, od božího rána do božího večera, a to trvalo celou sezónu, to znamená jaro, léto, podzim. Akorát v zimě měli nějaký čas, kdy si od tohohle odpočinuli a kdy ale taky pracovali, třeba zašivali pytle na obilí nebo drali peří, nebo opravovali všelijaké věci (...), takže kde tam byl čas pro nás pro děti. Co já si pamatuju, takže samozřejmě byla babička furt na poli a musela i vařit.* Zmiňovaným babičkám neotevírala práce „doma“, v domácnosti, na hospodářství nebo na poli velký prostor pro hraní a zábavu s vnoučaty. Děti si ovšem mohly na vesnici hrát s ostatními dětmi a v případě, že by se něco přihodilo, babička jim byla nablízku k dispozici radou nebo pomocí.

Ostatní babičky dotazovaných žen nežily v blízkosti svých vnoučat a do každodenní nebo časté péče o ně zapojeny nebyly. Podle dotazovaných žen péči o děti dokázaly jejich matky v zásadě pokrýt samy, případně jim vypomáhaly nejstarší děti, jako tomu bylo například u paní Aleny (1952). Jedinou participantkou výzkumu, která nepoznala své babičky, byla paní Věra. Veškerou péči o ni a její sourozence zastala sama její matka. Situace paní Věry podle jejích vzpomínek nebyla ve své době ojedinělá: *Opravdu, co jsem měla jako okolo, nás bylo tehdá ve třídě, protože to byl ten 47. ročník, poválečný ročníky, tak nás bylo 41 ve třídě, no. Ale řekla bych, že snad ani polovička neměla babičku ani dědu, abych pravdu řekla, protože dost ve válce jako to zemřelo.*

Zaměstnané ženy se v rodinách dotazovaných žen objevily až s generací jejich matek, které začaly v poválečném období docházet do zaměstnání. Válečný i generační přelom v zaměstnanosti žen dokládá vyprávění paní Růženy (1939): *Měli to holičství (pozn. babička a děda), teď pole měla (...), samozřejmě že do práce jako nechodila, to nebylo tak běžný, že jo, to bylo až po tý válce, že jo, třeba maminka a tak, no. Pomoc s péčí o děti probíhala u dotazovaných žen odlišně. Například paní Růženě (1939) a paní Věře (1947) pomáhaly s péčí o děti jejich matky. U paní Věry vypomáhala její matka několikrát do týdne: *Ona bych řekla, když byly děcka, tak dvakrát za týden byla u nás určitě a někdy i na víkendy.* Paní Anna (1946) vzpomínala, že jí matka s péčí o děti moc nepomáhala: *Mamka jako moc hlídat nechtěla a teď ji chápou, protože někdy mě to taky unavuje už a to, ale ono hlídat všechny děti... tak je pohlídala, když jsem potřebovala k zubaři nebo k doktorovi, to jo.* U prvních*

dvou dětí paní Anně pomáhala s hlídáním její babička. Paní Haně (1959) pomáhala s péčí o děti také její nevlastní babička, která však byla věkově blíže matce paní Hany spíše než její babičce. V dobrém vzpomínala paní Hana i na pomoc tchyně a tchána z prvního manželství, které skončilo předčasnou smrtí jejího manžela. Paní Jaroslavě (1943), jejíž rodiče, stejně jako manželovi rodiče, bydleli daleko, s hlídáním vypomáhala paní na hlídání, ze které se v podstatě stala náhradní babička. Paní Jaroslava byla primářkou v nemocnici a bez výpomoci s péčí o děti by se podle svých slov neobešla.

Pro generaci dotazovaných žen už bylo zaměstnání běžnou součástí života. Oproti generaci svých matek však poukazovaly dotazované ženy na prodloužení věku odchodu do důchodu, které jim podle jejich názoru vykonávání prarodičovské role znesnadňovalo. Paní Hana (1959) ani paní Jana (1969), které byly obě stále ekonomicky aktivní, nebyly spokojené s množstvím času, který na svá vnoučata měly. Přály by si věnovat se vnoučatům mnohem více. Paní Jana (1969) uvedla: *A říkám, čím dál víc (smích), že kdyby byl starší režim, co byl, tak bych vlastně za dva roky šla do důchodu. Říkám, to bych si tak užívala. Takhle ještě dalších skoro deset let. (...) No, když to jde, tak se snažím si urvat ten čas, no.* Ostatní dotazované ženy už ekonomicky aktivní nebyly a zároveň měly více vnoučat. Tyto ženy hovořily o tom, že si vnoučata narozená až v době, kdy už byly v důchodu, mohou více užívat, protože na ně mají dostatek času. Paní Anna (1946), která měla osm vnoučat, vzpomínala: *První... ne, to jsem ještě nebyla, já jsem šla do důchodu 2004, (...) a tyhle ty (pozn. vnoučata) až byly v důchodu, takže ty si můžu víc užít, protože ono na ty směny to bylo náročný.*

### Odkládání rodičovství: Méně sil a energie

Paní Hana (1959) během rozhovoru poukázala na to, že posunutí věku odchodu do důchodu, zmiňované výše, je doprovázeno současným fenoménem odkládání rodičovství do vyššího věku. Dříve měly podle paní Hany mladé ženy děti v dřívějším věku, takže babičky na tom bývaly, co se ekonomické aktivity týče, podobně: *Ale zase za mých rodičů, kdy byli rodiče (pozn. prarodiči) třeba ve 44, taky chodili až za 10 let, v 55, že jo, takže jsme to měli prakticky nastejno, jo. Dneska ty maminky jsou starší, třeba už těch 27 (...). Zároveň ale zásadní rozdíl dotazované ženy spatřovaly ve věku, kdy se ženy stávají babičkami. Předchozí generaci babiček podle nich bylo výrazně méně let než současné generaci babiček a měly tak podstatně více fyzických sil, stejně jako rodiče dětí. Paní Hana (1959) uvedla: *Akorát je pravda, že ty naši rodičové nebo rodiče měli prostě víc síly a energie. Když teďka jdete v 61 (pozn. do důchodu), tak už to prostě tak není.* Paní Věra k problému dodala: (...) *každý má co nejdýl děti. Já z vlastních zkušeností, že jsem měla starý rodiče, jo, tak jsem říkala: „Vy jste normálně nezodpovědný, doslova a do písmene.“ Protože, je fakt, že dneska je životnost větší, že se dožívají ty lidi to, ale ať mi nikdo neříká, že ve 40 letech dám tomu dítěti tolik jako v 25, když jsem fyzicky na tom podstatně lepší.* Dotazované ženy ve svých vyprávěních vycházely ze zkušeností z vlastních rodin, které se ovšem, co se týče věku, kdy se ženy stávaly a stávají matkami, lišily. Přesto byla reflexe odkládání rodičovství do vyššího věku spojená s úbytkem sil rodičů i prarodičů v jejich vyprávěních čitelná.*

## Zaměstnání matek: Vzít si ošetřovačku je problém

Vykonávání babičkovské role je podle dotazovaných žen ovlivněno i zaměstnáním matek jejich vnoučat. Oproti dřívější generaci jsou podle dotazovaných žen současné matky v horší situaci, co se týče kombinování ekonomické aktivity a péče o děti. Například v době nemoci dítěte je podle názoru dotazovaných žen často problematické zůstat s dítětem doma kvůli obavám o ztrátu zaměstnání. Tuto situaci prý nynější generace babiček nezažila. Paní Hana (1959) popsala rozdíl takto: (...) *vzít si neschopenku nebo ošetřovačku je problém, protože co když je vyhodí z práce. Za nás to nebylo. My jsme vopravdu... já jsem měla obě dvě děti dost nemocný, rýma, kašel, šla jsem prostě na týden na ošetřovačku. Dneska se bojíte, aby vás nevyhodili.* Paní Hana (1959) zmiňovala i rozrůznění pracovní doby, která podle ní dříve bývala jasně daná: *Třeba pracovní doba za našich rodičů byla přesně daná. Třeba od šesti do dvou. Kdežto teď, já třeba ráno vyjedu v pět (...) a vrátím se večer v šest. A potom si už teda musím jít lehnout.* Paní Věra (1947) popisovala pracovní dobu své dcery takto: *Monika má blbou pracovní dobu, že jo, takže se dá říct minimálně 4 dny v týdnu jsme vyzvedávali ze školky jednu, pak druhou, no a pak ze školy jednu, pak druhou.* Specifickým případem jsou v dnešní době podle paní Hany (1959) podnikatelé, jimž pracovní doba v podstatě přes den vůbec nekončí: (...) *co teda týdlectý generaci nezávidím, že chodí od rána do večera do práce, spousta podnikatelů na děti svý nemaj čas, fakt nemaj.* Pokud tedy dotazované ženy mohly, snažily se matkám svých vnoučat s péčí o děti vypomáhat, ať už v době nemoci nebo občasným či téměř každodenním vedením dítěte do školky či školy nebo jeho vyzvedáváním. Například paní Jaroslava (1942) uvedla: *Tak kdyby ta moje holka furt pracovala, jako když pracovala, tak jsem musela jí pomáhat. Bez toho to nebylo možné, odvézt dítě, když měla jenom tu první holčičku tříletou. Když se rozvedla (...), takže chodila do práce, a já jsem jí denně vodila do školy, do školky, potom do školy, než začala chodit sama. Máma chodila do práce. Často jsem pro ní šla ze školy, chodila jinak do družiny (...). Já jsem pracovala na částečný úvazek tehdá ještě, takže jsme to musely nějak pytlíkovat, ale ráno jsem vždycky měla čas pro ni, takže jsem ji vodila. (...) No, asi to trvalo pět roků, tohleto.* Vypomoc dnešních babiček s vyzvedáváním dětí ze školy dnes není ničím ojedinělým. Jak uvedla paní Věra (1947): (...) *když my přicházíme pro Petru nebo přijíždíme, tak sem tam nějakaj rodič, ale spíš přijížděj babičky (...).*

## Časová vytíženost: Stihnout všechno možné i nemožné

Dotazované ženy v souvislosti se změnami role babičky často zmiňovaly nedostatek času, který na svá vnoučata měly. Způsobený byl několika odlišnými příčinami. Kromě pracovních povinností, které již byly představeny výše, se jednalo o péči o rodinné příslušníky, starost o domácnost a osobní aktivity babiček. V rozhovorech ovšem ženy upozorňovaly i na skutečnost, že jejich vykonávání role je omezeno i časovým zaneprázdněním na straně vnoučete.

Péče o rodinné příslušníky zahrnovala v případech dotazovaných žen kromě vnoučat i vlastní rodiče nebo sourozence. Péče ženy pak musela být určitým způsobem dělena mezi všechny potřebné. Paní Růžena (1939), která žila sama v domě, hovořila o žádosti o pomoc od svých sester takto: *Moje dvě sestry, ty zas by si představovaly, že já bych mohla se o ně starat. (...) Mně bude v srpnu 78. (...) Mám je ráda (...). Dobrý, ale já říkám: „Děvčata, už*

*jsem taky stará. " Víte, teď taky mám ještě tu vnučku sedmiletou (...), no, tak víte, taky ty děti taky si chci užít dokud' to jde, dokud' můžu a tak dále. (...) já jsem říkala, jo, jdu tam nebo takhle když (...) potřebovala, tak nemůžu říct, že bych jí neudělala, to ne, ale nedá se nic dělat, mám toho sama dost, opravdu. Paní Hana hovořila o tom, že v dnešní společnosti je v podstatě o jednu generaci navíc. Tato generace pak může, stejně jako v případě paní Hany, svou potřebou péče vstupovat do už tak naplněného denního rozvrhu současných prarodičů: (...) tady je vlastně o jednu generaci navíc. Tady je spousta devadesátiletých, stoletých, přes 80 roků. (...) moje babička i děda zemřeli 68 roků, takže mamce bylo přes 40 a ty rodiče už neměla. Mně už bude 60 a ty rodiče mám. Jo, takže... ještě je práce, vnučata, domácnost a ještě... vlastně teď nevíte, ke komu se máte víc starat. Jestli teda nemocný rodiče, nebo teda jít k vnučeti.*

V menší míře zabíraly část času dotazovaným ženám i jejich zájmy či jiné společenské aktivity. Paní Růžena (1939) hovořila o tom, že dnešní babičky si chtějí užívat a věnovat se i svým zájmům nebo cestování: *To taky dneska ty babičky jsou takový jako... takový moderní, zaprvé, a chtějí si taky ještě zas ty léta užít. Pokud můžou, že jo. Přesto se mezi dotazovanými ženami neobjevila žádná, která by byla svými volnočasovými aktivitami významně časově vytižená, nebo kterou by tyto aktivity nějakým způsobem omezovaly v možnosti pečovat o vnučata. Povětšinou se u dotazovaných žen jednalo o nějaké opakující se organizované aktivity (např. kurzy šití, návštěva kurzů univerzity třetího věku) nebo o společenská setkání typu školního srazu jako u paní Růženy (1939): *Teď jsem měla sraz taky z té obchodní školy, to víte, my už jsme báby a bylo nás asi 12, ale vždycky od začátku jsme se scházely.**

Dotazované ženy však poukazyvaly na to, že příležitostí ke společnému trávení času babiček a vnučat ubývá i v důsledku proměn na druhé straně tohoto vztahu, na straně vnučete. Například paní Věra uvedla: *To oni: „Támhle musím bejt, támhle musím bejt“ a chtěj stihnout všechno možný i nemožný teda. Paní Růžena (1939) k vytižení dnešních dětí dodala: (...) maj těch novinek a všechno, že ty děti už... tolik času třeba ani na to nezbývá. Nebo ty děti jsou už dneska takový jako využitý po všech směrech, že jo. Podle dotazovaných žen byly děti hodně časově vytižené, mj. i různými zájmovými kroužky nebo sportovními kroužky. S těmi souvisely také různé zápasy a turnaje, kterých se vnučata účastnila o víkendech. Ani ve dnech, kdy vnučata neměla školu, tedy neměla pokaždé čas na to, aby se jela podívat za babičkou, případně aby babička mohla přijet za nimi. Situaci ohledně setkávání s vnučaty popsala paní Marie (1951): (...) jsou všichni tak vytižený, i ty vnučata jsou vytižený, mají různý kroužky a takový, že jo. (...) taky maj jako zájmy, ona ta vnučka hraje fotbal, jo, takže maj různý zápasy, pak ještě, já nevím, jestli chodí hrát, myslím, na piáno. Ten Honza chodí... jo, a ten beach volejbal choděj oba. No, takže prostě... a já říkám třeba: „Tak přijedte,“ nebo tak. A oni: „No, to my, babi, nemůžem, protože máme turnaj nebo máme zápas,“ jo (...).*

## Strach o děti: Úzkostliví rodiče

Ve vyprávěních dotazovaných žen se mezi faktory, které ovlivňují roli babičky, objevoval také pocit strachu o děti. Z dřívějších dob si dotazované ženy podobnou atmosféru ve společnosti nevybavovaly a výrazný strach o děti se podle nich objevil až s generací jejich vnučat. Děti se podle vzpomínek dotazovaných žen pohybovaly venku volně, typické to

bylo zejména pro venkovské prostředí, a trávil volný čas v dětském kolektivu. Ženy starající se o hospodářství fungovaly jako záloha. Byly poblíž, kdyby děti něco potřebovaly. Paní Růžena (1939) srovnávala dobu svého mládí a dobu svých vnoučat a vnímala přitom značný rozdíl ve snaze zajistit dětem bezpečí při jejich pohybu venku: *Zas dřív jsme běhali, lítali, kor na vesnici nebo i v sídlišti, a dneska se spíš jako taky o ty děti, vidím, boje. To není žádná legrace, (...) dneska jezďej autem pro děti (...)*. Paní Alena (1952) vzpomínala na volnost, kterou zažívala o prázdninách u své babičky: *(...) vlastně byla to vesnice, kamarádili jsme tam s těma vesnickejma dětma a měli jsme tam volnost. (...) myslím si, že ty děti to potřebujou, že dneska to je takový hodně utážený (...). Taky a ta doba byla bezpečná. (...) Neříkám, že si rodiče o nás nedělali starost, ale asi nebyli tak úzkostliví (...)*. Dotazované ženy, které vyrůstaly ve městě, hovořily o tom, že také na městských sídlištech byl v domech vždy v záloze někdo, soused nebo ženy, které stále ještě zůstávaly v domácnosti, kdo byl dětem ochoten pomoci. Paní Věra (1947) poukázala na to, že tehdy nikomu nepřipadala pomoc v podstatě cizích lidí zvláštní nebo nějakým způsobem nebezpečná: *(...) Jako já si pamatuju, že my prostě v tom baráku, (...) když to některý dítě něco potřebovalo, tak automaticky, když přišlo, když zazvonilo na kohokoliv prostě, tak se k němu chovalo jako k vlastnímu, všichni. (...) Nebyl rozdíl mezi jednou rodinou, druhou rodinou*. Paní Jana (1969) vzpomínala na to, že sousedská výpomoc fungovala podobně i v době dětství jejich dětí: *(...) Jo, když holky vlastně byly malý, tak tady vedle bydleli Skořepovi, takže vlastně navzájem stejně velký děti, navzájem jsme si je hlídali, když bylo potřeba, tak to si myslím, že jako jo. Že se znali, že to bylo vlastně tady jako sousedi, tak jako takovej bližší vztah tady byl jako, jo*.

Zatímco ve výše uvedené výpovědi paní Růženy vidíme reflexi strachu okolí o děti a přijetí tohoto strachu („to není žádná legrace“), paní Alena uznávala, že dnes je větší strach o děti do určité míry opodstatněný („taky a ta doba byla bezpečná“), nicméně z jejího vyprávění je cítit, že je možná tento strach až přehnaný („úzkostliví rodiče“) a jeho dopady na děti omezují jejich volnost („je to hodně utážený“), kterou děti podle názoru paní Aleny potřebují. Určitou míru nebezpečí, které by podle názoru dotazovaných žen ještě za dětství jejich vlastních dětí nehrozilo (přepadení, bezdomovci na ulicích apod.), však dotazované ženy připouštěly. Například samostatné cestování dětí autobusem bylo běžné v době jejich dětství stejně jako v době dětství jejich vlastních dětí. Paní Růžena (1939) vzpomínala na své cestování v dětství: *To už jsem (...) autobusem sama, že jo, měla jsem takovej kufříček a v tom panenku a tohleto všechno (...)*. Paní Věra (1947) k tématu dodávala: *(...) Nebo ty děcka, aby pustili takhle večír v tomhle věku, si myslím, to vůbec nepřichází v úvahu. A je fakt, že s tím jako já souhlasím v dnešní době, jaká je, že jo, ale tehda mě nenapadlo, že když pojedje (pozn. dcera) po tý tmě, že by se mohlo něco... (pozn. stát)*.

Podle paní Věry (1947) mohl být pocit strachu o děti možnou příčinou zvýšení poptávky matek po babičkovské péči o vnoučata: *No, já si myslím, že to je teda opravdu touhle dobou. Že by to možná třeba ani nebylo potřeba, že jo, kdyby ten režim nebo ten svět byl úplně jinačí, jako bejvával. Nepamatuju, že by někdy někoho přepadli (...)* *Nepamatuju si, že by mně mamka řekla, abych se s nikým nebavila třeba, jo, (...)*. *Abych se s níma nebavila, jako teď říkám: „Nebav se s nikým, nezapojuj...“ To jako ze svého dětství... by mě v životě nikdy nenapadlo, abych se nebavila. Když někdo něco chtěl vědět, tak automaticky jsem mu všechno řekla, dá se říct. I tomu cizímu člověku. A neměla jsem tu představu, že by mě zneužil*



*nebo prostě došlo k něčemu takovému, no. Dříve, když podle dotazovaných žen nebyl pocit strachu o děti vnímán tak palčivě, nebyl podle žen důvod k tomu, aby rodiče v době, kdy byli v práci, zajišťovali pro děti nějaké hlídání (pokud je ponechána stranou péče o nejmenší děti). Paní Marie (1951) vzpomínala na dobu svého dětství: (...) No tak tenkrát ani ty družiny nebyly, že jo. Já ani nevím, no. Ty děti byly samy doma. Kamarádka ta... ty rodiče pracovali ve městě, tak ona přišla ze školy a prostě tam sama se nějak tak musela o sebe starat nebo jsme různé chodily. Vyprávění paní Aleny (1952) ilustruje případy, kdy se o děti starali jejich starší sourozenci: (...) když chodila (pozn. nejmladší sestra) do školky, tak jsme ji vyzvedávaly my. Ségra ji tam vodila, protože ještě byla jako na základce na Dukle, a já už jsem jezdila na ekonomku, nebo chodila pěšky, protože jsme neměli peníze kolikrát na to (smích), takže jsem musela pěšky, tak to bylo brzo, takže ségra to odnesla, že vlastně ji vodila do školky. Rodiny se tedy obracely na babičky často spíše s prosbou o hlídání dětí během letních prázdnin.*

### Dopravní dostupnost: Strašně náročné cestování

Při vzpomínání dotazovaných žen na cestování za babičkami vystupoval vcelku často faktor vzdálenosti mezi místy bydliště babiček a vnučat. Tento faktor také býval zásadní pro jejich vztah s babičkami. Vzdálenost pro dotazované ženy neznamenal čistě jen geografický údaj, ale chápaly ji spíše jako dopravní dostupnost. Tento problém ilustrovalo vyprávění paní Jaroslavy (1942): *Tahle babička (...), s tou já jsem nebyla v takovém styku, to už bylo moc daleko přes těch pár vesnic.* Co tedy bylo podle dotazovaných žen vzdálené, bylo pro ně ve své podstatě nesnadno dopravně dostupné. Důvodem bylo buď to, že člověk neměl možnost se na konkrétní místo přepravit dopravním prostředkem (a musel jít alespoň nějakou část cesty pěšky), nebo to, že byla doprava na místo velmi náročná z hlediska počtu přestupů a času (čekání na návazné spoje apod.). Během dětství dotazovaných žen nebývalo obvyklé, jak uvedla i paní Hana, aby rodina vlastnila automobil. Pokud babička nežila v dochozí vzdálenosti od vnučete, bývaly rodiny při cestování za babičkami odkázané na možnosti veřejné dopravy. Paní Alena (1952) vzpomínala: *Byli jsme tam o prázdninách a pak určitě každých čtrnáct dnů. Ještě jsme jezdily s mamkou, jako děti jsme jezdily vlakem a to bylo teda taky strašně náročné, protože se muselo jet na Českou Třebovou, přestupovaly jsme někde v Litomyšli, tam jsme zas čekaly na něco, na autobus asi, no to bylo tak strašně náročné cestování do týchle oblastí. (...) a takže to se pamatuju, že jako kus jsme vždycky musely jít pěšky. (...) No tam (pozn. za druhou babičkou) jsme jezdily jenom na ty prázdniny, protože to byla dálka. My jsme měli pak Trabanta, to už jsem byla šestnáctiletá, a když jsme předtím jako děti tam jely, tak jsme jezdily vlakem, což bylo taky různý přestupování, protože do té vesnice, že jo, to jsme musely čekat na autobus a ještě i ten vlak... jsme musely někde do Veselí nad Moravou, tam jsme někde přestupovaly, no.*

Faktor vzdálenosti se podle dotazovaných žen promítá do četnosti osobního kontaktu babiček a žen, potažmo pak do charakteru vztahu mezi oběma. Paní Hana (1959) uvedla: *(...) ještě je to dobrý, když spolu... nebo když jsou poblíž ty vnučata a babička, protože si dost na sebe zvyknou. Když jsou daleko, tak je to špatný. Vztahy s některými svými babičkami označovaly dotazované ženy jako ne příliš blízké právě kvůli tomu, že vzdálenost jim s babičkami neumožňovala častý osobní kontakt, někdy například jen jednou, dvakrát do roka. Paní Anna (1946) hodnotila svůj vztah k jedné z babiček takto: *Říkám, tam nebylo nic**

*s tou druhou ve zlém, ale prostě jsme tam jednak málo jezdili, takže jsem jí tolik nepoznala, takže bylo to takový... tenkrát jsme auto neměli, nic takového, takže jezdit vlakem a tam různě přestupovat a autobusama, to bylo náročný.*

### **Moderní technologie: Mobily, televize, počítače**

Vykonávání role babičky je podle vyprávění dotazovaných žen ovlivněno i rozvojem moderních technologií. Jako přínosné pro naplňování babičkovské role vyvstalo z vyprávění dotazovaných žen využívání (mobilního) telefonu. Přestože některé babičky neměly ještě dlouho v dospělém věku vlastní (pevné) telefonní připojení, telefon obecně nebyl babičkami přijímán nijak negativně a přístroj pro telefonické spojení začlenily do svého života. Vzhledem k vykonávání babičkovské role bylo pro ženy telefonické spojení prospěšné, protože jim umožňovalo častý kontakt s vnoučaty i v případech, že osobní kontakt nebyl možný. Tak tomu bylo například i u paní Věry (1947): (...) *takže vlastně my se dá říct, že jsme spojený (pozn. s vnučkou) dennodenně telefonem (...)*. Jinak se dotazované ženy stavěly k dalším moderním technologiím a médiím v souvislosti s vnoučaty spíše negativně. Moderní technologie (televize, tablety, chytré telefony) dotazované ženy viděly jako něco, u čeho děti stráví část volného času, který by vzhledem ke svému věku mohly využívat k vhodnějším volnočasovým aktivitám. Paní Jana (1969) k tomuto uvedla: (...) *jako druhá babička, když jí (pozn. vnučce) koupili ve čtyřech letech tablet, tak jsem myslela, že vyskočím z kůže (smích). Jsem říkala babičce: „Ona neumí jezdit na kole, jo, ale hlavně že má tablet,“ jo*. Dotazované babičky většinou zastávaly názor, že v jejich trávení společného času s vnoučaty by měly moderní technologie zabírat jen omezené množství času, a snažily se s vnoučaty trávit čas aktivitami bez využití těchto médií. Paní Jana (1969) dodala: *Já jí (pozn. vnučce) teda taky dovolím pohádku, ale až večír, když jde ležet (...)*. Tam (pozn. u druhé babičky) *může celý den sedět u televize. To já tohohle nejsem zastávce teda*.

Média ani moderní technologie koneckonců nebyly ani součástí babičkovských vzorů dotazovaných žen. Jak uvedla paní Věra (1947), dnešní babičky neměly ve svém dětství ani televizní přijímače: (...) *tak tehdá, to je fakt, my jsme neměli televizi. Když brácha si vydělal první peníze, tak koupil televizi. Tak my jsme měli televizi, vlastně když mně bylo nějakých 19 roků, jo, takže já pamatuju akorát, že jsme chodili na televizi, když něco bylo, jedny jediný měli v baráku, tak se tam všechny děti sešly a seděly jsme po zemi normálně a koukaly jsme na televizi jako*. O zhruba dvacet let mladší paní Jana (1969) dodala: (...) *já nevím, za mě... že jo, tak dneska jsou počítače, televize, dřív to nebylo, že jo, ale my jsme dřív měli povinnosti i doma, že jo*. Jak rychlý je vývoj v oblasti moderních technologií dokládá vyprávění babičky Růženy. Ta hovořila o tom, jak svému vnukovi před usnutím vyprávěla a četla, zatímco jeho sestru, která je o deset let mladší než její bratr, zajímá spíše tablet: (...) *víte, ono dneska je to jiný, když ten Lukáš tady spával, no tak jsme zpívali, četla jsem mu: „Babi, a teď...“ pak jsem zjistila, že spí nebo něco, ale už to je jiný. Dneska mají tablet, Eliška má tablet jeden, druhý taky, jo, já nechci to říkat jako ve zlým, jo, holka šikovná*.

### **Přístup ke starým lidem: Dost nás odepisují**

Dotazované ženy hovořily ve svých vyprávěních i o změně přístupu společnosti ke starým lidem, což se svým způsobem dotýká i proměny prarodičovské role. Nabyté zkušenosti

starších generací podle dotazovaných žen nejsou v centru zájmu generací mladších. Dnes je podle babiček upřednostňováno mládí a jeho schopnost poradit si s různými situacemi. Celkově se dnes podle názoru paní Růženy (1939) hledí na to, co přichází: *Určitě jsou zas děti, který rádi si poslechnou, jak se vyrůstalo, ale myslím si, že už zas tolik ne, že zase se ty děti rádi věnujou tomu, co přichází, takhle bych si to já myslela. (...) A dneska vůbec ještě, zase řeknu to obráceně, ke starším lidem je jinej přístup, víte? Ono se o tom i debatuje, že třeba ty jako zkušenosti... no a že ty firmy zas třeba rádi, jo... Ale já se tomu nedivím, protože ten vývin je i ten jako technickej a já nevím všelijakej, no, takže ty mladý zase si víc poraděj nebo todle, no, tak je to.*

Dotazované ženy vzpomínaly, že dříve prarodiče předávaly vnoučatům rady a zkušenosti, vyprávěly jim, jak se žilo dříve a podobně. Paní Marie (1951) hovořila o tom, že v dětství rádi poslouchali vyprávění svých babiček: *Ale my jsme hodně vlastně se takhle dozvěděly a jako zajímalo nás to i ty děti to poslouchat od těch babiček. Prostě jak se žilo, co bylo a tak.* Podle paní Aleny (1952) mohou prarodiče ukázat vnoučatům jiný pohled na věc a i přes změny přístupu ke starým lidem mají svým vnoučatům stále co nabídnout: (...) *myslím si, že jo, že je potřeba (...) třeba i další generace, která se na to dívá i trošku jinak jo. Oni nás dneska dost odepisujou ty starý lidi (smích), ale já si myslím, že jsme taky důležitý (smích).*

Spolu s jistým vnímaným upozadováním starých lidí v současné společnosti souvisí i vnímání žen sebe samotných jako babiček. Dotazované ženy se na svou roli babičky, která se s životní etapou stáří pojí, těšily. Například paní Jaroslava (1942) uvedla: *Já jsem tak ráda se stala babičkou. Opravdu jsem byla ráda z toho prvního vnoučete, jsem měla velikou radost.* Některé z dotazovaných žen se své prarodičovské role nemohly dočkat. Například paní Anna (1946) se babičkou stala podle svých slov „až v padesáti“ letech: (...) *já jsem furt čekala, protože jsem byla babička až v 50, jsem říkala, taky už mohli dřív, ale furt se k tomu nikdo neměl. Tak na vnoučata jsem se těšila.* Z narození vnoučat měly dotazované ženy radost. Zároveň ovšem hovořily o ženách, které znaly ze svého okolí nebo byly dalšími babičkami jejich vnoučat, které se se svou rolí babičky nedovedly ztotožnit. Babičkovská role pro ně byla příliš spjata se stářím a dané ženy sebe samy ještě do této věkové kategorie neřadily. Paní Jana přibližovala postoj k babičkovské roli těchto žen: (...) *třeba moje kolegyně, ta mně furt říká: „No, mně přijít dítě, že budu babičkou...“ Třeba ta Ivana (pozn. druhá babička vnučky), ta byla docela dotčená, jí to vadilo, že bude babičkou. Přitom ona už je v důchodu, je v podstatě starší a přesto jako jí to... tak jako... jí to vadí, že už je stará. Že je babička. Mně ne, já právě jsem naopak, já jsem se s tím chlubila, já jsem na to byla pyšná, že budu babička, jo.*

### **Přístup k dětem: Tenkrát se dětským světem lidi nezabývali**

Stejně jako se podle dotazovaných žen mění přístup společnosti ke starým lidem, mění se i přístup k dětem. V souvislosti s odbornými poznatky o dětech a dětství se dnes podle paní Aleny (1952) věnuje dětem čím dál větší pozornost – tomu, jak přemýšlejí, vnímají a prožívají okolní svět: (...) *dneska díky tomu... já nevím vývoji, nebo díky tomu, co víme o tom, jak ty děti přemejšlej, dejme tomu, jo, tenkrát se tím ty lidi nezabývali. Za mý babičky se tím nezabývali, co si to dítě myslí nebo co prožívá, oni... ani je to nenapadlo, si myslím. Tak to už muselo asi bejt, aby tam bylo něco... já si myslím, že se tím jako... ne netrápily,*

*samozřejmě, když by tam byl nějaký zdravotní problém nebo něco, tak to bylo něco jiného, ale já si myslím, že je nebrali tak vážně, jako dneska se to bere, jo.*

I po materiální stránce jsou podle názorů dotazovaných žen děti zabezpečené lépe, než byla jejich generace v době dětství. Z výpovědi paní Věry (1947) vyplynulo, že to může být až na škodu, protože generace dnešních dětí si prý nedovede věci dostatečně vážít a nedovede je docenit: (...) *teď, když to těmhle dětem, který prostě maj všechno, na co se podívají... to prostě neexistovalo. Prostě co jsme měli, za to jsme byli šťastný a taky jsme si toho teda vždycky vážili, podstatně víc, jak si vážej teď teda všeho.* Paní Růžena (1939) k problematice dodala: (...) *ta Eliška, no tak to zase jsou děti, ona taky... ona všechno, no, má, že jo, zas říkám: „Martó, ale jsou věci, který třeba... nespěchejte to... s tím, vždyť zase už za chvíli jí to nebaví,“ ale ona zas to Martina prodá, že jo, zase je o to zájem a tak dále.* S ohledem na obecné znalosti a vědomosti je ale podle paní Růženy (1939) nejmladší generace vyspělejší, než dřívější generace podobného věku: *Jo, třeba když něco odposlouchají (...), je znát, že to je takový vyspělejší. Už i mezi těma... ty... mezi sebou si ty děti leccos řeknou a tak, že jo.*

Z hlediska běžného obstarání sebe sama a zapojení se do domácích prací je na tom však podle názoru paní Věry (1947) současná generace o něco hůře než generace předešlé: *Říkám, nedej pán bůh, aby se opravdu někdy tý rodině něco stalo a ty rodiče zemřeli třeba, dneska při těch automobilových nehodách, že jo, je to možný kdykoliv kdekoliv, takže ty děcka by se těžko stavěly na vlastní nohy teda. Jeden vedle druhýho, si myslím. Že jsou na ty rodiče tak fixovaný, že jako ta samostatnost tady moc není.* Paní Hana (1959) poukázovala na to, že oproti současné generaci mívaly děti v domácnosti své povinnosti, které musely plnit: *Protože já jsem vlastně od 12 let myla okna, převlíkala a tak dále. Mamka chodila do obchodu, chodila od rána do večera, takže prakticky jsme tohleto my všechno dělali, jo.*

Proměna přístupu k dětem se přímo dotkla i prarodičovské role. Cílem generace babiček dotazovaných žen bylo podle jejich vyprávění především zabezpečení vnoučete. Babičky tehdejší generace dětem zajišťovaly stravu a zpovzdálí dohlížely na to, aby se jim nic nestalo. Současná generace babiček se už zaměřuje v první řadě na to, jak a čím budou společně s vnoučetem trávit čas a jaké aktivity pro své vnouče připraví. Tuto proměnu ilustruje paní Jaroslava (1942): *To, co se děje teď, že se těm dětem věnujeme jako a vymýšlíme, co by oni, tak to nebylo, to neexistovalo. To ty děti běhaly venku po té ulici, než teda šly do školy samozřejmě, a tvořily samy si nějaké hry, nějaké zábavy. Tam žádnéj dospělej nebyl, kdo by jim organizoval, co mají dělat.* Zřejmě v souvislosti s materiálním zajištěním vnoučat, o kterém dotazované ženy hovořily, se pro babičky stalo zcela samozřejmé obdarovávat při různých příležitostech svá vnoučata.

## Závěr a diskuse

Předkládaná studie se na příkladu babičkovské role snažila předvést, jakým způsobem může společnost ovlivnit rodinné role, které jsou obecně spjaté s rozvolněnějšími rolíovými předpisy. K osvětlení této problematiky byla využita historicko-sociologická perspektiva, v níž se mohou projevit i málo viditelné či uvědomované společenské vlivy. Analyzovány byly rozhovory s ženami, současnými babičkami, které reflektovaly roli babičky posledních tří generací. Ženy, jež měly s rolí osobní zkušenosti z pozice vnoučete, rodiče dítěte i samotné babičky, mohou nejlépe reflektovat proměny této role a poukázat na faktory, které ji v jejich očích utvářejí.

Některé soudobé výzkumy poukazují na absenci jednotných norem spojených s rolí babičky [např. *Hasmanová Marhánková 2015*]. Dotazované ženy však poukazyvaly na tlak faktorů ovlivňujících jejich vykonávání babičkovské role, které samy nemohou ovlivnit a s kterými se vzhledem k rychlosti a významnosti proměn v některých společenských oblastech musejí samy vyrovnat. Vzory babiček, se kterými se během svého života setkaly, jim pro uchopení role v soudobém společenském rámci nestačí. Odporované pojetí role vlastní babičky nelze jednoduše „zkopírovat“. Tato skutečnost poukazuje na existenci určitého na první pohled možná ne zcela patrného rámce. Tento rámec ovšem podle názoru dotazovaných žen vcelku výrazně formuje možnosti individuálního pojetí babičkovské role a během posledních tří generací rodin dotazovaných žen zaznamenal výrazné proměny. Ačkoliv tedy některé výzkumy hovoří o rozvolněných předpisech babičkovské role, tato role se stále musí držet v mezích společenského rámce. Jisté společné charakteristiky soudobé babičkovské role proto lze nalézt.

V porovnání s předchozími generacemi došlo podle dotazovaných žen vlivem proměny některých společenských faktorů k těmto změnám v obecném rámci pro vykonávání babičkovské role: společně trávený čas babiček a dětí je omezen (pracovní povinnosti babiček, časová vytíženost babiček); došlo k zintenzivnění poptávky po péči babiček (zaměstnání matek, strach o děti); současné babičky mají méně sil pro vykonávání své role (odkládání rodičovství); mění se obsah role samotné (přístup ke starým lidem, přístup k dětem); možnost kontaktu babiček a vnučat je velmi usnadněna (dopravní dostupnost, moderní technologie).

Oproti dřívějším generacím babiček se současným babičkám velmi rozšířily možnosti kontaktu s vnučaty a tím i možnosti navázání blízkého vztahu. Telefonické spojení i osobní návštěvy umožněné výrazným rozšířením osobní přepravy daly ženám příležitost k vytvoření blízkého vztahu s vnučaty. U dotazovaných žen naopak zapříčinil omezený kontakt způsobený špatnou dopravní dostupností a absencí telefonického spojení ochladlé vztahy s jejich vlastními babičkami, které nežily poblíž a nebylo možné se s nimi častěji vídat a více se poznávat.

Výrazně pozitivní proměna dopravní dostupnosti je však provázena negativními proměnami jiných společenských faktorů. Podle dotazovaných žen jsou omezeny možnosti realizování jejich vlastních představ o vykonávání babičkovské role v důsledku jejich časové vytíženosti. Zaměstnání a posunutí věku odchodu do důchodu oproti dřívějším generacím, péče o své staré rodiče či sourozence, kterou současně s péčí o vnučata dřívější generace babiček podle dotazovaných žen nepoznaly, a do jisté míry i nárůst osobních a volnočasových aktivit způsobily nedostatek času na vnučata. Do již tak napjatého časového rozvrhu zejména pracujících babiček vstupují některé matky s novým požadavkem na intenzivní zapojení do péče o vnučata z pracovních důvodů i kvůli obavám o bezpečí svých dětí. Vzhledem k věku babiček, zapříčiněným i soudobým odkládáním rodičovství do pozdějšího věku, to pro ně občas bývá náročné.

Změnou přístupu ke starým lidem a zároveň i změnou přístupu k dětem došlo podle dotazovaných žen k proměně obsahu babičkovské role. Zkušenosti starých lidí jsou dnes mladšími generacemi upozaďovány a současně se oproti dřívějším generacím věnuje mnohem více pozornosti dětem a dětskému světu. Namísto předávání zkušeností a vědomostí vnučatům tak dnes babičky spíše vymýšlejí dětem společný program, zábavu a dárky k různým příležitostem.

Studie ukázala, že historicko-sociologický pohled je pro porozumění soudobému vykonávání role babičky přínosný. Pomáhá lépe pochopit situaci, ve které dnešní ženy vstupují do role babičky, a nahlédnout tak do pozadí některých problémů, které dnešní ženy v roli babičky musejí řešit. Poukazuje také na rozdíly v možnostech uchopení babičkovské role oproti dřívějším generacím.

Některé výzkumy hovoří o rolovém přetížení dnešních babiček [např. *Vidovičová – Galčanová – Petrová Kafková 2015*]. Nabízí se také otázka, zda nedošlo vzhledem k požadavkům, které jsou dnes na roli babičky kladeny, k přetížení samotné babičkovské role. Zda v některých případech nedochází k částečnému suplování role rodiče z důvodu usnadnění kombinace rodinného a pracovního života matky, z důvodu všeobecné snahy zajistit dětem maximum dozoru v dnešní ne zcela bezpečné době a z důvodu zajistit dětem po celý čas maximum zábavy a aktivit. To vše v situaci, kdy jsou na rozdíl od dřívějších dob mnohdy bydliště babiček a vnučat oddělená, kdy se zvyšuje věk žen vstupujících do role babičky a mají proto méně energie, než mívaly jejich babičky a matky v prarodičovské roli, a kdy jsou některé z babiček ještě pracující ženy.

Realizovaný výzkum se týkal městských dětí a účastnily se ho babičky, které žily v dojezdové vzdálenosti od svých vnučat (do jedné hodiny cesty). Zajímavé by bylo srovnání reflexe společenských faktorů a výsledného společenského rámce typicky venkovského vzorku participantů: dětí žijících v menších venkovských obcích a jejich blízkých babiček.

---

## Bibliografie

- Bhopal, Kalwant – Brannen, Julia – Heptinstall, Ellen [2000]. The importance of grandparents, relatives, friends and others. In: Bhopal, Kalwant – Brannen, Julia – Heptinstall, Ellen. *Connecting Children: Care and Family Life in Later Childhood*. London, New York: RoutledgeFalmer, s. 130–153.
- Davies, Hayley [2011]. Affinities, seeing and feeling like family: Exploring why children value face-to-face contact. *Childhood* 19 (1): 8–23.
- Gauthier, Anne [2002]. The Role of Grandparents. *Current Sociology* 50 (2): 295–307.
- Gratton, Brian – Haber, Carole [1996]. Three Phases in the History of American Grandparents: Authority, Burden, Companion. *Generations* 20: 7–12.
- Harper, Sarah – Smith, Peter K. – Hagestad, Gunhild O. [2010]. Introduction. Editorial and Introduction. *Journal of Intergenerational Relationships* 8: 207–218.
- Hasmanová Marhánková, Jaroslava [2015]. „Být dobrou babičkou“ – normativní očekávání spojená s rolí babička v současné české rodině. *Sociologický časopis* 51 (5): 737–760.
- Hasmanová Marhánková, Jaroslava – Štípková, Martina [2014]. Typologie prarodičovství v české společnosti – faktory ovlivňující zapojení prarodičů do péče o vnučata. *Naše společnost* 1: 15–26.
- Hurme, Helena – Westerbäck, Susanne – Quadrello, Tatiana [2010]. Traditional and New Forms of Contact between Grandparents and Grandchildren. *Journal of Intergenerational Relationships* 8: 264–280.
- Cherlin, Andrew J. – Furstenberg, Frank F. [1986]. *New American Grandparent: A Place in the Family, A Life Apart*. Cambridge, MA, USA: Harvard University Press, s. 24–51.
- Kahana, Boaz – Kahana, Eva [1970]. Grandparenthood from the Perspective of the Developing Grandchild. *Developmental Psychology* 3 (1): 98–105.
- Kemp, Candace L. [2007]. Grandparent – Grandchild Ties. Reflections on Continuity and Change across Three Generations. *Journal of Family Issues* 28: 855–881.
- Koutná Kostínková, Jana – Čermák, Ivo [2013]. Interpretativní fenomenologická analýza. In: Řiháček, Tomáš – Čermák, Ivo – Hytych, Roman. *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*. Brno: Masarykova univerzita, s. 9–43.

- Quadrello, Tatiana – Hurme, Helena – Menzinger, Juliana – Smith, Peter K. – Veisson, Marika – Vidal, S. – Westerback, Susanne [2005]. Grandparents use of new communication technologies in a European perspective. *European Journal of Ageing* 2: 200–207.
- Sandel, Todd L. – Cho, Grace E. – Miller, Peggy J. – Wang, Su-hua [2006]. What It Means to be a Grandmother: A Cross-Cultural Study of Taiwanese and Euro-American Grandmothers' Beliefs. *The Journal of Family Communication* 6 (4): 255–278.
- Souralová, Adéla [2015]. „Můžeš prostě říct, že máš babičku“: Vietnamské děti, české babičky a význam prarodičovství v jejich biografiích. *Sociologický časopis* 51(5): 815–844.
- Uhlenberg, Peter [2004]. Historical Forces Shaping Grandparent-Grandchild Relationships: Demography and Beyond. In: Silverstein, M. (ed). *Annual Review of Gerontology and Geriatrics, 24: Intergenerational Relations across Time and Place*. New York: Springer Publishing Company, s. 77–97.
- Urban, Lukáš [2011]. *Sociologie trochu jinak*. 2. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Vidovičová, Lucie – Galčanová, Lucie – Petrová Kafková, Marcela [2015]. Význam a obsah prarodičovské role u mladých českých seniorů a senierek. *Sociologický časopis* 51 (5): 761–782.

*Tereza Čepilová (\*1990) je doktorandkou Pracoviště oboru Historická sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Odbornými oblastmi zájmu autorky jsou rodinné vztahy, dětská kultura a volný čas předškoláků a školáků.*





# Kulturní a sociální dějiny pracovního prostředí do roku 1950

BOHUSLAV ŠALANDA \*

Cultural and Social History of Work Environment to the Year 1950

**Abstract:** Work environment theory has always been straddled between various sciences and their sub-disciplines; to some extent there is a certain “nomadicity” in this field. Generally speaking, during his development man has been exposed to the pressure of the environment, not only natural but also the “artificial” one, in this case work environment or “residential” issues (so-called housing issue). Furthermore, the entire historical situation was also influenced by industrial production with its factory halls. People (male and female workers) had to find their position in this surroundings. The presented sketch deals as well with the hygiene of work and the occupational diseases. The development of technocratic tendencies is also taken into account.

**Keywords:** working environment; industrial production; hygiene of work; housing issue; technocratic trends

DOI: 10.14712/23363525.2021.8

## Úvod

Předloženou skicu nelze číst jako vyčerpávající a kompletní přehled. Uplatňuje se v ní vedle řady jiných souvislostí i subjektivní výběr priorit či přidružených myšlenkových rámců. Teorie pracovního prostředí, techniky a technologií byla vždy rozkročena mezi různými vědami a jejich dílčími disciplínami; svým způsobem na tomto poli funguje jistá „nomadičnost“. Obecně řečeno, člověk je během svého vývoje vystaven tlaku prostředí nejen přírodního, nýbrž také toho „umělého“, v našem případě pracovního, popřípadě „sídelního“ (tzv. bytová otázka). Dále na celou historickou situaci zapůsobila též průmyslová výroba se svými továrními halami; člověk (dělník nebo dělnice) tu musel nalézt vlastní místo, avšak často mu bylo takové zařazení jen přiděleno.

Hlavní záměr, s nímž k přítomnému skicování přistupuji, spočívá v rozhodnutí pokusit se v naznačeném směru nalézt nějaké volné místo pro nové bádání. Jak uvidíme, některá témata jsou již podrobně probrána a zmapována. Pokud jde o zdroje, jeví se slibnou návaznost na fondy Národního technického muzea v Praze. Ve hře zůstává také řada bibliografií a dalších pramenů, popřípadě se lze opřít o publikace ze starší doby; ty ale představují zdroje, ke kterým je obtížné se dostat: buď nejsou snadno dostupné, nebo jsou ztracené.

Ovšem hlavní inspirací pro tuto skicu bylo studium pojednání starších sociologů, z nichž je třeba v první řadě uvést Emanuela Chalupného [1941]. Zejména musíme věnovat pozornost jeho dílu *Práce a jiné činnosti*, pojednávajícím o práci jako sociálním jevu, a to v protikladu k zábavě. Chalupný akcentuje „kulturní činnost záležející ve více méně

\* Doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc., Pracoviště historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha-Libeň. E-mail: bohuslav.salanda@fhs.cuni.cz

pravidelném, úmyslném, účelovém vynaložení energie, jejíž účinek záleží na subjektivně v námaze nebo únavě, objektivně ve vytvoření užitečných produktů“. Fenomén práce studuje autor opravdu „zgruntu“; začíná u nativních etnik, kde práce mohla být spojena s volným časem, navíc usnadněna rytmickými písněmi třeba při veslování nebo stloukání sága. Chalupný nezapomíná ani na „práci na běžícím pásu“, přičemž „pracovní děj“ se v takovém kontextu dělí na jednotlivé, časově ohraničené činnosti. Jedná se vlastně o jakési „mechanické nucení k výkonu“. Vysvětluje se tu taktéž, že tento typ pracovních úkonů prozrazoval především Henry Ford a u nás Tomáš Baťa<sup>1</sup>. Baťa nadto razil různá pracovní hesla, dbal na životní podmínky „svých“ lidí, například stavbou bytových domů apod. Proslulou se rovněž stala jeho cenová politika. Chalupného postřehu se týkají mnoha podobných témat, kupříkladu „Zotavení pracovníků (rekreace) jako nutná protiváha práce“ [1941: 168–173]. Ve shromažďování dalších charakteristik a citací z jeho pozoruhodné knihy by jistě bylo možné pokračovat, pokročme však dále.

V knihovně badatele na pracovním poli by neměla chybět *Sociologie sedláka a dělníka* (Praha: Orbis 1937) Inocence Arnošta Bláhy. Autor tu podává určitou společenskou typologii spojenou s prací, dále postihuje povolání jedince, jeho typické pracovní a jiné rysy apod. Podle Bláhy (c.d., s. 11) „každá pracovní odlišná skupina společenská má svůj profil, svého ducha své výrazné reaktivní gesto“. Mimochodem – sociologický seminář Masarykovy univerzity se zabýval studiem vrstvy dělnické, selské a inteligence. Za tímto účelem byla vytvořena kolekce sta dělnických biografii. Nemělo by nám přitom uniknout, že už od konce 19. století se podstatně zvýšil počet různých povolání, a to i v oblasti dělnické práce.

Přední český sociolog dále vysvětloval: „Se zřetelem k vlastnictví výrobních prostředků náleží tedy dělník do oné pracovní a společenské vrstvy, jež nemá svých prostředků výrobních“ [1937: 26] Jinak materiálně pracující rolník, řemeslník, částečně i obchodník pracují „na svém a ve svém“, navíc vlastními výrobními prostředky. Podle tehdejšího Bláhova názoru nemají široké vrstvy dostatek životního minima; přirozeně se počítá s diferenciací uvnitř dělnického stavu. Naproti tomu střední vrstvy úřednické svůj vzestup uskutečňují mnoha různými způsoby, například včetně sňatků.

### **Sociální inženýrství, zdatnost a výkonnost**

Od počátku 20. století se nově brala v potaz problematika sociálního charakteru hospodářství, které se neobejde bez znalostí praktické psychologie (psychotechniky). Do hry tak vstupují i znalosti pracovní hygieny (sociální profylaxe), ale take poznatky o moderním způsobu bydlení, osídlování apod. Industrializace by se měla nadále obejít bez patriarchalismu či paternalismu; mimo jiné se též počítá s vedením úrazové statistiky a chorobami z povolání. Terminologicky se začíná psát o „technokracií“ – technické výtobytky postupně zcela proměňují tvářnost hospodářství. Přitom velmi zapůsobila technokracie americká, podle níž je nutno hospodářství zdokonalit, konkrétně změřit a zvážit, zjistit daný stav. Jinak řečeno nalézt metody, s jejichž pomocí by se provedla nejlepší syntéza všech možností.

<sup>1</sup> Viz například publikace: Cekota, Antonín (ed.) [1935]. *Zlín, město životní aktivity*. Zlín: Nakl. Společnosti TISK.

Pozoruhodným autorem pro studium industriální racionalizace a zrychleného času je německý badatel Peter Borscheid [2007]. Borscheid se věnoval prostředkům, kterými lze docílit, aby se tzv. časová ekonomie stala druhou lidskou přirozeností. Doslova uvádí následující myšlenky: „Od konce 19. století se klade větší důraz na intenzivnější využívání času, tedy rychlejší práci a s ní související zkracování pracovní doby. K vyššímu pracovnímu tempu má zaměstnance motivovat systém odměn podle dosažených výkonů. Díky výrobně-technickým novinkám se tak zrychluje činnost strojů a celý výrobní proces se posouvá k automatizaci a přesnosti. Stroje s vyztuženými rámy dostávají silnější pohon a zdokonalená chladicí mazadla stabilizují jejich chod a chrání je před nežádoucími účinky vysokých otáček“ [2007: 281].

Pronikavé zkušenosti se od sedmdesátých let 19. století získávají při studijních cestách do Spojených států, kde se mladí naděšní muži setkávali s tamějšími průmyslníky a byznysmeny. Jednou z nejvlivnějších osobností se v té době stává Frederik W. Taylor, jenž postupně získává mimořádný vliv také v Evropě. V roce 1911 přichází se spisem *Zásady vědeckého vedení podniku*. Na přelomu století Taylor zavádí nové řezací stroje z tzv. rychlořezné oceli, dosahující dvojnásobné řezné rychlosti; v roce 1890 pak prosazuje tlakové mazání strojů. Proti nadměrnému tření se uplatňují kuličková ložiska – běží zkrátka o stále přesnější strojřemství. Ve všech směrech Taylor akcentuje racionalizaci, na dělníka pohlíží jako na stroj. Pohyby jsou speciálně koncentrovány, jejich časový rozsah stanovený stopkami. Nic nezůstává bez povšimnutí v dělníkově pobytu na pracovišti, ve fabrice nebo v dílně.

Za pozornost stojí i názory Stuarta Chasea (1888–1985), ekonomy a sociálního teoretika; jeho myšlenky formoval mimo jiné Thorstein Veblen (viz níže). Chase píše o tehdejší strojové výrobě všeho druhu, od automobilů, traktorů, jízdních kol, psacích strojů, hodin apod. Stroje, kam oko pohlédne: motory, turbíny, dynamy, žací stroje, popřípadě automatické váhy.

Strojová technika, respektive pásová výroba umožnila nejen výrobu velocipedů, nýbrž také automobilů. Stuart Chase [1931: 172] přibližuje způsob jejich výroby takto: „Pohyblivý pás na montování pohyblivých spodků u Forda se pohybuje (nebo vlastně se pohyboval při modelu T) šesti stop za minutu. Je na něm pětáctýřicet stanic či úkonů. Na stanici číslo jedna se na rám upevní blatníkové držáky, na stanici desáté se montuje motor. Dělník, který zastrkuje šroub, nedává naň matici, a dělník, našroubuje matici, ji nedotáhne. Na čtyřiatřicáté stanici se do motoru naleje benzin. Na čtyřiačtyřicáté vyjede hotový vůz do John Streetu.“

## Hygiena práce a nemoci z povolání

V oblasti tzv. psychotechniky a jejího ekonomického významu, tj. organizace, řízení a racionalizace práce, se s přihlédnutím k sociologickému kontextu konaly ve dvacátých a třicátých letech debaty a přednášky pořádané Masarykovou akademií práce. Jednalo se o vsutku mimořádné aktivity; nadto byla vydávána třísvazková *Encyklopedie výkonnosti* (Praha: Sfinx – B. Janda 1929–1933), do níž přispívaly tehdejší významné vědecké a politické osobnosti. V kapitole „Hygiena práce“ (1. svazek) se podrobně popisuje lidský organismus a jeho zdraví při práci. Autor kapitoly MUDr. Frank Svoboda [1929: 390] vysvětluje: „Hygiena práce vychází ze studia a výzkumu různých výkonů na lidský organismus

a vlastností vnitřních (fysiologie a psychologie práce), dále z poznatků, jakým způsobem ta která práce může poškozovat zdraví pracovníka (patologie práce) a za třetí, ze studií jak zabránit poškození zdraví pracovníků v povolání a jak předcházeti kolektivně zdravotním rizikům zaměstnání (sociální a veřejná hygiena práce).“

Z dostupných pramenů je zřejmé, že hygieně práce se věnovala pozornost již v 18. století, neboť se usuzovalo, že rizika v zaměstnání ohrožují hladký průběh práce – jedině zdravý pracovník je skutečně trvale výkonný. Shora zmíněný Frank Svoboda [1929: 398] upozornil rovněž na zevní vlivy práce na lidský organismus: „Pracovní prostor se svými atmosférickými podmínkami (mikroklima) má důležitý vliv na zachování zdraví a výkonnosti. Funkcionální význam je tím zřetelnější, když si uvědomíme, že dospělý dělník dle třetinu celého dne v místě své práce a že i sebelepší konstituce je ohrožena sumací nejmenších škodlivých vlivů ve zkažené pracovní atmosféře.“

V prvním svazku *Encyklopedie výkonnosti* se mimo jiné nachází zásadní kapitola „Nemoci z povolání“ (s. 425–443), jejímž autorem je profesor na pražské německé univerzitě MUDr. Julius Löwy (1885–1944). Löwy [1929: 425] hned na počátku poznamenává: „Ačkoliv první celistvé dílo o nemocích z povolání bylo vydáno Bernardem Ramazzinim již r. 1700, patří přece tento obor ještě dnes k nejnovějším medicínským disciplínám. Zvláště pokroky chemického průmyslu, technické vymoženosti, báňské stavby apod. v posledních desetiletích zvýšili u pracujících jedině nebezpečí a donutili lékařskou vědu zabývat se intenzivněji nebezpečím při práci a jeho důsledky – nemocemi z povolání. Onemocnění z povolání vyplývá z působení zaměstnání na lidský organismus.“

Právě Julius Löwy výrazně přispěl k utváření medicínského oboru pracovního lékařství a chorob z povolání. Jde o problematiku, která úzce souvisí s pracovní aktivitou člověka a rozšiřujícími se průmyslovými provozami. Velmi důležité a vyčerpávající informace k našemu protagonistovi přinesla v nedávné době Emilie Těšínská [2017]. Opravdu důkladně popsala jeho podíl na formování nového oboru pracovního lékařství, jež ve dvacátých letech také díky němu získalo institucionální podporu na půdě společnosti národů a Mezinárodního úřadu práce. Uvedme proto alespoň pár detailů ze života tohoto významného aktéra medicíny a medicínské vědy.

Julius Löwy se narodil 1. 5. 1885 v Karlových Varech v rodině lékaře Bernarda Löwyho; po rodičích byl německé národnosti a židovského vyznání. Löwy se ve dvacátých a třicátých letech intenzivně věnoval svému oboru, dne 25. 1. 1939 ale oznámil, že nebude na Pražské německé univerzitě dále přednášet; Ministerstvo vzalo jeho „žádost“ na vědomí „bez námitek“. Löwy pak náhle opustil Československo ohrožené nacistickým Německem stejně jako tehdy další členové pedagogických sborů židovského vyznání. K závěru jeho života v emigraci bohužel nejsou k dispozici potřebné údaje. Do Londýna, svého posledního působiště, dorazil 29. 3. 1939. Víme také, že v exilu spolupracoval s Československým červeným křížem a Studijním ústavem ministerstva pro národní obnovu. Konce války se však nedožil, 13. 11. 1944 zemřel jako svobodný mládenec.

Löwy mimo jiné sledoval problém jáchymovské „hornické nemoci“ – rakoviny plic (bronchiální karcinom) – jako nemoci z povolání u pracovníků v uranovém průmyslu. Toto onemocnění se dostalo do popředí pozornosti v mezinárodním měřítku i v tehdejší Československu: roku 1926 byly epidemiologické studie provedeny mezi horníky a kontrolním vzorkem obyvatelstva v saském Schneebergu na německé straně Krušných hor. Koncem dvacátých let byla vytvořena studie rudného hornictví v Jáchymově a při pitvách

zemřelých horníků byl tehdy zjištěn zvýšený výskyt rakoviny plic. Na mezinárodním kongresu pro nemoci z povolání, který se konal v dubnu 1929 v Lyonu, byla z podnětu Löwyho jáchymovská plicní rakovina uznána za nemoc z povolání.

Ministerstvo zdravotnictví mělo značný zájem o vytvoření oddělení pro živnostenskou hygienu a pracovní lékařství nejen na Lékařské fakultě Německé univerzity v Praze, ale i obdobné poradny na Lékařské fakultě Karlovy univerzity. Tato poradna byla skutečně zřízena v roce 1935 při II. interní klinice, v jejímž čele stál profesor Josef Pelnář. Poradnu vedl tehdejší asistent kliniky MUDr. Jaroslav Teisinger (1902–1988).

Doktorem všeobecného lékařství byl Teisinger promován v roce 1927, o deset let později se habilitoval v oboru patologie a terapie vnitřních nemocí (habilitační práce se týkala nové mikropolarografické metody ke kvantitativnímu stanovení výskytu olova). Byl členem sekce pro průmyslové lékařství při Spolku českých lékařů, v roce 1936 byl jmenován podobně jako Löwy členem kuratoria Masarykova fondu pro horníky při ministerstvu veřejných prací. Poradnu či ambulanci pro nemoci z povolání zřízené při II. interní klinice LF UK vedl až do května 1945. V roce 1952 se potom stal přednostou nově založené kliniky nemocí z povolání na LF UK. Ve svých pracích věnoval pozornost hlavně průmyslovým otravám, v první řadě olovem a benzenem. K identifikaci malých množství těchto látek vypracoval se spolupracovníky mikrochemické metody s využitím již zmíněné polarografie. Jako jeden z prvních v Československu věnoval pozornost otázkám hygieny záření.

Jaroslav Teisinger měl velkou zásluhu na zřizování ústavů pracovního lékařství v českých zemích a zejména na vybudování kvalitního ústředního ústavu v Praze. Vznikla síť oddělení nemocí z povolání nebo odborů hygieny práce krajských hygienicko-epidemiologických stanic. (Podrobně viz Pazderová-Vejlupková, Jana a kol. [2005].)

### **Textilní výroba etnograficky**

Etnografie dovoluje přistoupit ke studiu nižších tříd z pohledu jejich způsobu života a kultury, především se zaměřením na bydlení a stravování, popřípadě cestování nebo chování za prací. Může se tu objevit i vztah města a vesnice; tyto předpoklady lze doložit mimo jiné na oblasti textilní výroby. K této problematice fundovaně přistupovala česká etnografka Jarmila Šťastná [1970; 1980], která podnikala terénní výzkumy a studovala archivní prameny tradiční kultury mimo jiné na Náchodsku, Ústecku a Českotřebovsku. Svou práci omezovala obdobím od osmdesátých let 19. století do první světové války, a to proto, že v průběhu právě těchto let se uskutečňoval přechod od domácí ruční tkalcovské práce k výrobě tovární. K tomu patří též vliv industrializace na způsob života a kulturu obyvatelstva těchto oblastí. Badatelka dále věnovala značnou pozornost sociální diferenciaci obyvatelstva, dějinám domácí výroby (postavení ručních tkalců), jakož i teritoriálnímu a sociálnímu původu továrního dělnictva.

Obecně vzato na Náchodsku i v celém podhůří Krkonoš a Orlických hor se zaměstnávalo vysoké procento obyvatelstva předěním a tkaním lněné příze a plátna (zejména od druhé poloviny 18. století, kdy bylo plátenictví ze strany vlád velice podporováno). A tak ruční přádláci a tkalci zpracovávali podomáckým způsobem len, převážně z domácí produkce. Pracovali nejen pro vlastní potřebu, ale především pro trh domácí, zahraniční, evropský i zámořský. V podstatě však byli drobní výrobci zcela závislí na podnikavých jednotlivcích i podnikatelských společnostech, kteří měli v rukou obchod s přízí a plátnem.

Výstižně se bydlením továrního textilního dělnictva v tomto mikroregionu zabýval etnograf Lubomír Procházka [1987: 283–284]: „Z forem dělnického bydlení, doložených z ostatních území Čech, byly v České Skalici nejvíce rozšířeny kolonie a nouzová obydlí, v nepoměrně menší míře pak nájemní domy obývané dělnictvem a dělnické rodinné domky. Uplatňovalo se zde také bydlení v nájmu u městských řemeslníků a živnostníků. Při výzkumu byla hlavní pozornost zaměřena na sociální otázky dělnického bydlení, na interiér, funkčnost jednotlivých prostor obydlí a bytových poměrů k sociálnímu a profesnímu zařazení jeho obyvatel.“

Právě uvedený mikroregion Českoskalicka měl tehdy zemědělský ráz; shora zmíněný badatel [1987: 284] dále pokračoval takto: „V České Skalici a v příměstské obci Malé Skalici, kde byly rovněž textilní provozy, bydleli dvě třetiny textilních dělníků. Menší část dělníků (tedy asi třetina zaměstnaných v textilních továrnách) bydlela v okolních obcích ve vlastních domech či v nájmu u chalupníků (domkářů) a docházela denně do zaměstnání do České Skalice, a to i ze vzdálenosti až 10 km.“

Dominující formou kolektivního bydlení tu byly dělnické kolonie a nouzová obydlí, z individuálních typů (v případech lépe situovaných dělníků) pak šlo o bydlení v rodinných domcích. Ve dvacátých letech se projevovala krize v bytových poměrech a dělnickém bydlení. Nejrozšířenější způsob bydlení dělnictva v České Skalici představovaly dělnické kolonie, což Lubomír Procházka [1987: 287] vysvětloval následovně: „V dělnických domcích bydleli čtyři rodiny v přízemí a dvě rodiny v patře (v podkrovních místnostech). Byty měly vchod ze společné chodby. V každé místnosti byla umístěna kachlová kamna na vaření a na zimu se ještě dle potřeby instalovala malá kamínka. Zařízení dělnických bytů se nejčastěji skládalo ze dvou postelí, almary, stolu a židlí. Dělnické ani mistrovské domky nebyly podsklepeny, měly však půdu a pod schody, ve společné síni, odkud byl vstup do podkroví, se nacházel malý sklípek na brambory. Původně byly bez sociálního zařízení a kanalizace. Až v roce 1940 byl k původnímu půdorysu přistavěn splachovací záchod a koupelna, dále zbudovaná malá komora na uskladnění potravin a též dřevník. (...) Vodovod byl do každého domku zaveden až v 60. letech (dříve sloužila jedna pumpa celé kolonii).“ Samozřejmě mistrům a úředníkům byla přidělena obydlí vybavenější. Město v první řadě postavilo roku 1921 dva činžovní domy s velmi dobrým sociálním příslušenstvím – každý tento dům měl 11 bytů různých velikostí. Další formu dělnického bydlení představuje vagónová kolonie s případnou možností úpravy a přístavby.

## Rozvoj technokratických tendencí

V první polovině 20. století se poměrně hodně psalo o technokracii jako technikách umožňujících změnit tvářnost hospodářství. Jak již bylo uvedeno, velmi tu zapůsobila americká technokracie, podle níž je nutno hospodářství zdokonalit tak, že je nejprve třeba ekonomiku změřit, zjistit daný stav. Nalézt metody, jimiž by se provedla nejlepší syntéza možností, přičemž základem je požadavek odbornosti.

Vlastním původcem zásad technokracie byl údajně sociology a národohospodář Thorstein Veblen (*The Engineers and the Price System*, 1921). Podle něho technokracie vyjadřuje potřebu vlády odborného tvoření a v širším slova smyslu tedy vládu odborníků a techniků. V takových souvislostech mají největší význam technologové, tj. odborníci seznámení se zpracováním surovin a postupy ve výrobě. Dále prý o úspěchu rozhoduje také stroj, který

člověka téměř zcela nahrazuje; do hry tak vstupuje technologický determinismus. Jinými slovy projekt technokracie předpokládal a vyžadoval unifikaci hmotných stránek způsobu života, podřízení se účelnosti a minimalizaci výrobních nákladů.

Setkáváme se však rovněž se „stavebnickým“ modelem technokratismu.<sup>2</sup> V rámci tohoto specifického modelu se projevovaly příslušné tendence hlavně v bytové kultuře dvacátých a třicátých let. K tomu se velmi nápaditě vyjádřil historik Martin Franc, v úvodu jehož studie se mimo jiné čte toto: „Měšťanský byt v podobě typické pro druhou polovinu devatenáctého století nemohl vyhovovat požadavkům nové doby, která začala více docenovat význam zdravého bydlení pro celkové zdraví společnosti. Příliš velký počet předmětů a přemíra nesnadně čistitelných ozdob a textilií významně zhoršovaly hygienické poměry v bytech postrádajících většinou jakékoliv sociální zařízení. Obvykle tmavé a špatně větratelné pokoje vyžadovaly časově i fyzicky náročnou údržbu, protože byt kvůli nadměrné reprezentativnosti neposkytoval nijak vysokou míru komfortu. Hlavním účelem bytu bylo často spíše než pohodlné bydlení zdání přepychu.“<sup>3</sup>

Na začátku 20. století se postupně objevily tendence překonávající neuspokojivý stav bydlení, a proto i někteří představitelé secese navrhovali nové interiéry. Většinou se ovšem jednalo o luxusní byty a vily, u nichž se počítalo s větším komfortem. Stranou nezůstávaly estetické názory o znovuoživení krásy čistých, jednoduchých ploch a tvarů. Zmíněný Martin Franc [1999: 177–178] má v tomto směru tento názor: „První světová válka a následující převratná léta s sebou přinesly zásadní společenské změny, které se projevíly mj. i v kultuře bydlení. Mezi hlavní hnací prvky můžeme počítat především emancipaci, s ní spojený růst zaměstnanosti žen a rychlý pokrok věd a techniky. Významnou roli zde sehrály i proměny společenské struktury, které vyvolávaly naléhavou potřebu zajištění důstojného bydlení nejširším vrstvám a zároveň přispívaly k jistému prostorovému omezení bytů vrstev středních a k poklesu počtu služebných v domácnostech. Jako další faktor můžeme uvést celkové zrychlení životního stylu.“

Právě v této době nastupovala architektonická avantgarda, přičemž technokratické rysy vykazuje zejména tzv. teorie minimálního bytu. Toto pojetí bydlení bylo součástí širšího architektonického směru funkcionalismu a konstruktivismu. Dále se akcent kladl na účelnost a ekonomičnost staveb a jejich vybavení – možno říci, že jde o kontinuitu směřující od moderny z přelomu století až k purismu z počátku dvacátých let.<sup>4</sup> Zároveň nastupuje otázka nejmenšího bytu, který by byl ještě cenově dostupný pro nejnižší společenské vrstvy; podobné úvahy reprezentují i sociální problematiku bydlení.

Debata o nejmenším bytě se v našich podmínkách odehrávala v okruhu tzv. vědeckých funkcionalistů, což byla levicová skupina kolem teoretika umění Karla Teigeho<sup>5</sup> a architekta Jiřího Krohy. Důraz byl přitom položen na sociologické analýzy bydlení spojené s rozborů reálného pohybu v bytě. Suma sumárum – úvahy o ideálním bydlení budoucnosti představují vlastně proces vytváření možných světů. V tomto směru nelze zapomenout ani na proslulého architekta Le Corbusiera.

<sup>2</sup> Viz Pechar, Josef – Urlich, Petr, c.d.

<sup>3</sup> Technokratické tendence v bytové kultuře 20. a 30. let 20. století. In: Janko, Jan – Těšínská, Emilie (ed.), c.d., s. 177–195.

<sup>4</sup> Viz Švácha, Rostislav [1985]. *Od moderny k funkcionalismu*. Praha: Odeon.

<sup>5</sup> Teige, Karel [1932]. *Nejmenší byt*. Praha: Nakl. Václav Petr.

Dvacátá a třicátá léta byla i ve znamení výstav, různých architektonických prohlášení, manifestů a programových platform architektů, zprostředkovaných řadou architektonických časopisů. Jednalo se v nich o stavby měst a nových čtvrtí se zřetelem k funkcionalistickým trendům. Architekti se rovněž setkávali na sjezdech a konferencích, neboť usilovali o nové pojetí architektury, prostředí a života, včetně etického a estetického řádu. V podobných projevech vynikal mimo jiné Jiří Kroha, dále se angažoval i Josef Gočár, Karel Honzík, Oldřich Starý a další, kteří taktéž přetvářeli zahraniční impulsy.<sup>6</sup>

V popředí pozornosti se nacházely veřejné budovy, nájemní domy s byty, stejně jako typové rodinné domy a vily v různých částech či čtvrtích (Velké) Prahy. Nabízí se otázka, o co šlo funkcionalismu právě v bytové kultuře. Vzhled nebyl ani tolik určován estetickými hledisky, nýbrž hlavně těmi funkčními. Svě místo tu měla i hygiena v podobě vlastního sociálního zařízení (WC, koupelny nebo jen sprchy), nehledě na řádné přirozené osvětlení bytu a jeho přijatelnou větratelnost. Do hry samozřejmě vstupuje též funkcionalistická minimalizace věcí ve všech místnostech. Nábytek měl být maximálně hygienický a účelný, také lehký apod. Předpokládaná standardizace souvisela se sériovou výrobou bytových součástí i celých domů; prostorovou úspornost měl zajišťovat sklopný a skládací nábytek (stoly, postele...), uplatňovaly se nové materiály a barvy.

Měly to být ženy, kdo se stane tvůrcem nové domácnosti – chystá se éra „hospodyňské racionalizace“ a zefektivnění ženské práce. Kuchyně má být vybavena dřezem s tekutou studenou a teplou vodou, stejná racionalizace se vážala i na kuchyňský nábytek, přičemž nemuselo jít hned o obytnou kuchyň. Úložný prostor se zvětšoval pomocí vestavěných skříní. Není nepřipadné se zeptat, jak to bylo s chlazením ve spíži, respektive s chladničkami, které se v Americe objevily na začátku dvacátých let.

Speciální aspekty se týkají bydlení v Praze, kde do celého procesu vstupují stavitelé, ale především profesionální architekti projektující byty a domky hlavně pro střední vrstvy obyvatelstva. Důraz je kladen rovněž na umělecká řemesla a průmyslové výtvarnictví; svými důmyslnými projekty zkrátka architekti usilovali změnit tvář (hlavního) města. Stranou nezůstávaly ani koncepčně vybavené interiéry opatřené nápaditým nábytkem a drobnými uměleckými předměty.<sup>7</sup> Ve správném interiéru tehdejšího stylu nesměly chybět univerzální židle značky Thonet.

Pro zajímavost uvedme, že již na začátku dvacátých let se operuje s pojmem „design“ nebo „designer“. Koncentrovaně se k této problematice vyjádřil Karel Honzík [1946: 207]: „Je možno považovat za příznačné, že se právě v Americe a v Anglii vynořil v posledních desetiletích nový průmyslový odborník, kterého nazývají ‚industrial designer‘, jehož úkolem je věnovat se výhradně návrhu průmyslových předmětů (industrial design). Každý výrobek, jehož konstruktivní stránka byla zhruba vyřešena, přijde nakonec do atelieru takového projektanta, který si pohrává s jeho obrysem, s jeho liniemi, aby mu dal ušlechtilý tvar. Že nejde o to navěšovat na věci zbytečné ornamenty, nýbrž o nejlepší a harmonický výraz účelné skladby, o volbu úhledných materiálů, to dokazuje řada amerických výrobků, které přicházely i k nám a byly s to konkurovat se zdejšími výrobky: lednice, umyvadla, auta, kuchyňské nářadí, atd.“

<sup>6</sup> Viz Švácha, Rostislav, c.d., s. 54–55.

<sup>7</sup> Viz například Adlerová, Alena [1983]. *České užité umění 1918–1938*. Praha: Odeon.



Dále se zdůrazňuje péče o estetickou stránku paralelně s hlediskem účelovým a harmonizačním, které lze opřít o nauku o rytmu, proporcích a zlatém řezu. Vlastně se dá říci, že jde o přirozený sklon. Jinak „průmyslový architekt“ byl ochotně zařazován do výroby a využíván například při stavbě strojů. Původně mohl být exponován jako kreslíř, malíř, ilustrátor, elektroinženýr apod., ale přeškolil se, adaptoval podle vznikající materiální potřeby, když vyvstala ta správná chvíle.

## Závěr – Na co se nedostalo

Na závěr se pokusme v duchu celé studie naskicovat určité další možnosti, které ale nemusí ve všem plně odpovídat předchozím úvahám. Pomysleme například na to, jak velká hospodářská krize kolem roku 1930 přináší pro Evropany značné vystřízlivění z původně nadějného uspořádání světa na principu taylorismu a fordismu. Spisovatelé a novináři najednou před sebou vidí člověka uměle vycvičeného, přeměněného na pouhý pracovní nástroj. Představy o domnělém světě blahobytu a štěstí tak třeba reportér Egon Erwin Kisch označoval za mýtus. Úskalí pásové výroby zachycuje Kisch ve své knize *Americký ráj* z roku 1930. Autorovy komentáře by rozhodně stály za bližší pozornost i v současné době.

Neustálé kalkulace a úzkostlivé měření času se kritikům a samotným aktérům výroby jeví stále více jako deprimující. S technickou racionalizací se počítalo rovněž při těžbě uhlí, ovšem nejen v továrnách a dolech, také kancelářích vše muselo běžet na plné obrátky – práci tu oživily psací stroje. Podle starších českých filmů by snad bylo možné zrekonstruovat pravděpodobné uspořádání kanceláří plných pracovních stolů sekretářek, neklidně přecházejících úředníků a strojového klapotu...

V našich úvahách se nedostalo ani na fungování pavlačových bytů, jež byly tradičně k dispozici v některých čtvrtích Prahy a dalších měst. Pomineme též detailnější průzkum zásadního významu nejrůznějších výstav při získávání nových inspirací pro pracovní a bytové poměry (například Světová výstava v Londýně, pořádaná roku 1851). Invenční výstavy ostatně probíhají již od konce 18. století. Stranou zůstanou rychlé změny prodejního prostředí (role prodavaček a prodavačů), o nichž se také lze mnohé dozvědět z dobových filmů zobrazujících vedle klasických trhů i nové obchodní domy (například Brouk a Babka).

---

## Literatura

- Adlerová, Alena [1983]. *České užité umění 1918–1938*. Praha: Odeon.
- Borscheid, Peter [2007]. *Virus času*. Praha: Mladá fronta.
- Čech, Vladimír – Joukl, Eduard [1969]. „Dělnická otázka“ a počátky naší sociologie průmyslového podniku. *Sociologický časopis* 5 (3): 284–293.
- Honzík, Karel [1946]. *Tvorba životního slohu. Stati o architektuře a užitkové tvorbě vůbec*. Praha: Václav Petr.
- Hubatová-Vacková, Lada – Pachmanová Martina – Pečínková, Pavla [2014]. *Věci a slova. Umělecký průmysl, užité umění a design v české teorii a kritice 1870–1970*. Praha: UMPRUM.
- Chalupný, Emanuel [1941]. *Práce a jiné činnosti*. Praha: vlastní náklad.
- Chase, Stuart [1931]. *Člověk a stroj*. Praha: Jan Laichter.

- Janko, Jan – Těšínská, Emilie (ed.) [1999]. *Technokracie v českých zemích (1900–1950)*. Praha: Archiv AV ČR – Institut základů vzdělanosti, společné pracoviště UK a AV ČR.
- Pazderová-Vejlupková, Jana a kol. [2005]. *Profesor Jaroslav Teisinger a historie českého pracovního lékařství*. Praha: Galén.
- Pechar, Josef – Urlich, Petr [1981]. *Programy české architektury*. Praha: Odeon.
- Procházka, Lubomír [1984]. Formy bydlení zemědělského dělnictva v okolí České Skalice (o. Náchod). *Český lid* 71 (1): 209–214.
- Procházka, Lubomír [1987]. Bydlení továrního dělnictva v České Skalici. In: Kejzlar, Josef a kol. *Dějiny textilní výroby v České Skalici. Sborník studií vydaný u příležitosti 150. výročí závodu Tiba 03 v České Skalici*. Dvůr Králové nad Labem – Ústí nad Orlicí, s. 283–297.
- Robek, Antonín – Moravcová, Mirjam – Šťastná, Jarmila (ed.) [1981]. *Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků*. Praha: Academia.
- Špaček, Stanislav [1942]. *Zdatnosti k úspěchu. Zpracováno podle zásad vědeckého řízení*. Praha: Všeťečka a spol.
- Šťastná, Jarmila [1970]. *Změny ve způsobu života tkalců v procesu industrializace*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Šťastná, Jarmila [1977]. Stravování pražského dělnictva a chudiny ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století. *Český lid* 64 (1): 9–22.
- Šťastná, Jarmila [1980]. *Život textilních dělníků na Ústecku a Českotřebovsku 1870–1914*. Vysoké Mýto: Okresní muzeum.
- Švácha, Rostislav [1985]. *Od moderny k funkcionalismu*. Praha: Odeon.
- Těšínská, Emilie [2017]. Profesor MUDr. Julius Löwy (1885–1944), obor pracovního lékařství na Pražské německé univerzitě a problematika nemocí z povolání v meziválečném Československu. *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* LVII (1): 35–80.
- Turková, Miloslava [1988]. Úroveň bydlení čelákovických kovodělníků v době první republiky. *Český lid* 75 (1): 142–150.
- Verunáč, Václav a kol. (ed.) [1934]. *Encyklopedie výkonnosti*, sv. 1 *Člověk*. Praha: Sfinx – B. Janda.

*Bohuslav Šalanda působí na Pracovišti historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Odborně se zabývá sociologickými a etnologickými výzkumy lokálních společenství v mikroregionu východních Čech, přičemž mimo jiné sleduje limity a možnosti každodenních a herních aktivit. V poslední době se zaměřuje na studium automobilů.*

# Dimenze historické sociologie

BOHUSLAV ŠALANDA\*

## Dimensions of Historical Sociology

**Abstract:** The concept of dimensions appearing in the title of the paper also covers delimitation, formatting, matrix etc. This approach is suitable for historical sociology, which focuses on long-term social processes as well as differences and similarities in different periods of history. Any research interest in this field is represented by a specific social theory with an emphasis on comparative civilization analysis. Historical sociology of knowledge, culture and emotions also has its place here.

**Keywords:** dimensions of historical sociology; possibilities of the social science studies; study of history; comparative civilisations analysis; sociology of culture and emotions

DOI: 10.14712/23363525.2021.9

Hned v samotném názvu příspěvku se vyskytuje pojem dimenze. Domnívám se, že problematice historické sociologie to velmi dobře odpovídá, neboť se zde jedná o určité rozměry, rozhraničení, vymezování, formátování, maticí apod. Jak bude dále naznačeno, tato rozvíjející se vědní oblast postupně získává přesnější obrysy a perspektivu.

Když pomínu předchozí náběhy, historická sociologie představuje v posledních třech desetiletích vyhraněnou disciplínu zaměřující se na dlouhodobé sociální procesy, jakož i na rozdíly a podobnosti v různých obdobích dějin. Ostatně již Charles Wright Mills v *Sociologické imaginaci* (Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) 2008) akcentoval historickou dimenzi v sociologickém studiu. Právě mimo jiné, že veškerá sociologie je rovněž historickou sociologií. Také Theda Skocpol zdůraznila „historickou imaginaci“ jako integrální součást „sociologické imaginace“. Současná situace historické sociologie se také nese ve znamení kulturního obratu (*cultural turn*) v sociálních vědách. Mezi důležité momenty patří i návrat ke klasikům dějin sociologie, kteří dodnes aktuálně promlouvají k dlouhodobým vývojovým trendům společností, a to především na takzvané makroškále.

Růst zájmu o historickou sociologii se projevil s jistým předstihem v časopiseckém boomu. Za první takto orientované periodikum lze považovat časopis Comparative Studies in Society and History, založený roku 1958. Dále následovaly například tyto časopisy: Labor History (1963), Journal of Social History (1967 – Berkeley, 1987 – Pittsburg), Journal of Interdisciplinary History (1970), Journal of Family History (1975), Social History (1975), Geschichte und Gesellschaft (1975) a další. Za pozornost stojí fakt, že probíraná disciplína má od roku 1988 již oborově vyhraněný a samostatný časopis Journal of Historical Sociology. Rovněž všechny výše uvedené interdisciplinární časopisy potvrdily mimo jiné trend sociologického studia dějin, popřípadě naopak historického studia sociálních procesů.

\* Doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc., Pracoviště historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha-Libeň. E-mail: bohuslav.salanda@fhs.cuni.cz

V této souvislosti je dokonce možné uvést přesné datum institucionalizace nového směru sociologického poznání: v roce 1983 byla v rámci American Historical Association založena sekce historické sociologie. Řadu let existuje výzkumný výbor historické sociologie také při ISA – Mezinárodní sociologické společnosti.<sup>1</sup> Česká sociologie má podobnou organizační platformu od roku 2009 díky Jiřímu Šubrtovi, ve stejném roce pak vzniká další krystalizační jádro kolem periodika *Historická sociologie* (*Časopis pro historické sociální vědy*).

V sociálních vědách, zejména v sociologii, případně v sociální antropologii, často platil a dosud někdy platí důsledný prezentismus. Dlouho se nepřipouštěla příliš velká historizace a uplatňování delších časových období pro vlastní bádání [viz například *Wallerstein a kol.* 1998: 90]. Dále se práce sociologů, tedy těch orientovaných historicky, nebo historiků orientovaných sociologicky, snaží překonávat limity europocentrismu. V anglosaském prostředí nelze pominout ani vliv marxismu, který především v 60. až 80. letech 20. století byl významnou součástí historického i jinak zaměřeného bádání.

K charakteristice historické sociologie primárně náleží to, že jde o hraniční vědeckou oblast, výsledek interdisciplinárního bádání. Zde pak může vznikat otázka, ke které vědě se na pomyslných lékárnických vážkách bádání více zhoupne: k sociologii, nebo historii? Příkladem této polarity se mohou stát dva badatelé, Charles Tilly a Peter Burke. Ten první je řazen spíše k sociologii, zatímco druhý má pověst historika. Avšak oba napsali řadu výrazných instruktivních publikací, které znamenaly určitý mezník v historicko-sociologickém bádání [*Tilly 1981; Burke 1980*], nebo se na nich podíleli.

Právě Charles Tilly je řazen k americkým sociologům se zaměřením na historické a kulturní předpoklady. Výstižně postihuje společenský pohyb i změnu a jeho úvahy mají navíc široký komparativní rámec. (Viz například Tillyho práce věnovaná *Politice kolektivního násilí*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) 2006.) Dále v jeho oborovém repertoáru najdeme podnětné studie k sociologii města, a to hlavně v souvislostech „kapitalismus – stát – města“. Tento badatel pracuje s makrosociálními pojmy i ve svých dalších dílech. Tak například k sociologické interpretaci Evropy směřuje Tillyho kniha *Coercion, Capital and European States 990–1990* (Oxford: Blackwell 1990). Pro autora byla zřejmě velmi inspirativní Francie, což vyplývá i z jeho disertace, vypracované pod vedením Pitirima Sorokina, *The Vendée* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1964). Francouzských dějin se týká rovněž publikace *The Contentious French* (Harvard: Harvard University Press 1986). Na první pohled je zřejmé, že se Charles Tilly vyznačuje rozsáhlým dílem, jež vyžaduje dlouhodobé studium. Citlivého nervu Tillyho úvah se nadto již dotknul jeden z průkopníků historické sociologie u nás, Jiří Musil [2002]. Podle Musilovy zprávy v *Sociologických aktualitách* Tilly v lednu 1991 navštívil Prahu a přednášel o tom, co přináší studium historie měst.

Významný badatel v oblasti sociálních a humanitních věd Peter Burke ve své programové knize *Sociology and History*, věnované vztahu sociologie a historie, mimo jiné definoval, čím se zabývá sociální historie. Tematicky postupně vypočítal, že se týká dějin sociálních vztahů a sociální struktury, dějin každodennosti a soukromého života, dále sociální solidarity a sociálního konfliktu, konečně pak dějin sociálních skupin. Nejenom vzhledem k současnému vývoji tento výčet samozřejmě nelze považovat za úplný.

<sup>1</sup> Viz <https://www.isa-sociology.org/en/research-networks/research-comitties/rc-historical-sociology>.

V citované publikaci Peter Burke [1980: 31] považuje historický a sociologický přístup za komplementární a vzájemně závislý, a to včetně nezbytného uplatnění komparativní metody. Zároveň přitom uvedl příklady prací, které akcentují sociální problematiku podle následujících kategorií: struktura a funkce, sociální role, příbuzenství a rodina, socializace, deviance, sociální kontrola, třída a stratifikace, vztahy patron – klient, patronage, mentality a ideologie apod. Je pozoruhodné, že Peter Burke zařadil mezi sociologizující historiky rovněž klasika a zakladatele francouzské školy Analů Marca Blocha, jehož kniha o králich divotvůrcích stále budí značnou pozornost.

Ve francouzské příručce *Dějiny sociologie* se výstižně o obnově historické sociologie uvádí: „Charakteristickým znakem této obnovy je však především odmítání filozofie dějin a výrazný zájem o fenomény vzniku kolektivního pohybu“ [Cuin – Gresle 2004: 220]. V tomto kontextu můžeme jako příklad uvést práci již zmíněného Charlese Tillyho *Politika kolektivního násilí*, která byla přeložena i do češtiny. Nejedná se zde přitom pouze o čistě historický přístup, nýbrž se do témat knihy promítají také aktuality z nedávné doby. Právě Charles Tilly (ale i další badatelé) přehodnotil své některé výklady ve světle světové události prvořadého významu, jíž byl 11. září 2001 teroristický útok na budovy World Trade Center v New Yorku.

Jak již bylo naznačeno, nelze při formování historické sociologie opomenout ani inspiřující vliv historiků z francouzské školy Analů, kteří měli pochopení i pro sociální kategorie. Zároveň se hodí dodat, že navíc akcentovali geografičnost a prostorovost v obecném slova smyslu. Připomeňme v těchto souvislostech třeba Fernanda Braudela s jeho známou prací o civilizaci Středozeří.

Během kritické reflexe francouzského přínosu oboru se opět dostávají ke slovu pomyslné lékárnické vážky, jinak řečeno kam to či jiné dílo vlastně přiřadit. Tak Paul Veyne [1998: 171] ve své brilantní epistemologické knize vyložil, že dějiny současnosti jsou ohraničeny optikou každodenních událostí a ponechávají sociologii „neudálostní“ popis současné civilizace. Dějiny minulosti jsou podle Paula Veyna příliš determinovány archaickou tradicí narativní a národní historie. Dále autor požaduje, aby se mezi sociologií a historií nerozlišovalo. Nový způsob práce ostatně Veyne naznačil již v publikaci nazvané *Le pain et le cirque*, s podtitulem *Sociologie historique d'un pluralisme politique* (Paris: Édition de Seuil 1976).

Významný francouzský historik Jean-Yves Grenier se v časopiseckém článku, přeloženém též do češtiny, zamyslel nad tím, zda je mezi historií a sociologií možný dialog. Přitom vyjádřil značnou skepsi: „Víceméně omezená výměna pojmů a slabé prolínání obou rozdílných oborových kultur svědčí o tom, že neuvedené rozpory činí ve skutečnosti dialog nemožným“ [Grenier 1995: 155]. Citovaný Grenier tak shledává přímo radikální rozdíly mezi oběma uvedenými disciplinami a konstatuje značnou složitost vztahů. Při narážce na Fernanda Braudela Grenier [1995: 159] vhodně poznamenal: „Jinak řečeno, dlouhodobost se ukazuje jako historická sociologie, po sociologii se požaduje, aby byla ‚provincií historie‘. Tento požadavek, který je významný z epistemologického hlediska, nicméně zůstal bez praktických důsledků, s výjimkou institucionálního vývoje, protože vznikla Vysoká škola sociálních věd v Paříži pod nadvládou historiků.“

Je potřeba konstatovat, že historicky orientovaná sociologie funguje v silně konkurenčním prostředí. Existují totiž další konkurenčně pojaté struktury, mezi nimiž jsou to především historická a sociální antropologie, etnohistorie, psychologie, popřípadě další.

Do knihovny badatele v oblasti historické sociologie nejen z tohoto důvodu proto patří kniha *The Rise of Historical Sociology* (Philadelphia: Temple University Press 1991) Dennise Smithe, jenž pojednal o této vědní oblasti i v kolektivní publikaci Austina Harringtona.<sup>2</sup> Lze odkázat též na starší přehledovou práci Philippa Abramse *Historical Sociology* (Ithaca: Cornell University Press 1982). Za pozornost stojí taktéž úvahy Ernesta Gellnera, obsažené například v jeho knize *Pluh meč a kniha: Struktura lidských dějin* (2001). Autor vyslovuje názory na tzv. strukturu lidských dějin, přičemž akcentuje sekvenci tří základních fází dosavadního vývoje od společností lovecko-sběračských přes společnosti agrární ke společnostem průmyslovým. Ve všech těchto fázích rovněž nastává změna ve vztahu mezi výrobou, mocí a věděním.

V tomto vstupním příspěvku pochopitelně nevyčerpáme veškerou problematiku historické sociologie, respektive vztahy mezi dvěma svébytnými vědeckými obory, které mají poměrně dlouhodobou tradici. Nejenže se postupně objevují studia, v nichž se prostupují oba přístupy (jak sociologický, tak historický), vyloučeny ale nejsou ani další metody. Dosti tomu trendu napomáhá nejen historická orientace sociologie, nýbrž také inspirující civilizacionistika, která se v západním univerzitním provozu vyskytuje již delší dobu. V českém prostředí je hlavním badatelským zájmem Johanna Palla Arnasona sociální teorie právě s důrazem na srovnávací civilizační analýzu, jakož i další bádání navazující na Shmuela Eisenstadta.<sup>3</sup> Mimochodem samotná „civilizacionistika“ je výraz Jaroslava Krejčího,<sup>4</sup> spíše se však hovoří o srovnávací civilizační analýze. K této problematice Krejčí publikoval řadu prací, kupříkladu *Civilizace Asie a Blízkého Východu* (1993), *Postižitelné proudy dějin* (2002) a další. Autor v nich postihuje civilizace jako sociálně-kulturní formace vyznačující se určitým historickým průběhem, růstem, strukturou, časovou a prostorovou proměnlivostí.

Historická sociologie vzala pod svá ochranná křídla kromě civilizacionistiky také sociologii kultury. V tomto rámci si lze mimo jiné připomenout klasické dílo Pitirima Sorokina *Krise našeho věku*, česky vydané roku 1948. V našem prostředí zatím nevznikají kritické studie věnované masové kultuře, snad s výjimkou útlé knížky Pavla Zahrádky *Vysoké versus populární umění* (2009). Dodejme ještě, že předpoklady k tomu jsou dány, mimo jiné monotematickým číslem Sociologického časopisu [40, 2004, č. 1–2], které u nás předznamenalono onen kulturní či kulturologický obrat. Sociologický aspekt nelze zkrátka úplně oddělit nejen od aspektu historického, ale ani kulturního. Sociologie kultury je dnes spojována především s osobností Jefreje Alexandra, jenž má v našich podmínkách, zejména v Brně (Radim Marada a Cszaba Szaló), ovšem také v Praze (Marek Skovajsa) řadu příznivců.<sup>5</sup>

<sup>2</sup> Harrington, Austin a kol. [2006]. *Moderní sociální teorie. Základní témata a myšlenkové proudy*. Praha: Portál. Zde se nachází kapitola – Dennis Smith: Historická sociální teorie, s. 189–214.

<sup>3</sup> Viz rozhovor s Johannem Pallem Arnasonem, publikovaný v *Historické sociologii. Časopisu pro historické sociální vědy* 1/2020, s. 147–155: Od filozofie k historické sociologii a zpět. Dále srov. referenční práci Jiřího Šubrtu a Johanna Palla Arnasona [2010]. *Kultury, civilizace, světový systém*. Praha: Karolinum; Johann Pall Arnason [2010]. *Historicko-sociologické eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

<sup>4</sup> Nekrolog (Jaroslav Krejčí, 1916–2014) uveřejnil Johann Pall Arnason v *Historické sociologii. Časopisu pro historické sociální vědy* 1/2014, s. 145–148.

<sup>5</sup> Viz Skovajsa, Marek [2013]. *Struktury významu: Kultura a jednání v současné sociální teorii*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

Mimořádný přínos k historické sociologii vědění představuje působení Miloše Havelky, který k tomuto tématu publikoval zásadní práci.<sup>6</sup> Nelze zapomenout na vklad sociálních a hospodářských dějin. Široké bádání Jana Štemberka, vycházející z tohoto podloží, má nepochybně parametry historické sociologie.<sup>7</sup> V neposlední řadě důležité místo v tomto výčtu náleží Karlu Černému, odborníkovi na blízkovýchodní problematiku.

Tematicky by měla sledovaná vědní oblast zasahovat a postihovat různé sociální segmenty, kulturní konfigurace a jejich sociální funkce. Tím není řečeno, že by mohla bez omezení existovat historická sociologie čehokoliv. Zároveň ovšem se nepochybně leckde vyskytují jisté mezery, nebo dokonce bílá místa, která se přímo nabízejí k obsazení. Jedná se kupříkladu o historickou sociologii imaginárního, jež by kladla důraz především na to, jak se vyvíjela představitost v jednotlivých dějinných obdobích a souvisejících prostorových souvislostech. Někdo by mohl přidat kontext sociologie vědění, zejména vědění nerozvinutého (*implicite knowledge*), kde minimálně do poloviny 20. století sehrávala důležitou roli folklorní tematika. V jiném kontextu by zase bylo možné hovořit o každodenním, ne-teoretickém vědomí.

Určitý oborový dluh přetrvává v historické sociologii každodennosti, přičemž lze velmi obtížně odlišit přínos sociální historie a historické antropologie od přísně sociologického pojetí. Tak například akce, úkony, rutiny, zvyky, obyčeje a rituály se vždy týkají určitého sociálního prostředí, sociální skupiny, vrstvy apod.

Na konci 20. století vzrůstá počet prací věnovaných dějinám mentalit, a to včetně náboženského vědomí. O slovo se rovněž hlásí dlouho opomíjené studium sociologie emocí, hlavně emoce strachu, rozvíjející se právě na bázi dějin mentalit. Zde se hodí mezi mnoha jinými připomenout práci Jeana Delumeua *Strach na Západě*. Předmětem takto orientovaného studia se stává analýza sociální funkce lidských emocí, konkrétně emocionální stránky profesionální činnosti, rodinného života, výchovy dětí apod. Sociologie emocí nepředstavuje jen tzv. psychohistorii, nýbrž i zkoumání emocionálních projevů mentalit nebo sociálně-emocionálního procesu.

Málo probádanou oblastí je historická sociologie humoru, ačkoliv by se na tomto poli dalo dobře uplatnit jak diachronní, tak synchronní hledisko. Soudobá sociologie a sociální antropologie věnuje pozornost také otázkám konvencí a odlišností, které se mimo jiné projevují ve způsobech chování, v životních stylech apod. Do tohoto seznamu patří rovněž různé podoby podivného, obzvláštního až provokativního. Přidejme ještě ne vždy synonymní adjektiva nekonvenční, neracionální, zneklidňující a další. Souběžné úvahy je možné zaměřit na postížení konceptu blázna v lidských kulturách a společnostech, a to nejenom z hlediska psychologického či psychiatrického. Do hry tak vstupují různé prototypy a typologie bláznů a bláznovství v dějinách. V různých sociálních situacích někdy dochází ke ztotožnění blázna s obětním beránkem, popřípadě se bláznovství chápe jako parodický a zlehčující faktor. Stranou však nezůstává ani filozofický aspekt bláznovství coby hlubší reflexe lidské situace ve světě, respektive jako bytostně lidský fenomén.

<sup>6</sup> Havelka, Miloš [2002]. *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. Viz také medailon k jeho jubileu, který uveřejnil Jan Horský – *Historická sociologie. Časopis pro historické sociální vědy* 2/2014, s. 173–176.

<sup>7</sup> Jan Štemberk (eventuálně Ivan Jakubec) prezentovali v posledních letech výsledky svého specifického bádání na stránkách tohoto oborového časopisu.

V odborné literatuře k této problematice existují vhodné záchytné body, jejichž pomocí dokážeme postihnout bláznovství v náležitém sociokulturním kontextu. Namátkou uvedeme „lidovou smíchovou kulturu“ a karneval v pojetí Michaila Bachtina, smíchový svět staré Rusi s postavami „jurodivých“ podle Dmitrije S. Lichačova a Alexandra M. Pančenka (1984) nebo postavu blázna v transkulturním kontextu v podání Enid Welsfordové (1968). Odlišností ve vyhrocených polohách (šílenci a trestanci) se zabýval především Michel Foucault (1993). Mimochodem Vladimír Borecký (2000) na tuto sféru každodennosti metodologicky uplatnil nejenom estetiku, kulturologii, filosofii a psychologii, nýbrž i sociologii.

Při podrobnějším ohledání terénu nakonec narazíme na důležitou postranní tradici zosobněnou mytickým tricksterem jako dublérem v „kosmické hře“. Trickster napodobuje blahodárné činy kulturního hrdiny, avšak nedokonale nebo s polovičním úspěchem, případně pouze škodí, překáží, provokuje apod. Pozdější známé komické figury, třeba například Till Eulenspiegel nebo Nasreddin Hodža, patrně vycházejí z tohoto prototypu. Tímto způsobem se lze setkat se specifickými „tricksteriádami“, neboť postavy šibalů, hlupáků, bláznů, stupidů, dvorních šašků i cirkusových clownů mají právě tyto archaické kořeny. Nadto jde o transkulturní záležitost, protože podobné postavy procházejí staletími a různými kulturami. Různá míra pochopení pro uvedené typy představuje výstižný indikátor vyspělosti a míry sebereflexe dané společnosti. Podotýkáme, že tato problematika je fixována mimo jiné v narativních strukturách a tvoří specifický diskurz, který je možné snadno identifikovat.

V žádném případě nechceme na tomto místě začít zcela jinou studii (příspěvek na odlišné téma), natož aspirovat na úplnost prezentace rozsáhlé problematiku lidové smíchové kultury a humoru vůbec. Tímto směrem budeme postupovat ve speciální práci, která se nachází ve stadiu heuristiky a doprovodných příprav. V rámci chystaného pojednání přijdou na řadu především kulturologické souvislosti a sociologické kontexty zvolené tematiky. Nyní jen naznačujeme určité směry bádání nalézající se v našem zorném poli. Přesto tu vzniká otázka, zda do historické sociologie zařadit také zkoumání narace. Odpověď je nasnadě, tuto sféru lidské kultury jistě nelze vyloučit ze sociologie, neboť reprezentuje jisté specifické způsoby reakcí na situace v minulosti. Ostatně se stále častěji hovoří o modech vědění, k nimž náleží rovněž vědění narativní.

Jak již bylo zdůrazněno, v historické sociologii se objevují témata týkající se dlouhodobých sociálních procesů. V současné době mezi ně patří i problematika různorodých tradic (například historických, politických, kulturních, manuálních, orálních aj.). K tomu přiléhá rovněž historické vědomí, které je v soudobé sociologii nahlíženo nejčastěji prizmatem kolektivní paměti. Velké pozornosti se od 80. let 20. století dostává využití metody *oral history*, tvořené postupy, jimž se získávají informace a poznatky na základě ústního sdělení osob, které byly účastníky či svědky zkoumané události nebo analyzovaného procesu. Vedle toho se jako samostatná disciplína etabluje biografický přístup orientovaný na studium auto/biografických dat a dokumentů (životopisných vyprávění, deníků, memoárů apod.). Dalším zkoumaným tématem se stává otázka generací, odlišných generačních zkušeností, názorové generační diferenciaci a intergeneračního přenosu paměti a historického vědomí. Přitom nelze zapomenout ani na problém identity, osobní i kolektivní.

Z uvedeného vyplývá, že se takto otevírá nový pohled na problematiku vztahu lidí k dějinám, konkrétně na zkoumání jejich představ o minulosti. Historické vědomí je



přítom určitým způsobem strukturováno z hlediska věcného (politika, ekonomika, kultura apod.), časového (časové horizonty, rámce a orientace), prostorového (mentální mapy), sociálního (skupiny, etnika, třídy), generačního a hodnotového.

S ohledem na shora naznačené tendence a trendy v daném epistemologickém poli, bylo by v procesu metodologického transferu žádoucí nestanovovat hranice mezi vědami rigorózně, nýbrž přistoupit co nejčastěji na co nejvyšší či nejširší interdisciplinaritu. Pozitivní tendencí posledních desetiletí je, že vlastní sociologie se otevírá také dalším vědním oblastem a zároveň zesiluje zmíněnou interdisciplinaritu.

Závěrem ještě připomeňme, ani ne tak na obhajobu, jako spíše pro samu důvěryhodnost takového konstatování, že jsme ani zdaleka nevyčerpali veškerou problematiku bádání z pohledu historické sociologie. Pouze jsme zběžně naznačili určité tematické okruhy a možnosti s nimi spojeného sociologického výzkumu. Historická sociologie představuje dlouhodobý projekt, který iniciuje a organizuje systematickou práci v této oblasti studia.

---

## Literatura

- Abrams, Philip [1982]. *Historical Sociology*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bloch, Marc [2004]. *Králové divotvůrci. Studie o nadpřirozenosti připisované královské moci ve Francii a Anglii*. Praha: Argo.
- Borecký, Vladimír [2000]. *Teorie komiky*. Praha: Hynek.
- Burke, Peter [1980]. *Sociology and History*. London: George Allen & Unwin.
- Burke, Peter [1996]. *Italská renesance. Kultura a společnost v Itálii*. Praha: Mladá fronta.
- Burke, Peter [2004]. *Francouzská revoluce v dějepiscetví. Škola Annales (1929–1989)*. Praha: Nakl. Lidových novin, Knihnice Dějin a současnosti.
- Burke, Peter [2005]. *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha: Argo.
- Burke, Peter [2006]. *Variety kulturních dějin*. Brno: CDK.
- Cuin, Charles-Henry – Gresle, Francois [2004]. *Dějiny sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Diamond, Jared [2000]. *Osudy lidských společností. Střelné zbraně, choroboplodné zárodky a ocel v historii*. Praha: Columbus.
- Dülmen, Richard van [2002]. *Historická antropologie. Vývoj – Problémy – Úkoly*. Praha: Dokořán.
- Dülmen, Richard van [2003]. *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočetnost a sociální izolace v raném novověku*. Praha: Dokořán.
- Eriksen, Thomas Hylland [2005]. *Tyranie okamžiku*. Brno: DOPLNĚK.
- Eriksen, Thomas Hylland [2015]. *Odpady. Odpad ve světě nechtěných vedlejších účinků*. Brno: DOPLNĚK.
- Foucault, Michel [1993]. *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Nakl. Lidové noviny.
- Foucault, Michel [2000]. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Grenier, Jean-Yves [1995]. Historie a sociologie: (Těměř) nemožný dialog. *Historická demografie* 19: 155–168.
- Gurr, Ted [1970]. *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
- Harrington, Austin a kol. [2006]. *Moderní sociální teorie. Základní témata a myšlenkové proudy*. Praha: Portál.
- Havelka, Miloš [2002]. *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Hobsbawm, Eric J. [1959]. *Primitive Rebels*. Manchester: Manchester University Press.
- Iggers, Georg G. [2002]. *Dějepisectví ve 20. století*. Praha: Nakl. Lidových novin, Knihnice Dějin a současnosti.
- Lichačov, Dmitrij S. – Pančenko, Alexandr M. [1984]. *Smích staré Rusi*. Praha: Odeon.

- Musil Jiří [1991]. Charles Tilly v Praze a v Sociologickém ústavu. *Sociologické aktuality* 2: 20.
- Otto, Beatrice K. [2001]. *Fools Are Everywhere: The Court Jester Around the World*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Petrusek, Miroslav [1984]. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Tilly, Charles [1981]. *As Sociology Meets History*. New York: Academic Press.
- Tilly, Charles [2006]. *Politika kolektivního násilí*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Veyne, Pierre [1998]. *Ako pisať o dejinách*. Bratislava: Chronos.
- Wallerstein, Immanuel a kol. [1998]. *Kam směřují sociální vědy. Zpráva Gulbenkianovy komise o rekonstrukci sociálních věd*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Welsford, Enid [1968]. *The Fool, his Social and Literary History*. London: Farber and Farber.

*Bohuslav Šalanda působí na Pracovišti historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Odborně se zabývá sociologickými a etnologickými výzkumy lokálních společenství, v poslední době zaměřenými na studium (auto)mobility.*

Jiří Šubrt – Alemayehu Kumsa –  
Massimiliano Ruzzeddu: *Explaining Social  
Processes. Perspectives from Current Social  
Theory and Historical Sociology*.  
Cham: Springer, 2020, 189 s.

The book deals with a very interesting and important subject, and it's necessary to appreciate its sheer scope. Its aim is to familiarise readers with social processes. The authors discuss issues they consider vital for historical sociology. With its theoretical reasoning, sociological-epistemological suppositions, and comprehensive approach to historical issues of sociology, the book provides an insight into long-term development processes which are related to power and life in current societies.

Let me start by saying that the book is not only well-written, but due to its form, style, and especially content also suitable both for the professional public, and university professors, as well as students of bachelor's, master's, or doctoral programmes. The authors focus on the individual's relationship to society, on gradual changes in attitudes which occurred as early as in the era of the "founding fathers" such as Max Weber or Émile Durkheim, or on various approaches to sociology and historical sociology, emphasising Norbert Elias and his stressing of the individual and society, as well as his differentiation between these two subjects.

The book has a very clear structure. Individual sections deal with a single school of sociology, with chapters focusing on individual thinkers trying to establish a new approach to sociology in order to overcome the dualism of sociological thinking. At the beginning of each section, the authors define a theory of sociology and its key thinker. Following up on these principal theories, they add new approaches and research conducted by other authors who gradually joined in. The authors strive to connect individual schools of thought to achieve unity.

Apart from the section on globalisation processes, all subjects are approached from the traditional sociological perspective, "bounded by the concept of society in the framework of nation state" (p. 159). In the authors' view, "sociology is a science for which the playing

out of dimensions of time, space and social movement are important" (p. 1–2). At the very beginning of the book, the authors claim that "we wish not to formulate a wholly new theory of sociology, but rather at base we attempt to link to the notable achievements of this discipline in previous decades" (p. 2). What I especially appreciate about the book is the detailed approach to mapping the theories of Norbert Elias whose work is woven throughout several parts of the text, such as chapters *Historical Sociology as a Processual Sociology* or *The Society of Individuals and Figurations* which are based mostly on Elias' book *The Civilizing Process* (1939). I would also like to highlight the detailed erudite contribution to the concept of Norbert Elias' figuration and Parson's social functionalism which are subjected to a thorough criticism and assessment. Authors advocate Elias' civilization theory and methodically refute the arguments of his opponents, such as: "The most extensive effort to challenge Elias's civilization theory was developed by cultural anthropologist Hans Peter Duerr (born 1943), the author of the five-volume work *Der Mythos vom Zivilisationsprozeß* (1988–2002). Duerr asserts that Elias's theory is false, that it is a pure myth, identifiable with the ideology of colonialism that sees other cultures as 'uncivilized', even the cultures of our own past. Duerr is not willing to formulate an alternative to Elias's civilisation theory; he simply puts compiles a heap of evidence with the aim of falsifying Elias's theory" (p. 97).

In *Rethinking the Theory of Structuration*, the authors discuss Anthony Giddens and his theory on the occurrence and reproduction of social systems, connecting it to Durkheim's fundamentally socialised individual. What is interesting about this section is that although Durkheim introduced the idea of two perspectives, i.e. 1) "the individual is seen as a unique being equipped with its own "ego"; 2) "the individual as fundamentally socialized", the authors lean in favour of the latter, that is the idea of a transmission of the collective consciousness to an individual one, sort of a society's projection into an individual.

I would especially like to emphasise the part which focuses on collective memory and

historical consciousness which, in my view, constitutes a key segment of the book. Considering the sheer scope of the subject, this part is divided into many chapters. To keep things organised, however, the authors maintain a clear continuity and coherency throughout the text. Here, collective memory is clearly described in depth as a set of generally shared memories members of a group have of the group itself or of events which immediately affect it. This will be appreciated primarily by students while they are preparing for an exam. The authors discuss approaches to collective memory from the perspective of individual sciences: sociology, history, psychology, philosophy, and anthropology, focusing on scientists and writers who deal or dealt with the subject of collective memory, and at the same time striving to provide space for new knowledge in the field. They greatly stress that the reader needs to be able to see the difference between collective and individual memory. There is an obvious emphasis that individual memory can exist only due to the collective one. “The deliberate formation and use of memory, rationally and emotionally, is encountered widely on the level of collective memory, mainly through religion, nationalism, ideology and power” (p. 62).

The issue of historical consciousness also comes into foreground and clearly underlines how an individual’s memory is defined as a phenomenon whose nature is shaped by social environment. I was especially intrigued by the comparison between collective/historical memory and a computer programme and data. “The relationship between historical consciousness and collective memory may be understood by analogy with the world of computers. Historical consciousness and collective memory are interdependent in a way similar to computer programs and databases. Computer programs are dependent on computer memory. Even though programs can exist without data, to be valuable they need data stored in databases” (p. 76–77).

The one part I would like to criticise concerns the issue of identity (p. 83) which is closely related to the subject of collective memory and historical consciousness and presented

immediately after it. The authors provide a “theoretical framework for a sociological approach to identity” (p. 83), having chosen a philosophical approach as its foundation.

The authors take a broad approach to the concept, definition, and theory of identity which unfortunately means they do not go in depth. This part begins with a quote from *Confessions* by Augustine of Hippo, written in the 4th century AD; the following paragraph refers to Descartes’ reflections; five lines below that, the authors highlight Wittgenstein and analytic philosophy, etc. I cannot criticise the authors for a lack of clarity, but this part appears nearly encyclopaedic due to its structure, free of clear connections.

Conversely, this encyclopaedic nature works well in the part about social power from the perspective of historical sociology where power is defined by the theoretical approaches of various authors. Even though this once again takes mostly the form of mapping and summarising the concept of power, similarly to the part on identity, I would like to highlight the aptly drawn connections between individual theories and their setting into a specific framework which is smoothly related to current social processes where all theoretical definitions of power are clearly, specifically demonstrated. To me, this segment seems as though consisting of two parts: *Social Power from the Perspective of Historical Sociology* (p. 109) deals with theory while *Current Societal Processes* (p. 131) is empirical.

Overall, the book is interesting, helpful, and in some respects resembles *The Perspective of Historical Sociology. The Individual as Homo-Sociologicus Through Society and History* (2017) or its previous version *Historická sociologie* (2007). However, *Explaining Social Processes* (2020) maps the subject in a clearer, more detailed manner and most importantly is contextualised. This is the text’s strongest suit, and the book thus offers a comprehensible insight into the main subjects of historical sociology.

Markéta Minářová

DOI: 10.14712/23363525.2021.10

**Jan Štemberk – Ivan Jakubec – Bohuslav Šalanda: *Automobilismus a česká společnost*. Praha: Karolinum 2021, 316 s.**

Dlouhodobě působící dvojice autorů Jan Štemberk a Ivan Jakubec se nově spojila s odborníkem na orální historii Bohuslavem Šalandou, aby společně vytvořili rozsáhlou monografii, jejímž tématem se stal automobilismus. Uvedený autorský tandem již v minulosti publikoval několik děl zabývajících se dopravní i další příbuznou problematikou, recenzovaná monografie si však všímá zejména socioekonomických dopadů automobilismu na československou společnost, což jí činí do značné míry unikátní. Drtivá většina předešlých publikací se totiž zaměřovala zejména na technické a technologické aspekty tématu a badatelských aktivit s ním spojených. Jedná se tedy o dlouho očekávané rozšíření současného stavu poznání na základě neobyčejně rozsáhlého množství pramenů a informačních zdrojů. Vzhledem k dopadu aktuální celosvětové pandemie, kdy jsou v důsledku vládních opatření archivy a knihovny víceméně nedostupné, se ukazuje, že autorům zabrala práce na výsledném textu několik předcházejících let. Zaměření monografie lze přitom rozdělit do několika hlavních témat: automobil jako dopravní prostředek; využití automobilu v dopravě, a to jak osobní, tak veřejné; nakonec výše již zmíněné interakce automobilu a společnosti. Předkládaná fakta jsou dále vhodně doplněna množstvím dobových plakátů, které poskytují čtenáři přímý vhled do zkoumaných souvislostí a lepší vcítění do textu.

Předešlé století je v lidských dějinách spojeno s několika ničivými konflikty, avšak pro většinu světových společností představovalo také etapu rozsáhlého rozvoje a integrace nových fenoménů do běžného života. Mezi podstatné znaky uplynulé epochy patří vybudování konzumní společnosti, jejímž důsledkem byl vzrůstající apel na uspokojování nejrůznějších potřeb prostřednictvím hmotných i nehmotných statků. Co bylo před několika desítkami let naprostým luxusem, bývá dnes často považováno za naprosto běžné. Tato skutečnost se týkala i využívání motorových vozidel (s. 11 a 13).

Za posledních sto let prošla doprava mnoha podstatnými změnami, největší z nich se ovšem (kromě letectví) nepopíratelně zasáhly automobilismus, a to jak ve vztahu k jeho efektivitě, rozsahu, ekonomičnosti, dostupnosti i celkovému chápání fenoménu přepravy osob a zboží ve společnosti. Pro zajímavost například uvedme, že v prvopočátcích využívání aut převládala víra o jejich hospodárnějším a z tehdejšího pohledu ekologičtějším provozu ve srovnání s koňmi, kteří produkovali fekální odpad znečišťující ulice. To lze dnes jistě pokládat za úsměvné, neboť pohled na „čistotu“ spalovacích motorů doznal podstatných revizí. Rovněž reflektovaná monografie si výše popsaných skutečností všímá a na různých rovinách s nimi pracuje. Tak již v úvodu autoři konstatují, jak se zásadním způsobem se doprava měnila, když právě automobily dokončily dopravní revoluci, jež započala budováním železnice (s. 9). Od počátku monografie začíná být čtenáři zřejmé, jak rozsáhlý multiplikační efekt automobilismus měl a má, co vše změnil a jak působil skutečně na celou společnost. Autoři samozřejmě nepomíjejí ani negativa, která jsou s automobily spojena, což musíme hodnotit pozitivně, protože právě ucelenost pohledu představuje z hlediska definitivního soudu o jakémkoliv jevu naprosto klíčový atribut.

Monografie je logickým způsobem rozdělena do pěti kapitol (bez úvodu a epilogu/závěru): Zrod a počátky motorismu v českých zemích; Automobil a volný čas; Automobil jako dopravní prostředek; Automobil v interakci s okolím; Kulturní stránky automobilismu. Monografie respektuje chronologický postup, když jsou jednotlivé podstatné skutečnosti analyzovány v pořadí od starších po novější. První kapitola v tomto duchu seznamuje čtenáře s postupným vylepšováním konstrukce automobilu, všímá si ovšem i důsledků implementace vozidel pro majitele, stejně tak jako vztahu k ostatním účastníkům silničního provozu. Pozornost je věnována prezentaci nových modelů prostřednictvím výstav, byť bychom pro tehdejší postup výrobců dnes nejspíš použili termín „public relations“. Jak již bylo dříve uvedeno, monografie má za cíl seznámit čtenáře se společenskými důsledky automobilismu, proto je škoda, že nebyla

analyzována nákladnost pořízení a provozování auta. Na druhou stranu by byl přepočet na současnou hodnotu natolik nepřesný, že by daná implementace do značné míry ztratila vypovídající hodnotu.

Druhá kapitola si všímá osobnější stránky problematiky. Automobil nebyl pouze prostředkem využívaným k výrobě či dopravě průmyslových tovarů, ale sloužil také pro účely zábavy a uvolnění. Tato problematika bývá v monografiích zabývajících se dopravou zanedbávána nejčastěji. Skutečnost, že si motorista mohl do auta nechat namontovat elektrické hodiny za 296 Kčs nebo zapalovač cigaret za méně než desetinu ceny hodin, velmi názorně vystihuje posun (s. 85), který za poslední dekady nastal. Dnes představují hodiny v drtivé většině aut standardní součást vybavení, naopak „kuřácký balíček“ lze získat za příplatek v řádu stovek i tisíců (záleží na značce automobilu). Volný čas strávený za volantem byl na začátku minulého století spojen s kluby majitelů automobilů, kteří se tímto způsobem organizovali, což je opět fenomén, jenž v současnosti již není zcela běžný. O to zajímavěji vypadá uvažování o civilních vozech jako prostředku pro případnou obranu státu, jímž se svého času zabýval „Branný sbor československých motoristů“, do kterého se tehdy hlásili i čeští Němci. Jak je ze samotného názvu klubu zřejmé, jednalo se o spolek, kam mohl vstoupit také majitel motocyklu, v příslušné kapitole jsou proto volnočasové aktivity řešeny i z perspektivy motorek. Pravděpodobně nejpodstatnější pro budoucí vývoj motoristických volnočasových aktivit měla spolupráce „Klubu československých turistů“ a motoristů. Nešlo už tedy pouze o chůzi krajinou, ale také na možnost dostat se rychleji do blízkosti turisticky zajímavého místa.

Následující kapitola se zaměřuje na samotnou automobilovou dopravu, přičemž si všímá i dnes tolik diskutovaného tématu elektromobility. V historickém kontextu se elektrická auta objevují již od počátku motorismu, vlastně první auto, které jeden z nejznámějších automobilových inženýrů Ferdinand Porsche vyvinul, bylo čistě elektrické Porsche P1 z roku 1898. Počínaje prvními elektrickými auty se přes tehdejší představitele hybridních automobilů kapitola soustředí také na technologický vývoj a podněty,

kteří měly na zlepšení technické stránky motorismu největší podíl. V příslušných pasážích je podrobně řešena motorizace dopravy, náklady s tím spojené i počet tehdy vyrobených a funkčních automobilů. Z ekonomického hlediska se jedná o naprosto klíčovou součást recenzovaného textu, v jehož rámci se prolínají analýzy preferencí jednotlivců stejně tak jako zájmů vlády. Například již zmíněná hromadná doprava byla esenciální složkou zlepšení mobility pracovníků a rozvoje urbanizace, respektive možnosti výstavby větších měst bez obavy, že by zaměstnanci nestihli dojet na pracoviště a z práce se zase vrátit.

Na předcházející kapitolu navazuje následující část naprosto plynule další problematikou. Jak již bylo v úvodu recenze konstatováno, monografie nemá za cíl nekriticky glorifikovat dopravu jako takovou, zejména pak motorismus. Klade si mimo jiné za cíl podnítit debatu rovněž o negativních externalitách, které jsou dnes hlavně s automobilismem spojeny. Tomu se věnují zejména podkapitoly „Vliv motorismu na okolní prostředí“ a „Dopravní nehody“, které si rozhodně zasluhují vyzdvihnout. Objektivní zkoumání nepříznivých vlivů spojených se zkoumanými jevy představuje nedílnou součástí zodpovědného vědeckého přístupu.

Pátá kapitola se věnuje přímo společenské problematice, totiž vnímání řidiče a řidičky společností. Je nanejvýš zajímavé se podívat na první automobily působící vzhledem k dnešním měřítkům dosti subtilním dojmem jako na symbol maskulinity, nicméně tehdejší pohled byl logický. Před vynálezem elektrického startéru bylo už pouhé uvedení motoru do chodu fyzicky náročné, navíc existovala i nezanedbatelná možnost, že startovací klika motoru mohla při nesprávném zacházení zlomit motoristovi ruku. Ženské emancipační snahy byly v oblasti automobilismu naplněny až po druhé světové válce, kdy ostatně dochází k celkovému zrovnoprávnění práce. Následně je v této kapitole řešen vztah automobilové dopravy a její módní, případně též umělecké komponenty (pro zajímavost zmiňme, že teprve až v roce 2019 bylo italským soudem rozhodnuto, že auto je možno považovat za umění, jednalo se konkrétně o vůz Ferrari 250 GTO).

Obsah monografie dopĺňujú špecifické sondy do podoby motorizmu, respektíve charakteru automobilizmu v ruzných územných celkoch. Ačkoli se jistě jedná o zajímavou a důležitou součást knihy, musíme upozornit na to, že na rozdíl od zbytku díla naráží závěrečný Epilog na problémy spojené s orální historií, což nijak nesnižuje danou kapitolu ani pojetí monografie jako celku, pouze by bylo třeba k faktům přistupovat s větší obezřetností, než z informací vycházejících z materiálů těžených z archivu nebo jiných zdrojů. Lidské vzpomínky nemohou být nikdy zcela objektivní.

Celkově však lze monografii autorského kolektivu Jan Štemberk, Ivan Jakubec a Bohuslav Šalanda zhodnotit nanejvýš kladně. Jediné dva návrhy na vylepšení publikace pro její případné druhé vydání spočívají v doporučení zavést odkazy pod čarou i v případě legislativních dokumentů a nabídnout rozsáhlejší analýzy, včetně podrobnější práce s daty. Daná doporučení jsou však zcela subjektivní a jejich podstata vychází z ekonomického profesního zaměření autora recenze.

Jakub Drábek

DOI: 10.14712/23363525.2021.11

**Lenka J. Budilová – Thomas Hylland Eriksen – Gunnar Haaland – Miroslav Hroch – Marek Jakoubek. *Etnické skupiny, hranice a identity*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2020, 156 s.**

*Etnické skupiny, hranice a identity* je dielom nórsko-českého kolektívu autorov a už podľa letného pohľadu sa dá očakávať, že vyplní medzeru v knižnici nielen študentov antropológie, etnológie, sociológie či príbuzných vied, ale tiež sa zaradí do rozsahom skôr skromného počtu pôvodných diel českých odborníkov k otázkam identity a etnicity. Táto počtom strán útla publikácia je rozsiahla svojím tématickým záberom: venuje sa historickému prehľadu štúdia etnicity, premenám konceptu etnickej identity v období 20. storočia, historicko-lingvistickému pohľadu na termíny spojené s etnicitou, a to všetko na báze kľúčového diela o etnicite a etnických

skupinách – *Ethnic Groups and Boundaries* (1969), vydané kolektívom škandinávskych autorov pod vedením Fredrika Bartha. Publikácia je koncipovaná ako zbierka, v ktorej nájdeme rozhovor, eseje, štúdie i polemiku.

Na začiatok je treba vypíchnúť, že *Etnické skupiny, hranice a identity* je dielom pozoruhodného kolektívu autorov českých, aj zahraničných. Okrem antropologičky mladej generácie Lenky J. Budilovej sú to nórski sociálni antropológovia Gunnar Haaland a Thomas Hylland Eriksen, ako aj český antropológ Marek Jakoubek a historik Miroslav Hroch. Pre každého z autorov je pritom téma etnicity a identity bytostne blízka. Zatiaľ, čo je historik Miroslav Hroch odborníkom na nacionalizmus a historický vývoj národnostných hnutí, bádateľský záujem Mareka Jakoubka (a tiež Lenky J. Budilovej) sa zameriava predovšetkým na česko-bulharskú krajanskú problematiku a výskum rómskych skupín v stredoeurópskom kultúrnom priestore. Gunnar Haaland podnikol terénne výskumy v Afrike (Sudán, Etiópia) a Ázii (Čína, Nepál, Bangladéš), pričom jeho hlavnými bádateľskými záujmami boli otázky etnických vzťahov a sociokultúrnej evolúcie. V okruhu akademického záujmu Thomasa Hyllanda Eriksena sú témy nacionalizmu, etnicity a multikulturalizmu, ktorým sa venoval počas svojho výskumu na Mauríciu a Trinidadu.

Ústredným ukotvením diskusie prezentovanej v tejto publikácii je dielo s iste nie náhodou podobným názvom, *Ethnic Groups and Boundaries*, editora Fredrika Bartha. Dielo vydané pred pol storočím (v roku 1969) sa nikdy nedočkalo svojho českého alebo slovenského vydania. Ide pritom o jednu z kľúčových antropologických prác 20. storočia a zásadné dielo k problematike etnicity. Vzhľadom k tejto skutočnosti je o to vzácnejšie, že súčasťou knihy *Etnické skupiny, hranice a identity* je aj rozhovor s Gunnarom Haalandom o vzniku a odkazu tejto významnej publikácie (na ktorej sa pred pol storočím podieľal). Haaland veľmi citlivo popisuje okolnosti jej vzniku – publikácia bola založená na príspevkoch prednesených počas antropologickej konferencie v nórskom Bergene v roku 1967 – ako aj prekvapivé závery, ku ktorým sa účastníci konferencie prepracovali. Podrobne, ale

prítom čitateľne vysvetľuje kľúčový rozdiel medzi pôvodným holistickým chápaním spoločnosti a kultúry a novým prístupom k empirickým procesom, oprostým od teoretických perspektív: „Domnívam se, že důležitým důsledkem tohoto přístupu bylo, že jsme stimulovali citlivost vůči diverzitě procesů, které ovlivňují ‚přelévání‘ myšlenek, objektů a osob, které vytvářejí kontinuity a diskontinuity v distribuci kulturního obsahu – některé z těchto procesů jsme nazvali ‚etnické‘“ (s. 62).

Rozhovor so spoluautorom kľúčového diela modernej antropológie je koncipovaný tak, aby nielen priniesol výpoveď o vzniku *Ethnic Groups and Boundaries*, ale tiež poskytol širší kontext a lepšie chápanie ďalších príbuzných tém: vývoja európskej antropológie od 60. rokov 20. storočia, premenu významu slova etnicita, prepojenie etnicity, identity a kultúry a význam konceptu etnicity pre 21. storočie. Samotným textom *Ethnic Groups and Boundaries* sa ale Haaland vo svojom rozhovore s Lenkou J. Budilovou a Marekom Jakoubkom nezaobera; túto úlohu preberá Marek Jakoubek vo svojom príspevku *Ethnic Groups and Boundaries – jak to všechno začalo*, ktorá tvorí poslednú kapitolu publikácie. Svoju pozornosť zameriava predovšetkým na pozvánku Fredrika Bartha pre antropológov, ktorí sa mali konferencie v Bergene zúčastniť. Pozvánku konfrontuje s predhovorom diela a komentuje ich rozdiely čo sa týka chápania problematiky etnicity a analýzy zvolených konceptov. Tento veľmi detailný popis, v ktorom si Jakoubek všima aj takých vecí, ako je zmena pojmoslovnia (Barth v pozvánke hovorí o etnickej jednotke, ale v predhovore už používa termín etnická skupina) zachytáva myšlienkové dozrievanie Fredrika Bartha v procese od organizácie konferencie, cez konferenciu samotnú, až po spracovanie príspevkov. Túto premenu chápania ústredných konceptov pripisuje Jakoubek predovšetkým diskusi počas konferencie. Všima si tiež fakt, že publikácia sa opiera len o malý zoznam teoretických prác a žiadna z tých, ktoré sú v *Ethnic Groups and Boundaries* citované, sa nikdy nestala významným dielom k tejto téme. Jakoubek týmito argumentami podčiarkuje význam celej publikácie a poskytuje priestor pre jej chápanie v novom svete.

Akýmsi pokračovaním Jakoubkovho náhľadu do okolností prípravy predhovoru k *Ethnic Groups and Boundaries* je hneď druhá kapitola, ktorú český antropológ napísal spolu s Thomassom Hyllandom Eriksonom. V nej sa autori venujú, okrem rozboru Barthovho predhovoru, aj ostatným kapitolám a hlavným témam diela. Všimajú si homogenitu jednotlivých kapitol, z ktorých každá je dielom jedného zo škandinávskych antropológov a venuje sa určitej etnickej skupine. Každá zo siedmych kapitol sa prítom nejakým spôsobom vzťahuje k predhovoru a jeho hlavným argumentom. V širšom kontexte potom Erikson a Jakoubek zasadzujú toto dielo do post-koloniálnej antropologickej literatúry a porovnávajú jeho záber s príbuznými publikáciami, vydanými či už pred, alebo po roku 1969, s dôrazom na monumentálnosť diela, ktoré sa so svojimi 150 stránkami dokázalo nemožné: „Přestože, jak jsme stručně naznačili, stoupl význam nových empirických oblastí a etnografie Ethnic Groups and Boundaries se již zdá do jisté míry zastaralá, a přestože zpochybnění neunikly ani ústřední koncepty etnicity, skupiny a hranic, některé z hlavních poznatků této publikace se etablovaly jako standardní součást intelektuální výbavy“ (s. 50).

Aj keď všetky doteraz zmienené kapitoly hodnotia *Ethnic Groups and Boundaries* pozitívne, je tu tiež obsiahnutá kritika, a to v kapitole *Termíny „etnická skupina“ a „etnicita“ – co znamenají pro historika?* z pera Miroslava Hrocha. Hroch objasňuje svoj historický prístup k pojmu etnicita najskôr cez zvýraznenie rozdielu prístupu histórie a sociálnych vied, a najmä antropológie k bádaniu všeobecne. Vďaka tomuto rozboru čitateľ nielen pochopí základy historického nahliadania na etnicitu, ale vlastne aj to, v čom tkvie chápanie etnicity antropológiou. Hroch sa nevyhýba kritike Barthovej snahy o etablovanie teórie etnicity na pozorovaní vzťahov takých etnických skupín, ktoré, ako píše, „většinou neprošly ještě ani prvními náběhy k modernizaci“ (s. 112). Hrochovi u Bartha chýba vývojová perspektíva, čo znamená, že sa na základe Barthovej teórie nedá pozorovať prechod od etnickej skupiny k národu. Nie je preto možné, argumentuje Hroch, aby sa teória formulovaná na príklade etnických pospolitostí chápala ako



univerzálna. Napriek tejto kritike ale historik uznáva dôležitosť diela a tiež všeobecný prínos. Túto kapitolu tak môže čitateľ chápať nie ako snahu odradiť ho od prijatia Barthových téz, ale skôr ako prehĺbenie ich chápania v širšom kontexte spoločenských vied.

Navzdory tomu, že publikácia *Etnické skupiny, hranice a identity* nemá homogénny charakter, a naopak sa v nej stretávajú rôzne štýly, takže by na prvý pohľad asi nebola zaradená medzi základnú literatúru ku štúdiu etnicity, opak je pravdou. Za najväčší prínos pokladám práve jej schopnosť zachytiť podstatu problematiky štúdia etnicity, ako aj úroveň jej podania čitateľovi, a to aj v prípade, že záujemca o túto problematiku nemá žiadne, alebo len chabé povedomie o koncepte etnicity a jej výskume. Publikácia vo svojich 156 stranách o etnicite vypovedá to najhlavnejšie – historický vývoj jej skúmania, hlavné idey v súčasnom bádani, ale tiež niektoré z kritických pohľadov na jej moderné chápanie. Je preto vhodná pre študentov celého spektra sociálnych vied ako nahliadnutie do tejto pre dnešný svet tak dôležitej témy. Naopak, pre skúsenejších čitateľov môže predstavovať osviežujúci pohľad na známe premisy, s dôrazom na nekončiacu akademickú diskusiu o páličivých otázkach dnešnej doby v globalizovanom svete.

Katarína Maruškinová

DOI: 10.14712/23363525.2021.12

**Branka Grošelj: *Na dnu. Položaj beračev in brezdomcev od konca 19. stoletja do leta 1940 (Na dně. Pozice žebřáků a bezdomovců od konce 19. století do roku 1940)*. Ljubjana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018, 297 s.**

Slovinské historiografii není v českém prostředí věnováno příliš pozornosti. Je to bohužel škoda, neboť mnoho témat má díky dlouhé společné historii vzájemný přesah. Uchopení tématu, práce s prameny a použitá metodologie mohou velmi dobře přinášet inspiraci, a dále též prostor pro komparaci v rámci regionálních specifik habsburské monarchie, včetně sledování dalšího vývoje ve dvou nástupnických státech.

Shora uvedené platí i pro recenzovanou monografii slovinské historičky Branky Grošelj, která se věnuje postavení osob na okraji společnosti. Je zřejmé, že toto téma pro ni má zvláštní přitažlivost. Ještě dříve, než se zaměřila na postavení tuláků, žebřáků a kolovrátkářů (flašinetářů), zkoumala ve své diplomové práci téma prostituce. Recenzovaná monografie vychází z autorčiny, v roce 2016 obhájené, dizertační práce. Osoby stojící na periférii jsou zvláště v posledních letech stále častěji předmětem historiografického zájmu a doplňuje výzkumy ostatních společenských vrstev, čímž se daří dotvářet plastický obraz tehdejší společnosti. Výzkum tématu naráží na řadu překážek. Je nutné počítat s torzovitě zachovanými prameny a jejich limitovanou výpovědní hodnotou. Tvořily je převážně osoby, které se k lidem na periférii stavěly více či méně kriticky. Považovaly je za ničemy vyhýbající se práci, žijícími bezpracně na úkor jiných, případně i za duševně nemocné, jejichž nemoc se právě tuláctvím projevovala. Téma je tedy možné označit za náročné, jak z pohledu heuristiky, tak i vhodné metodologie. Každopádně je však třeba zájem kvitovat, neboť pouze poznání všech vrstev společnosti, nám umožní pochopit její fungování.

Struktura recenzované monografie odpovídá vytčeným cílům. V první kapitole je představen právní kontext. Tuláctví a žebrota se staly jedním z důsledků vývoje předlitavské společnosti v 19. století. Rozpad tradiční společnosti, rozvoj industrializace a svoboda pohybu po monarchii tento způsob života ve své podstatě umožnily. Současně se však jednalo o nežádoucí důsledek, který byl potírán. Tuláctví i žebrota byly vymezeny jako přestupek a žebřáci a tuláci měli být od tohoto způsobu života odrazováni sankcemi a převýchovou. Obě v sobě kombinoval zákon č. 90/1885 ř. z., o donucovacích pracovnách a polepšovacích ústavech. Tulákům a žebřákům též hrozilo vypovězení z místa pobytu a jejich nucený přesun do tzv. domovské obce, tedy obce, v níž měli domovské právo, a která byla povinna se o ně v nouzi postarat. Pro českého čtenáře má tato kapitola řadu přínosů. Vedle obecného představení legislativní úpravy, která byla v základních rysech shodná v celém Předlitavsku, stojí zajisté za zmínku i její

aplikace na území Kraňska, neboť v jednotlivých zemích monarchie je možné sledovat odlišnosti a specifika. Pozornost si zaslouží i následný vývoj v rámci SHS (pozdější Jugoslávie), do něhož se promítají srbské vlivy.

Dobové pojetí účelu donucovacích pracoven z pohledu společnosti i samotných tuláků představuje druhá kapitola. Pro čtenáře bude bezesporu zajímavé zhodnocení dobových pohledů na funkci donucovacích pracoven a polepšoven, jak již podtitul této kapitoly „trest nebo pomoc?“ (kazen ali pomoč?) výstižně naznačuje. Analýza dobových pramenů je sice výstižná, avšak postavená na celkem úzké prameně základně. Pro pochopení dobového přístupu k tulákům a žebrákům se jedná o velmi podstatnou otázku. Druhá část kapitoly je věnována několika sondám do jednotlivých zařízení. Je však škoda, že místo jejich zhodnocení, se jedná spíše o základní stručné popisné představení. Méně, tedy zaměření propracované sondy na jedno zařízení, mohlo být více.

Třetí kapitola je věnována skupině žebráků. Zdařile je ukázáno, že se nejednalo o homogenní skupinu, ale o vnitřně různorodou, zastupující osoby, které se krátkodobě ocitly ve složité situaci, až po „řemeslné“ žebráky, pro něž se jednalo o způsob života. Stranou zájmu nezůstalo ani využívání dětí k žebratě. Stručně se autorka též věnovala taktikám žebráků, které jednak vykazovaly řadu společných bodů, avšak konkretizace závisela na vlastnostech individuálního aktéra. Žebrání představovalo z pohledu veřejné správy samozřejmě nežádoucí chování, nejenže narušovalo obraz řádného a klidného města, ale současně představovalo rizika pro bezpečnost, neboť žebráci se uchylovali i k výhrůžkám a obtěžování. Žebrání tedy bylo nejen zakazováno, ale přistižení žebráci byli za svou činnost i postihováni. Žebrání mělo být nahrazeno pomocí ze strany veřejné správy, avšak mělo to své limity a žebrota přeci jen mohla přinést vyšší příjmy, než veřejná pomoc. Možnosti a limity těchto snah jsou autorkou dokumentovány na příkladu hlavního kraňského města Lublaně. Poslední podkapitola je věnována zvláštní skupině, která mnohdy bývá mezi žebráky zařazována, její postavení však bylo poněkud odlišné. Jednalo se o flašinetáře a další

pouliční muzikanty. Odlišnost jejich postavení byla v tom, že ke své činnosti (pouliční produkci) měli povolení (licenci). Licence byla udělována za specifických podmínek, kdy osoba nebyla jiné práce schopna a současně neměla možnost jiného příjmu. Jednalo se vlastně o jistou formu regulované sociální pomoci osobám ve svízelné situaci, kterým bylo umožněno specifické podnikání, veřejné hudební produkce. Autorka si odlišnost uvědomuje, ale domnívám se, že by bylo vhodnější tuto skupinu vyčlenit a věnovat jí samostatnou kapitolu, což by specifičnost pouličních hudebníků podtrhlo a umožnilo hlouběji propracovat, obdobně, jako to v nedávné době provedla autorská dvojice Eduard Kubů a Barbora Štolleová se zaměřením na situaci v Čechách v kolektivní monografii *Cestami hospodářských dějin* (Praha 2020).

V následující čtvrté kapitole se pozornost přesouvá k tulákům. Tato kategorie těžila ze svobody pohybu, která se po polovině 19. století prosadila. Žebrota a tuláctví byly do jisté míry provázány, ale nemůžeme říci, že by se jednalo o identické pojmy, je proto zajisté správné, že jsou v knize odděleny. Žebrota je více spojena s osobami s nějakým handicapem, který jim znesnadňoval výkon pracovní činnosti. Handicap byl vlastně „výhodou“, neboť zvyšoval ochotu veřejnosti poskytnout nějakou almužnu. Tuláctví spojené s neustálým pohybem vyžadovalo větší fyzickou odolnost, proto dobový pohled poukazoval, že nejlepším „lékem“ na tuláctví je práce. Tuláci byli více spojeni s venkovem. Tulák většinou očekával poskytnutí stravy a případně možnost přenocování. Venkov se k tulákům choval vstřícně. Jinak hrála jistou roli obava, aby se tulák nemstil na majetku, pokud by byl odmítnut, a současně šlo o jistý výměnný obchod. Tulák za misku polévky a krajíc chleba mohl nabídnout informace o nových událostech, které se jinak získávaly stále ještě s obtížemi, případně mohl vyprávět různé příběhy, jež se mu na cestách udály. Tažení proti tuláctví bylo spojeno s pronásledováním těchto osob, jejich zavíráním do donucovacích pracoven a snahou donutit je k ušedlému způsobu života, jelikož tuláci byli obvykle muži, mělo být cestou i založení rodiny. Práce schopní tuláci měli být převychováni a nadále se živit poctivou prací.

Poukázáno je i na skutečnost, že nejsložitějším obdobím byla zima, kdy se tuláci stahovali do měst poskytujících snazší obživu. Téma se stávalo ožehavým zvláště pro velká města (zemské metropole a průmyslová centra), jež se postupně při řešení tohoto problému začala přiklánět k zajištění nejnnutnější pomoci v podobě vytápěného místa a poskytnutí stravy (chléb a teplý čaj). Je možné říci, že Lublaň v tomto směru nijak nevybočovala. Myšlenka na zřízení azylu pro osoby bez přístřeší se zrodila již v závěru 19. století. Na své uskutečnění však musela počkat až do roku 1929 a v komplexnější podobě až do roku 1938. Ačkoli autorka ukazuje, že tuláctví bylo většinou doménou mužů, v závěrečné podkapitole zacílila svou pozornost na žebráčky a tulačky.

Zvláštní skupinu osob na periferii představovali Romové, dobově označovaní pojmem cikáni. Jejich postavení, kdy byli mezi žebráky a tuláky zařazováni již podle své etnické příslušnosti, rozebírá pátá kapitola. V první části je přehledně představeno složité právní postavení Romů a ve druhé je věnován prostor pohledu většinové společnosti, zpracovaný na základě systematického studia dobového slovinského tisku.

Předposlední kapitola přináší velmi zajímavé téma pohledu na žebráky a tuláky v dobových zprávách. Stavebním kamenem kapitoly přinášející řadu zajímavých příkladů konkrétních osob ze společenské periferie jsou torzovitě zachované úřední materiály uložené v Historickém archivu Lublaně (Zgodovinski arhiv Ljubljane). Dochované prameny umožnily autorce i určitou kvantifikaci osob označovaných za žebráky

a tuláky, včetně jejich věku a původního povolání. Pohled prostřednictvím dokumentů úřední povahy je dále doplněn analýzou dobového tisku.

Závěrečná kapitola je věnována konkrétním podobám chudinské péče v Lublani. Přehledně jsou ukázány jednotlivé základní služby, které byly chudým poskytovány. Konkrétní podoby nijak nevybočovaly z dobového standardu (vývařovna, útočiště ve starém cukrovaru, chudobinec). Pozornost zasluží podkapitola s názvem „Velká hospodářská krize“ (Velika gospodarska kriza), jež přináší přehled chudinské péče v královské Jugoslávii se zřejmým důrazem na Drávskou bánovinu. Autorka vycházela z odborné literatury, kterou dílčím způsobem prameny doplnila. Kniha je zakončena obsáhlým shrnutím ve slovinském a anglickém jazyce.

Kniha Branky Grošelj stojí za přečtení. Čtenář jistě uvidí též bohatě zastoupené dobové fotografie a další vyobrazení. Kniha přináší řadu zajímavých údajů i postřehů ke zkoumané problematice. Není však možné říci, že by téma vyčerpala, představuje však dobrý odrazový můstek pro zkoumání jednotlivých nastiněných témat na regionální úrovni. Z pohledu české historiografie je velmi dobře využitelná pro komparaci, a to jak ve vztahu v době závěru existence habsburské monarchie, tak i pro situaci mezi válkami, kdy se společná cesta slovinských a českých zemí rozdělila. Narůstající odlišnosti se promítaly i do přístupu k osobám na okraji společnosti.

Jan Štemberk

DOI: 10.14712/23363525.2021.13

